

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Csótó Mihály – Molnár Szilárd – Rab Árpád
A szám vendégszerkesztője: Tófalvy Tamás

Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:

Az INFONIA (Információs Társadalomért, Információs Kultúráért)
Alapítvány – a Gondolat Kiadó, a Nemzeti Hírközlési és Informatikai
Tanács együttműködésével

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök

Adam Tolnay • Alföldi István • Berényi Gábor • Demeter Tamás •
Kolin Péter • Lajtha György • Mimi Larsson • Molnár Szilárd •
Patrizia Bertini • Pintér Róbert • Prazsák Gergő • Székely Iván

A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

A folyóirat kiadását a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács (NHIT) támogatja.

Szerkesztőség: 1111 Budapest Egry József utca 1. E/601.
tel.: 463-2526, fax: 463-2547, e-mail: titkarsag@infonia.hu
Gondolat Kiadó: tel.: 486-1527, e-mail: gonczi.moni@gondolatkiado.hu
www.gondolatkiado.hu
Kapható a Gondolat Könyvesházban, 1053 Budapest, Károlyi u. 16.
(a Petőfi Irodalmi Múzeum épületében), tel.: 266-4999,
fax: 266-6556, e-mail: konyveshaz@gondolatkiado.hu
Készült a Rolling-Site Nyomdában.
ISSN 1587-8694

A folyóirat a 2008/1. számától kezdve megtalálható a Thomson Reuters indexeiben (Social Sciences Citation Index®, Social Scisearch®, Journal Citation Reports/Social Sciences Edition).

TANULMÁNYOK

Koltay András

Az internet mint médium, a sajtószabadság és a demokratikus nyilvánosság – Megfontolások az internetes nyilvánosság jövőbeni szabályozása elé

Az internet az elmúlt évtizedekben alaposan megbolygatta az életünket, új médiumként a demokratikus nyilvánosság teljes megújulását is ígérte. Azt vizsgálom, hogy mennyire váltotta be az internet az elmúlt bő két évtizedben ezt az ígéretet, és hogy lehet-e az államnak szerepe ezen ígéretben foglaltak gyakorlati megvalósulásával kapcsolatban. Röviden áttekintem a sajtószabadság fogalmát abból a szempontból, hogy a jogi felfogás szerint annak alanyát milyen közérdekű kötelezettségek terhelik, amelyek az internet szabályozásának is szükségszerű kiindulópontjai. Ezt követően az internet szabályozásáról, az interneten (is) elérhető szolgáltatásoknak a sajtószabadsághoz fűződő kapcsolatáról, majd a demokratikus nyilvánosság állapotáról az interneten, végül az internet hatására átalakuló „hagyományos” médiáról és újságírásról lesz szó.

Kulcsszavak: internetjog, médiaszabályozás, sajtószabadság

13

Barna Emília

A hálózoba, a stúdió és a közösségi média találkozása – A budapesti hálózobapop-szintér

Az írás a 2011-ben feltűnő budapesti lo-fi, más néven hálózobapop-szintér példáján keresztül vizsgálja az otthoni hangrögzítési technológiákkal előállított zenei produktumok terjesztésére, közösségi gyakorlataira alkalmas online felületek kulturális konstrukcióját, különös tekintettel a gender szempontjára. A vizsgált szintéren ezek az online felületek az otthon terével kapcsolódnak össze, amely, mint a könnyen kontrollálható technológiának helyet adó, privát környezet elvileg garantálja a védett alkotói teret. Fő kérdésem, hogy a pop-rockzene világán belül nyitottabb, demokratikusabb-e ez a szintér a gender szempontjából? Milyen szerepet játszanak ebben az otthoni hangrögzítő, és az online zenemegosztó és közösségi média-technológia – a Bandcamp vagy a Tumblr – által kínált rugalmas modellek? Az alkotók attitűdjeiben, ízlésében hogyan tükröződik a technológiához fűződő sajátos viszony?

Kulcsszavak: gender, lo-fi, online közösségek, technológia, zenei szintér

30

Nyirő Nóra

Áttekerjük vagy nem? A digitális videórögzítő technológiák elfogadása és terjedése

A digitális médiatechnológiákat jellemzően új médiának nevezik, és mint újdonságokat, folytonos figyelem övezi társadalmi és egyéni szinteken való használatukat, elfogadásukat, piaci és társadalmi terjedésüket. Anélkül, hogy jelen cikk állást foglalna az új és régi, modern és hagyományos média meghatározásában, az időben egymás után megjelenő médiatechnológiák felhasználói elfogadását helyezi a vizsgálódás középpontjába. A cikk alapját képező kutatásom célja az volt, hogy megismerje és feltárja a digitális televíziózáshoz kapcsolódó digitális videórögzítő technológia, mint innováció fogyasztói megítélését, valamint hogy azonosítsa a digitális videórögzítő technológia elfogadását befolyásoló tényezőket. Az eredmények azt mutatták meg, hogy az észlelt élvezeti értéknek mindenképpen szerepe van az elfogadásban és hat a jövőbeni használati szándéokra. Az eredmények emellett igazolták a médiabefogadás elméletköre és a technológia-elfogadás modellje összekapcsolásának relevanciáját is.

Kulcsszavak: digitális videórögzítő, innovációelfogadás, innovációterjedés, késléltetett televíziónézés, médiatechnológia

46

Mátyus Imre

A nyílt forráskódú szoftverfejlesztés társadalmi és ideológiai háttere

Az infokommunikációs technológiák fejlődésében nem pusztán a technikai fejlesztések szerepét, trendjeit érdemes vizsgálni, hanem azok létrejöttének társadalmi, ideológiai környezetét – a különböző értékeket, normákat, elképzeléseket. Különösen jó példája lehet ezen elképzeléseknek a szabad és nyílt forráskódú szoftverfejlesztés, melyet már kezdetétől döntően befolyásol a fejlesztésének társas környezete. Az alábbi írásban – elsősorban az Ubuntu Linux disztribúció példáján keresztül – arra igyekszem rámutatni, milyen társadalmi hatások, víziók, elvárások álltak és állnak a nyílt forráskódú fejlesztés hátterében, s ezeknek milyen hatásuk van a technológiai fejlesztésekre, illetve a közösség elképzelésére? A cikkben a Linux kialakulását lehetővé tévő domináns társadalmi ideológiák és professzionális praxisok 1960-as évekbeli kialakulásától napjaink változásaiig igyekszem áttekinteni a technológiai innováció mögött álló társadalmi hátteret.

Kulcsszavak: hacker kultúra, ideológia, információs technológia, nyílt forráskód

62

Háhner Petra

Papír versus képernyő – egyetemi hallgatók és a digitális szövegolvasás

Napjainkban a szövegek új formát öltenek, átalakulóban van az olvasás gyakorlata, ami a tanulási folyamatra is hatással lehet. Egyetemi hallgatók négy csoportjának attitűdjét vizsgáltam a digitális szövegek használatához, valamint növekvő szerepükhöz a felsőoktatás területén. Az eredmények alapján a vizsgált 20 és 25 év közötti korosztály esetében a nyomtatott és a digitális formátumoknak különböző, ám egyformán fontos funkciójuk van a tanulási folyamatban, ezért mindkettő nélkülözhetetlennek látják a hallgatók. A hosszabb szövegek feldolgozásához, azok alapos megértéséhez a nyomtatott formátumot részesítik előnyben, míg a digitális szövegek legfontosabb előnyeinek a szerkeszthetőséget, a könnyű, gyors és olcsó terjeszthetőséget és a keresés funkciót találják.

Kulcsszavak: digitális kultúra, e-könyv, oktatás, szövegértés, új média

84

Takács Róbert

„Lejönni az injekcióstúrról” – A keleti és nyugati televíziózással kapcsolatos eltérő társadalmi és kulturális várakozások Magyarországon és az államszocialista országokban 1953 után

1948 után a szovjet blokk országainak politikai nyilvánossága és az azzal kapcsolatos gondolkodás évekre elszakadt a nyugati média- és kommunikációelmélettől, míg a gyakorlat az ún. „burzsoá újságírás” tagadására épült. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a televízió megjelenése és elterjedése – ami Keleten egybeesett a desztalinizáció és a kulturális érintkezések újrafelvételének időszakával – mennyiben váltott ki másfajta reakciókat a politikai és kulturális elit részéről az államszocialista országokban. A tanulmány rámutat, hogy az államszocialista társadalmi berendezkedés eltérő jellegére alapozva többnyire eltérő várakozásokat tápláltak az új médium propagandalehetőségeit, társadalmi hatásait, valamint kulturális lehetőségeit illetően. Ugyanakkor a gyakorlat esetenként mégis hasonló jelenségeket eredményezett.

Kulcsszavak: államszocializmus, kulturális transferek, kultúrpolitika, propaganda, televízió

95

Tófalvy Tamás

**A technopesszimizmustól a digitális utópiáig –
A kommunikációs és médiatechnológiák kulturális
megalkotása**

Hogyan ad értelmet a kultúra a technológiának, és hogyan helyezkednek el az új kommunikációs- és médiatechnológiák a társadalmi és kulturális értékek hálózataiban? Hogyan jönnek létre a jó és a rossz technológia fogalmai, és milyen egyedi jellemzőket vagy éppen folyamatosságokat lehet találni az értékek és technológiák társításában? Az írásban ezeket a kérdéseket körüljárva azt vizsgálom, hogy az új és régi kommunikációs- és médiatechnológiák kulturális megalkotásában, azaz társadalmi jelentéssel való felruházásában milyen szerepe van a társadalmi kontextusnak, és hogy mindezek az értéktársítások jellemzően milyen alakzatokat hoztak és hoznak létre az idők során a technopesszimizmustól kezdve egészen a digitális utópiáig.

Kulcsszavak: értékek, digitális technológiák, internet, kommunikációs és médiatechnológiák, régi és új technológia 113

OLVASÁS KÖZBEN

Hargitai Lilla

Az online világ új hatalmasai

Stuart Cunningham – Jon Silver: *Screen Distribution
and the New King Kongs of the Online World*

(Palgrave Macmillan, 2013) című könyvről 139

Szombati Orsolya

Digitális evolúció

Mercedes Bunz: *The Silent Revolution. How Digitalization Transforms
Knowledge, Work, Journalism and Politics Without Making Too Much Noise*

(Palgrave Macmillan, 2014) című könyvről 144

English summaries of the papers 149

Új technológiák, régi kultúrák

Előhang az Információs Társadalom tematikus száma elé¹

Talán 1997 tavasza lehetett, amikor egyik gimnáziumi osztálytársnőmet egy meglepően valódinak látszó játék-mobiltelefonnal leptem meg az iskolában. A nagyjából a Nokia akkori csúcsmodellje, a 6110-es² formáját hűen visszaadó műanyagdarab rögtön a poénok kimeríthetetlen forrásává vált. A legszórakoztatóbb játék természetesen a telefonálás imitálása volt, és persze kizárólag úgy, ahogyan a mobiltelefonálást mint tevékenységet akkor láttuk. A mobiltelefonálás olyan dolog volt, amit hangosan, hivalkodóan, fenyegető hangnemben kellett előadni, „okosba” megoldásokról, bizniszről beszélve, a telefont tartó kézhez tartozó könyököt éles szögben eltartva a testtől.

A nyelvhez, a kommunikációhoz, a testképhez, a társadalmi osztályoz és nemhez kapcsolódó sémák markáns sztereotípiává álltak össze a kulturális jelek és jelentések hálójában. A mobiltelefonálás nyelvét egyszerre bemutatni és kigúnyolni kívánt nyelvnek volt egy saját vonatkoztatási rendszere: sajátos hangsúlyozással, hangképzéssel és szóhasználattal („Lajoskám, figyeljél”). A nyelvtől elválaszthatatlanul jelen volt a társadalmi osztály és nem magától értetődő fontossága: a telefonáló szerepe a tanulatlannak, a fekete- vagy a szürkegazdaságban működőnek, intellektuális hiányosságait felfűjt izmokkal és fenyegető fellépéssel pótolónak gondolt férfié volt – aki a nem mindig kimondott feltételezés szerint a kissé sietve, demonstratív céllal felszedett izomtömegek miatt nem tudta leengedni a karját, és kényszerült a telefon szögletes, eltartott könyökű tartására.

Az eszköz technológiájára (rádiótelefon), méretére (maroktelefon), hordozhatóságára (mobiltelefon) utaló korai köznyelvi elnevezések mellett volt egy másik, legalább annyira gyakran használt neve a mobiltelefonnak a kilencvenes évek közepén: bunkofon. A névadás jelentősége abban állt, hogy nem az eszköz, hanem a tipikusnak gondolt felhasználói kör – gyanús vállalkozók, úrgazdagok – tulajdonságáról alkotott benyomást emelte be a technológia elnevezésébe, a mindennapi beszédbe.

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

² A linken elérhető kimerítő infografikán megtalálható az összes fontosabb modell a bevezetéstük sorrendjében: <http://www.bitrebels.com/wp-content/uploads/2011/04/Insane-Nokia-Cell-Phone-Timeline-1.jpg>

Nincs megbízható adat, felmérés arról, hogy a korai magyarországi mobiltelefon-felhasználók többsége vajon valóban a féllegális vállalkozók köréből került-e ki. Ahogy arról sem, hogy a féllegális vállalkozók valójában mennyire feleltek meg a róluk előszeretettel terjesztett sztereotípiáknak. De mind a vállalkozókhöz, mind a mobiltelefonáláshoz kapcsolódó, akkor kialakított kulturális jelentéseket, sztereotípiákat máig gazdagon őrzi a kulturális emlékezet. A privatizációs hullámban és/vagy a korai kapitalizmus bizonytalan gazdasági közegében sikeresen érvényesülő, gyorsan meggazdagodó független vállalkozói életpálya egyszerre volt vágyott és gyűlölt a késő kádári korszak kiszámíthatósága után a magukat bizonytalanságban találó embertömegek számára. Az ellentmondásos attitűdöket kiváltó vállalkozó figurájához kapcsolódó érzelmeket és előítéleteket pedig nem volt nehéz egységes sztereotípiába rendezni a nem feltétlenül általános, viszont kétségtől legérthetőbb, leglátványosabb, a feltételezett normától leginkább eltérő viselkedési minták és tulajdonságok mentén. Drága nyugati autók, kopasz fej, szoláriumozott bőr, felfűjt izmok és: mobiltelefonálás.

A mobiltelefonálás mint tevékenység már önmagában stigmatizálta a kilencvenes évek közepén mobiltelefonálót. A korábban magánjellegű tevékenységnek számító intim kommunikációs aktus kivitele az utcára, vagy még kirívóbb esetekben nagyobb embertömegbe, például a tömegközlekedési eszközökre, súlyos vétség volt az addig bevett szokások, elvárások, hagyományok, az illem ellen. Nem kellett feltétlenül megfelelni a vállalkozókkal kapcsolatban kiépített sztereotípiáknak ahhoz, hogy rosszállást váltson ki a mobiltelefon nyilvános használata. De a látványosnak és könnyen azonosíthatónak tűnő társadalmi rétegnek és a telefonálásnak az együttes észlelése már kiválóan megfelelt a már létező sztereotípiák igazolására, és a két tevékenység összekapcsolódásának megalapozására.

Szelektív észlelésünk, heurisztikáink velünk maradtak, de hamarosan új előítéletek, képzetek és asszociációk kezdtek el társulni a készülékhez és a használatához. Alig két évvel a műanyagtelefonnal való iskolai viccelődés után, 1999-ben mutatták be a *Matrix* című filmet, ami az akkor kurrens magyarországi értelmezéstől radikálisan eltérő mobiltelefon-reprezentációt mutatott be. A Keanu Reeves kezében varázsütésre kinyíló, fekete Nokia 8110-es telefon nem bunkofon volt, hanem a jövő technológiája. Olyan eszköz, amelynek segítségével a nem is olyan távoli jövőben nemcsak a hangalapú kommunikáció alakul át forradalmian, hanem természetfelettinnek ható műveletek is végrehajthatóak vele. Amikor a *Matrix*-féle mobiltelefon-értelmezés belépett a magyarországi kulturális közegbe, nemcsak az eltérő időszakok, hanem az addig párhuzamosan létező helyi kulturális értelmezések is interakcióba léptek egymással. A kilencvenes évek közepének magyarországi előítéletei és a kilencvenes évek végének amerikai technológiai futurizmusával.

Csak pár év kellett hozzá, hogy minden újra radikálisan megváltozzon. A mobiltelefonálás technológiája Magyarországon döbbenetesen gyorsan elterjedt, már 2007-ben átlépte az előfizetések száma a teljes lakosság lélekszámát, az elsők között a világon.³ Egy ennyire elterjedt technológiánál már nemigen lehetett kivételes, jellegzetes felhasználói csoportokat még csak a sztereotípiák szintjén sem azonosítani: a mobiltelefonálás maga

³Fél millióval több előfizetés, mint lakos. Origo, 2007. 12. 06. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20071206-fel-millioval-tobb-elofizetes-mint-lakos.html>

megszűnt társadalmilag stigmatizáló lenni. A megmaradt értelmezési konfliktusok pedig leszűkültek a használat bizonyos, helyénvalónak vagy nem helyénvalónak tartott módjainak megvitatására, és az ehhez kapcsolódó előítéletek megalkotására. Például lehet-e hangosan zenét hallgatni mobilról a buszon, és kik azok, akik jellemzően ezt csinálják, és jellemzően milyen zenét hallgatnak? Milyen közegben milyen benyomást tesz a headseten vagy fülre rögzített bluetoothos headseten beszélés, és jellemzően kik használják ezeket a technológiákat? Kik azok, akik nem kapcsolják ki a telefont a moziban, vagy akik megnézik a vetítés közben az üzeneteiket?

Ma már magát a szót is – mobiltelefon – egyre ritkábban használjuk, a vezetékes telefonok rohamos eljelentéktelenedésével a mobiltelefon egyszerűen telefon lett, új technológiából régi technológiává vált, ahogy beépült a már előtte is meglévő, régi társadalmi, kulturális mintázatokba.

A technológiák folyamatosan változnak, és velük együtt változnak a kulturális jelentések is. De ahogy a mobiltelefon jelentéseinek rövid története is mutatja, a változásoknak a technológia nem az egyedüli okozója, kizárólagos motorja. A kulturális hálózatok és jelentések alapvetően meghatározzák, hogy egy adott technológia milyen szerepet tölt be az életünkben, és hogy milyen lehetőségeket kap egyáltalán a gyakran „forradalmiként” vagy „végzetesként” értelmezett „hatás” kifejtésére. Bár gyakran úgy észleljük, hogy a technológia determinisztikus hatással van a kultúrára, az esettanulmányok sokasága azt mutatja, hogy a folyamatot inkább egy rendszerként érdemes szemlélni, aminek részei a gyakran egyoldalú hatást feltételező élményeink, tapasztalataink is – amelyek szintén a társadalom és technológia kölcsönhatásának megfejtendő társadalmi rejtvényei közé tartoznak. Az új technológiák, ahogy azt Carolyn Marvin (1988) megfogalmazta, nem idegen szereplőként avatkoznak be a kultúrába, megváltoztatva azt, hanem éppen ellenkezőleg: a már meglévő motivációinknak, társadalmi konfliktusainknak nyújtanak további terepeket, színtereket és hálózatokat.

Az *Információs Társadalom* c. számában található tanulmányoknak is ez a szemlélet áll a középpontjában. A szám szemléleti vezérfonalát az a főleg az Egyesült Államokban elterjedt tudományos kutatási terület adja, amely a társadalomban „újként” és „régiként” megjelenő technológiai innovációk, eljárások, eszközök társadalmi-kulturális megalkotását, interakcióját vizsgálja (Baym 2010, Bijker-Hughes-Pinch 1987, Bijker 1997, Edgerton 2008, Gitelman 2006, Marvin 1988, Peters 2009, Pingree–Gitelman 2003, Punt 2000, Sterne 2003). Milyen konfliktusokban vesz részt egy teret nyerő „új” technológia, milyen értékek kapcsolódnak a terjedő és a kiszoruló „rég” technológiákhoz, és milyen diszkurzív, retorikai, jogi vagy társadalomtudományos értelmezésekkel járnak együtt a változások? Hogyan változnak az „új” és „rég” technológiák viszonyai, mitől, miért és hogyan kerül egy technológia az előbbi vagy az utóbbi kulturális kategóriába? Továbbá, mindezek a társadalmi alakzatok hogyan alakítják a technológiák konsolidációjának vagy éppen kihalásának forgatókönyvét, az innováció folyamatát?

A számban olyan írások olvashatóak, amelyek mindezeket a problémákat (és még továbbiakat) a kommunikációs és médiatechnológiák társadalmi konstrukciójának folyamatát bemutató esettanulmányokon keresztül dolgozzák fel, történeti megközelítésben vagy jelenkori eseményekre fókuszálva, széles technológiai (az internettől kezdve a te-

levízió át a hangrögzítő eszközökig), tematikus (a sajtószabadságtól kezdve a televíziózáson keresztül a populáris zenéig) és módszertani (a marketingtől kezdve a történettudományon át a diskurzuselemzésig) merítéssel.

Hogyan kapcsolódnak össze az otthoni hangrögzítő technológiák és a közösségi média egy zenei színtér műfaji megalkotásában és az előadók társadalmi nemének artikulálásában? *Barna Emília* ezt a kérdést járja körül a budapesti hálózobapop-színteret vizsgáló tanulmányában. *Koltay András* cikke is az internethez kapcsolódik – az ő fő kérdése az, hogy a világháló elterjedésével miként alakultak a nyilvánosság és a szólásszabadság fogalmai és hogy mindez a változás milyen szabályozási irányokat nyithat az államnak. A digitális világ alakulásában meghatározó kulturális tényezőkkel foglalkozik *Mátyus Imre* és *Nyíró Nóra* tanulmánya. Mátyus Imre annak járt utána, milyen etikai, ideológiai megfontolások állnak a nyílt forráskódú szoftverfejlesztés, konkrétan pedig az Ubuntu Linux fejlesztése mögött. Nyíró Nóra kutatása pedig azt térképezte fel, hogy a digitális videórögzítő technológia elterjedését milyen fogyasztói elvárások határozták meg. A digitális és analóg világok interakcióját vizsgálja *Háhner Petra* írása, összehasonlítva a nyomtatott és elektronikus szövegek használatáról szóló felhasználói véleményeket. *Takács Róbert* cikke a 20. század második felébe visz vissza, felidézve, hogy a keleti blokkban hogyan értelmezte a televízió propagandalehetőségeit, társadalmi hatásait, valamint kulturális lehetőségeit a politikai és kulturális elit. A válogatást záró saját írásomban a digitális technológiákkal kapcsolatos főbb kulturális jelentések és ideológiák konfliktusait tekintem át.

Amint azt a válogatás tematikus és módszertani sokfélesége is mutatja, a technológia és kultúra viszonyának nem-determinista („kritikai technológiakutatásnak” is nevezhető, Tófalvy 2015) kutatásának elterjedése nem feltétlenül jár együtt szigorú intézményesüléssel, monolitikus tudományági, módszertani keretekkel, vagy egységes irányzattá válással. Az angolszász világban „*Cultural Technology Studies*”, „*Cultural Studies of Technology*”, „*Media, Culture, and Communication*”, „*Social Construction of Technology*”, „*Technology, Culture and Society*” vagy éppen „*Technocultural Studies*” címkék alatt futó, tudományágakon, tanszékeken és folyóiratokon átnyúló megközelítés jellemzően a kultúra-, média- és technológiakutatás, kommunikációtudomány, technológia- és tudomány-szociológia és -filozófia, illetve tudomány, technológia és társadalom tanulmányok (STS) halmazainak tetszőleges átfedéseiben jelenik meg.

Az *Információs Társadalom* legújabb tematikus száma ebbe a színes és alakulóban lévő területbe kíván betekintést adni, egyben válogatást adva hazai kutatók legfrissebb munkáiból.

Tófalvy Tamás

Irodalom

- Baym, N. (2010) *Personal Connections in the Digital Age*. Polity.
- Bijker, Wiebe E. – Thomas P. Hughes – Trevor Pinch (1987) *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*. MIT Press
- Bijker, W. E. (1997) *Of Bicycles, Bakelites, And Bulbs*. MIT Press.
- Edgerton, D. (2008) *The Shock of the New: Technology and Global History since 1900*. Profile Books.
- Gitelman, L. (2006) *Always Already New: Media, History, and the Data of Culture*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Marvin, C. (1988) *When Old Technologies Were New: Thinking About Electric Communication in the Late Nineteenth Century*. Oxford.
- Peters, B. (2009) And lead us not into thinking the new is new: a bibliographic case for new media history. *New Media & Society*, Vol 11(1&2): 13–30.
- Pingree, G. B. – Gitelman, L. (2003) szerk. *New Media 1740-1915*. MIT Press.
- Punt, M. (2000) Parallel Histories: Early Cinema and Digital Media. *Convergence*, 6(2) 62-76.
- Sterne, J. (2003) *The Audible Past. Cultural Origins of Sound Reproduction*. Duke University Press.
- Tófalvy T. (2015) A kritikai technológiakutatásról. *Magyar Tudomány*, 1., 96–102.

Koltay András

Az internet mint médium, a sajtószabadság és a demokratikus nyilvánosság

Megfontolások az internetes nyilvánosság jövőbeni szabályozása elé

Bevezetés

Az internet alaposan megbolygatta az életünket. Milliárdnyian vagyunk, akik rendszeresen használjuk, és élvezzük előnyeit. A tudományos kutatások soha nem voltak ilyen könnyen kivitelezhetők, mint most: egy budapesti egyetemi szobából hozzá lehet férni a világ tudományos folyóiratainak teljes anyagához, konferenciát szervezni vagy azonnali kommunikációt folytatni más országbeli tudósokkal, külföldi fórumokon véleményt formálni egyes kérdésekben. Azonnali publikációs lehetőség nyílik, és így az arra adott reflexió is gyorsá válik, külföldi könyveket lehet néhány kattintással beszerezni, és tömegesen tárolni, helyigény nélkül. És ez csak egy szűk terület példája. Mindezek mellett az internet, új médiumként a demokratikus nyilvánosság teljes megújulását is reményként csepegtette szívünkbe. E tanulmány fő kérdése az, hogy mennyire váltotta valóra az internet az elmúlt bő két évtizedben ezt a reményt, valóban forradalmasította-e a média világát, és hogy lehet-e az államnak szerepe e remény gyakorlati megvalósulásával, „aprópénzre váltásával” kapcsolatban.

A kérdés megválaszolásához szükséges röviden áttekinteni a sajtószabadság fogalmát abból a szempontból, hogy a jogi felfogás szerint annak alanyát milyen közérdekű kötelezettségek terhelik, amelyek az internet szabályozásának is szükségszerű kiindulópontjai. Ezt követően az internet szabályozásáról, az interneten (is) elérhető szolgáltatásoknak a sajtószabadsághoz fűződő kapcsolatáról, majd a demokratikus nyilvánosság állapotáról az interneten, végül az internet hatására átalakuló „hagyományos” médiáról és újságírásról lesz szó.

1. A sajtószabadság gyakorlásával járó demokratikus kötelezettségek

Az európai alkotmányok és nyomukban az egyes jogrendszerek igyekeznek elválasztani egymástól a szólás- és sajtószabadság alapjogát. A médiára valamennyi európai államban önálló törvényi szabályozás vonatkozik, az Európai Unió (a továbbiakban: EU) is alko-

tott közös szabályozást az audiovizuális médiaszolgáltatásokra vonatkozóan, az úgynevezett AVMS irányelvet. Közelmúltban megjelent cikkében Thomas Gibbons is kiemeli, hogy a szólásszabadság az egyének és nem az intézmények (médiavállalkozások) joga, a médiához kapcsolódó tulajdonosi jog pedig feltétlen, és nem azonos a szólásszabadsággal (Gibbons 2012). A média mint „intézmény” elismerése ugyanakkor fontos, mert ha eléggé erőteljes, akkor elvben ellen tud állni a külső nyomásnak, de ezzel együtt is, a köz érdekében korlátozás alá vonható (Gibbons 2012).

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye a véleménynyilvánítási szabadságról szóló 10. cikkében ugyan nem említi nevesítve, eltérő jogként a sajtószabadságot, de egyrészt az egyezmény szövegéből közvetve kiolvasható annak elismerése (amikor „eszmék közléséről” és a rádiókról, televíziókról nevesítve is szól), másrészt az egyezményre épülő joggyakorlat évtizedek óta gyarapítja a sajtószabadság hatáiraival kapcsolatos joganyagot. A 10. cikk 2. bekezdése pedig a jogokat „kötelezettségekkel és felelősséggel együtt járó szabadságokként” említi. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának (a továbbiakban: EJEB) következetes gyakorlata szerint a médiára hárul a közérdekű információk és közérdekű témákhoz kapcsolódó vélemények közzétételének feladata, sőt kötelezettsége.¹

A sajtószabadság új, demokratikus fogalmának megalkotásában élenjáró magyar Alkotmánybíróság is igyekezett 1989 után önálló jelentést adni a sajtószabadságnak. A 37/1992. (VI. 10.) AB határozat már három évvel a rendszerváltozás után rögzítette, hogy „A sajtó nemcsak a szabad véleménynyilvánítás eszköze, hanem a tájékoztatás is, azaz alapvető szerepe van a véleményalkotás feltételét képező tájékozódásban.”

A szólás- és sajtószabadság megkülönböztetése messze nem csupán elvi kérdés. Ha a két jogot eltérőnek tekintjük, akkor hozzájuk eltérő részjogok és kötelezettségek kapcsolódhatnak. A médiában dolgozót természetesen megilleti a szólásszabadság, de azt csak a médiára vonatkozó speciális szabályozás keretei között gyakorolhatja. A média demokratikus feladataira tekintettel azonban többletvédelem is megilleti. Ilyen jogosultság lehet például az információforrások védelme, a szerkesztőségek házkutatások alóli részbeni mentessége, a különleges belépési és hozzáférési jogosultságok (például egyébként zártkörű vagy korlátozott nyilvánosságú események helyszínére), az újságírókat a média tulajdonosaival és hirdetőivel szemben megillető védelem, vagy a médiát megillető bizonyos adózási kedvezmények. Ezzel párhuzamosan a média Európában speciális tartalmi szabályozás alá esik (például gyűlöletbeszéd, gyermekekre káros tartalom korlátozása, emberi méltóság védelme, kereskedelmi kommunikáció korlátozása), fokozott szerephez jut a szerzői jogi szabályozás, korlátozott a piacra lépés és a túlzott piaci befolyás megelőzése érdekében a tulajdonlás, léteznek a tartalmakhoz való nézői hozzáférést célzó, a médiaszolgáltatások kötelező terjesztését, illetve terjesztésre való kötelező felajánlását előíró *must-carry* és *must-offer* szabályok, a műsorkvóta-szabályok értelmében meghatározott mennyiségű európai (és egyes államokban nemzeti) tartalmat kell közzétenni, és szintén számos állam írja elő a kiegyensúlyozott tájékoztatás kö-

¹Lásd pl. *Observer and Guardian v. the United Kingdom* (app. no. 13585/88. 1991. november 26-i döntés), *Sunday Times v. the United Kingdom* (app. no. 13166/87. 1991. november 26-i döntés), *Thorgeir Thorgeirsson v. Iceland* (app. no. 13778/88. 1992. június 25-i döntés), *MGN Ltd. v. the United Kingdom* (app. no. 39401/04. 2011. január 18-i döntés), *Uj v. Hungary* (app. no. 23954/10. 2011. július 19-i döntés).

teleztségét, valamint ismeri el a válaszadási jogot. Európában minden állam továbbra is fenntartja és működteti, finanszírozza a közszolgálati médiaszolgáltatás rendszerét, amelynek – mások mellett – két fontos funkciója az, hogy a piac által kielégítetlen közönségigényekre is figyelemmel legyen, valamint hiteles és alapos hírszolgáltatást nyújtson. Herdis Thorgeirsdóttir ezen túlélve amellet érvel, hogy a média demokratikus feladatainak teljesítése pozitív (előíró jellegű) beavatkozást igényelne, amely rászorítaná a médiát e feladatainak teljesítésére (Thorgeirsdóttir 2005, 2013). (Jelenleg ilyen szabályok csak közvetve kísérlik meg ennek elérését, például a kiegyensúlyozott tájékoztatás szabályán vagy a válaszadás jogán keresztül.)

E jogok és kötelezettségek léte, indokoltsága még a „régii” médiarendszerben alapozódott meg, amikor a nyomtatott sajtó mellett mindössze a rádió és a televízió létezett mint médium. Ugyanakkor az AVMS irányelv már 2007-ben európai szintű szabályozás alá vonta az új szolgáltatások egy részét (a lekérhető médiaszolgáltatásokat, amelyek jó része az internetről érhető el). Az Európai Bizottság által a médiaszabadság és -pluralizmus európai helyzetének áttekintésével megbízott magas szintű munkacsoport (High Level Group) 2013. januári jelentésében megállapította, hogy az internetes szolgáltatások terjedésével jogbizonytalanság keletkezett, mert nehéz megállapítani, hogy mely szolgáltatásra milyen szabályok vonatkoznak, illetve mely államnak van feleltük joghatósága. A jelentés szerint az újságírókat megillető jogok és őket terhelő kötelezettségek az új médiakörnyezetben is tovább élnek, de ez feltétlenül újraszabályozást igényel (High Level Group 2013). Gibbons kiemeli, hogy a média vonatkozásában a magánvállalkozásoknak is lehet közfunkciójuk, túl magánérdekű tevékenységükön (Gibbons 2012: 33.). A médiához való hozzáférés érdekében a magántulajdonú médiavállalkozásoknak is tekintettel kell lenniük közönségük érdekeire, illetve eltérő véleményeket is közzé kell tennie – nem szelektálhat teljes egészében szabadon tulajdonos a vagy szerkesztője ízlése, felfogása alapján (Gibbons 2012: 39).

Ehhez azonban az állam beavatkozása, azaz megfelelő szabályozás és annak alkalmazása szükséges. Az amerikai jogirodalom fősodra szerint ugyanakkor az állami beavatkozásnál (szabályozásnál) minden (így a piac magára hagyott működése is) csak jobb lehet: az állam beavatkozása vagy szükségtelen, vagy egyenesen káros. Andrew Kenyon cikkében röviden összefoglalja ezen érvelések lényegét: ezek alapján a sajtószabadság mindenkit egyenlően megillető jog – mindenki szabadon kifejezheti a véleményét, és azok terjesztésére állami korlátozások nélkül, szabadon felhasználhatja a médiát is –, így az egyenlőség állami/kormányzati beavatkozás (cselekvés) nélkül megvalósul. Az állam beavatkozása szükségszerűen eltorzítja a média működését, egyeseket előnyösebb helyzetbe hoz mások rovására, és ezzel csorbítja az Első Alkotmánykiegészítésből fakadó jogokat (Kenyon 2014).

Eric Barendt monográfiájában leszögezi, hogy a szólásszabadság szabályozás tárgya lehet „annak érdekében, hogy gyakorlása hatékonyabb legyen” (Barendt 2005: 69). Gibbons úgy véli, hogy az állam nem kerülheti el a felelősséget, amely a szólásszabadság védelmével kapcsolatban terheli, kiváltképpen a nyilvános vitában való tisztességes részvétel és a véleményekhez való hozzáférés tekintetében (Gibbons 2012). Kenyon azt állítja a jogirodalom elemzését követően, hogy a vitának és a gondolatok sokszínűségének támogatása nem várható el a piacokzpontú médiától, azokhoz a piacokon túli támogatásra van szükség (Kenyon 2014).

2. Az internet mint médium

Az interneten nyújtott, elérhető tartalom egy részét bizonyosan „médiának” tekintjük, még ha nem is vagyunk benne egészen biztosak, hol húzódnak határvonalai – az internet mint médium tehát jogi szabályozás tárgya lehet. Az internet szabályozásának kérdése azonban már a kiindulópontnál bizonytalansággal tölti el az e kérdésen töprengőket. El sem juthatunk az egyes részkérdésekhez addig, amíg nem vizsgáljuk meg, hogy az internet mint médium egyáltalán lehet-e különálló, speciális szabályozás tárgya-e, avagy sem?

2.1. Az internet szabályozásáról

A korábbiakban, egy-egy új médium elterjedését követően, rövidebb-hosszabb idő elteltével megjelent az adott médiumra vonatkozó önálló szabályozás (sajtótörvények, rádiójog, később az elektronikus média szabályozása), míg az internetre vonatkozóan ilyen, speciális szabályrendszer az elterjedése óta eltelt bő két évtizedben a nyugati világban még nem született. A múlt század nyolcvanas éveitől kezdve terjedt el egy tudományos nézet, mely szerint a (média)technológia jellege meghatározza a jogi szabályozást is, azaz a jog adaptálódik a technológiához (elsőként lásd de Sola Pool, Ithiel 1983). Ebből a fel fogásból az következik, hogy mivel az internetet igen nehézkesen lehet csak szabályozni (joghatósági, végrehajtási, felelősségi kérdések, problémák miatt), ezért azt nem is szükséges szabályozás alá vonni. Ahogyan Majtényi László és Polyák Gábor fogalmaz, „az új média szabadnak született, noha, persze, nem jogmentes terület, semmiféle cenzúrát, fegyelmező hivatalt nem tűr, ennek fő oka, hogy technológiai okokból sem zabolázható állami eszközökkel” (Majtényi–Polyák 2011: 4).

Az internet meglepően kevésbé „új” abban az értelemben, hogy a „hagyományos” média számos problémáját megörökölte, pontosabban megújította, olykor még mértékét is megnövelve reprodukálta az új környezetben, beleértve az önkényes állami beavatkozás lehetőségét, a véleményközlés hatékonyságában és a véleményekhez való hozzáférés esélyeiben mutatkozó egyenlőtlenségeket, valamint a kommercializálódást. Ezeken túlmenően az internet új, nem várt problémákat is generált, a vélemények sokszínűségét veszélyeztető magánkorlátozások új módozataival, a magánszféra megsértésének kibővült lehetőségeivel és a minőségi újságírás gazdasági alapjainak ellehetetlenítésével. Ezek pedig már – ha elfogadjuk őket – kellő súlyú érvek a jogi beavatkozás mellett, amelyet az állítólagosan szabadnak született internetnek mégiscsak tűrnie kell. Persze, ahogy a Majtényi és Polyák is írja, az internet egyáltalán nem jogmentes, az általános hatályú jogszabályok (polgári jog, büntetőjog) vonatkoznak az ott elérhető tartalmakra, és számos internetspecifikus részkérdés is jogilag – jórészt európai uniós szinten – rendezett (elektronikus kereskedelem, hírközlés, lekérhető médiaszolgáltatások, válaszcenzúra, szerzői jogi kérdések), de önálló „internettörvény” nincs, és a meglévő jogszabályok alkalmazásának hatékonysága sem lehet eleve olyan mértékű, mint a „hagyományos” médiavilágban.

Tambini, Leonardi és Marsden az „ősi, szabályozástól mentes internetet” egyszerűen mítosznak nevezi, hiszen az nem függetleníthető a társadalmi élettől, így az azokra

vonatkozó jogi, etikai szabályoktól, vitáktól, károktól, felelősségektől sem (Tambini–Leonardi–Marsden 2007: 294). Des Freedman pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy tévedés az internettel kapcsolatban bármit a technológia által „eleve elrendeltnek” tekinteni (Freedman 2012: 116). Freedman szerint az internet egy olyan technológiai rendszer, amely egyszerre szolgál magán- és közérdeket – és nem az első ilyen a történelemben (Freedman 2012). Ennek megfelelően teljesen legitim felvetés az, mely szerint az internettel kapcsolatban demokratikus államok – és nem „kiszervezett” magánérdekek képviselői, autoriter kormányzatok vagy átláthatatlan szupranacionális szervezetek –, felismerve a közérdeket, a polgárai számára rendelkezésre álló nagyobb hozzáférést és elszámoltathatóságot célozva, szabályozással élhetnek (Freedman 2012: 98).

A szabályozás technikai nehézsége nem meggyőző érv a szabályozás ellen, legalábbis nem elvi megalapozottságú, hanem csak praktikus. A fő kérdés inkább az, hogy mit szeretnénk az internettől? Ha azt, hogy a lehető legnagyobb mértékben járuljon hozzá a demokratikus nyilvánosság működéséhez, a vélemények sokszínűségéhez, az azokhoz való hozzáférés demokratizálódásához, valamint az offline médiavilágban tapasztalt gazdasági és politikai egyenlőtlenségek kiküszöböléséhez, akkor felvethető a kérdés, hogy képes lehet-e ezen célok megvalósulását elősegíteni a jogi szabályozás? Ha úgy látjuk, hogy e célokat egynémely, az internettel kapcsolatban észlelhető jelenség egyenesen veszélyezteti, akkor szintén felmerül e károk jogi eszközökkel történő elhárításának megkísérlése.

Dawn Nunziato annak szükségét veti fel, hogy az internetre is alkalmazni kelljen az amerikai alkotmányjogban kiforrott ún. *public forum* doktrínát, amely szerint a közösségi terek (parkok, utcák stb.) a véleménynyilvánítás legitim színterei, amelyeket csak alapos indokkal lehet korlátozni (Nunziato 2009). Nunziato amellet érvel, hogy az internetet annak ellenére ilyen közfórumnak kellene tekintetni, hogy ma már az infrastruktúráját működtető eszközök főként magántulajdonban vannak. Ezzel egybevág Robert McChesney és John Foster eszmefuttatása, amely szerint a hírközlés területén végrehajtott dereguláció és privatizáció az első számú felelős az interneten megtalálható tulajdoni koncentrációért, és így az internethez fűzött remények szertefoszlásáért (Foster–McChesney 2011).

2.2. Új szereplők, új szerkesztők

A technika fejlődésével a korábbi, „hagyományos” médiumoktól (nyomtatott sajtó, rádió, televízió) eltérő, újabb szereplőkkel kapcsolatban is felmerülhet, hogy a sajtószabadság alanyai legyenek. A média ökoszisztémájába olyan szereplők is beletartoznak, akik hatással vannak a tartalom felhasználóhoz való eljuttására. Vajon ők is a sajtószabadság alanyai lennének, a jog által meghatározott kötelezettségekkel együtt? A német Alkotmánybíróság immár negyedszázados döntése szerint a sajtószabadság minden olyan médiapiaci szereplőnek is alapvető joga, amelynek a tevékenysége magában foglalja a média útján közzétett tartalmak közönséghez való eljuttatását.² A műsorterjesztők, bár

² BVerfGE 77, 346, 354. (Beschluss des Ersten Senats vom 13. Januar 1988).

tartalmat nem állítanak elő, mégis sajátos szerkesztői tevékenységet végeznek, a továbbított szolgáltatások kiválogatása során, amelyet a köz érdekében a *must-carry* és *must-offer* szabályok korlátoznak.

De ma már a korábban ismertekhez képest újabb és újabb szereplőkkel is számolni kell a médiapiaci értékláncban. Mindez elsősorban az online elérhető szolgáltatások elterjedését követően észlelhető jelenség. Ezek a szereplők végezhetnek valamiféle sajátos, tartalom-előállítás nélküli „szerkesztést” (tartalom-aggregátorok, keresőmotorok, közösségi médiumok, internetszolgáltatók, felhasználói kommentelést lehetővé tevő weboldalak tartalomszolgáltatói), vagy végezhetnek a mainstream médiába átszivárgó tartalom-előállítást, a „hagyományos” szerkesztői felelősség nélkül (felhasználói tartalmak, kommentek), illetve eljuttathatnak audiovizuális tartalmakat a nézőkhöz a korábitól gyökeresen eltérő módon (*over-the-top*³ szolgáltatások, többképernyős tartalomterjesztés stb.), és így tovább. Nem egyértelmű, hogy ezek közül melyikük tekinthető a sajtószabadság alanyának, illetve a vele járó kötelezettségek legalábbis némelyikéért felelősnek.

A médiapiacra számos érdekelt található, akiknek érdekei ütközhetnek egymással, és akik végső soron mind-mind képesek lehetnek hozzásegíteni felhasználóikat, közösségüket a demokratikus nyilvánossághoz való hozzájutáshoz. Az Európai Parlament tanulmánya (European Parliament 2013) alapján ilyen érdekeltnek többek között a készülék-előállítók (televízió, számítógép, tablet, okostelefon, *set-top-box*, játékkonzol, médialejátszó), internethozzáférés-szolgáltatók, „hagyományos” médiaszolgáltatók (mainstream, *free-to-air* szolgáltatók és fizetős, *pay-tv* szolgáltatók), *over-the-top* szolgáltatók és tartalom-előállítók (*content producers*), közösségi oldalak (*social media*), szoftverfejlesztők. Ezek részben egymás sors-, részben pedig versenytársai, és mindegyikkel kapcsolatban kérdés, mennyire érdemes/szükséges szabályozás alá vonni.

A médiakonvergencia jelensége egy érdekes fejleményhez vezetett: miközben a médiatartalmak közzétételére használt eszközök, illetve az egyes, korábban egyetlen eszközhöz kötött tartalmak közelebb kerülnek egymáshoz, illetve egymással átfedésbe kerülnek, addig a tartalom előállítói és szerkesztői körében is jelentkezik a konvergencia. Ma már világos, hogy nem csupán a médiatartalom előállítója szerkeszt, és nem csupán az állít elő médiatartalmat, akinek hivatásánál fogva ez feladata. A korábban idézett Európa tanácsi ajánlásból akár arra is következtethetünk, hogy a tartalom-aggregátorok, applikációkészítők, okosplatform- és operációsrendszer-üzemeltetők, valamint az internethozzáférés-szolgáltatók maguk is a sajtószabadság alanyai, amennyiben rendelkeznek „szerkesztői felelősséggel”. Ezek az új közvetítők egyre nagyobb számban és különféle módokon jelen az olvasó/néző és a média között, és egyre inkább befolyásolni, torzítani tudják az információ áramlását a közlő és befogadó között. Mindennek ellenére nem indokolt ezeket azonos jogi megítélés alá vonni a média „hagyományos” szereplőivel, azaz a sajtószabadság alanyaival. Tevékenységük abban a lényeges sajátosságban eltér, hogy a közvetítők nem állítanak elő tartalmat, hanem a mások által előállított tartalmak közönséghez való eljuttatásában segítőknek. Mivel azonban ebbéli

³ Azokat a szolgáltatásokat nevezzük *over-the-top* szolgáltatásnak, ahol az interneten keresztül szolgáltatást nyújtó szolgáltató nem felel a jelátvitelért, a felhasználó a nyílt interneten keresztül éri el, az internethozzáférés szolgáltatótól elkülönült, azzal szerződéses kapcsolatban nem áll.

tevékenységük mégis lehet valamiféle „szerkesztés”, hiszen az eljuttatott tartalmak körét képesek meghatározni, vagy legalábbis befolyásolni, a sajtószabadság jogával együtt járó kötelezettségek némelyike rájuk is kiterjedhet, illetve a közérdek védelmében rájuk is kiterjesztendő.

A műsorterjesztők esetében már régóta létezik ilyesfajta jogi kötelezettség (*must-carry*); a jövőben elő lehet majd írni a hozzáférést célzó kötelezettségeket például az okosplatformok üzemeltetőire, szabályozás alá kerülhetnek a keresőmotorok és az internethozzáférés-szolgáltatók is. Ettől még e közvetítők nem lesznek a sajtószabadság teljes jogú alanyai, és így nem terjeszthetők ki rájuk teljes egészében az azzal járó kötelezettségek sem (pl. a válaszadási jognak való megfelelés), de sajátos, korlátozott hatókörű sajtószabadság (vagy azzal rokon részjogosultságok) jogosultjaiként fognak megjelenni.

Másfelől, e közvetítőknek mások sajtószabadságát is tiszteletben kell tartaniuk, és biztosítaniuk kell tevékenységük során a tartalmak, vélemények szabad terjedését. A sajtószabadság hagyományos alanyainak ma már nemcsak az államtól kell tartaniuk, amikor a külső beavatkozástól való mentesség jogát féltik, hanem e közvetítőktől is. Nunziato konkrét példák sokaságát hozza fel annak illusztrálására, hogy milyen módon avatkoznak be e közvetítők a vélemények szabad áramlásába. A szerző szerint a legnagyobb amerikai internetes vállalkozások – a közhiedelemmel ellentétben – nem csupán gazdasági érdekeik mentén, közvetlenül a bevételszerzés céljával teszik mindezt, hanem a politikai vélemények tekintetében is, afféle magáncenzúrát alkalmazva – igaz ez az internethozzáférés-szolgáltatókra, amelyek korlátozhatják az e-mailek küldését vagy egyes tartalmak közönséghez való eljutását, a híraggregátorokra, amelyek negligálhatnak bizonyos, egyébként fontos híreket, és a keresőmotorokra, amelyek korlátozhatják bizonyos tartalmak hozzáférhetőségét (Nunziato 2009). Az állam feladata e tekintetben nem csak az, hogy maga ne avatkozzon be a sajtószabadság gyakorlásába (a szükséges jogi keret meghatározásán és működtetésén túlmenően), hanem az is, hogy a magánfelek általi beavatkozás lehetőségét megszüntesse, vagy legalábbis minimalizálja. A következőkben azon szolgáltatásokról lesz szó, amelyek jelenleg (főszabályként) nem tartoznak a médiaszabályozás hatálya alá, de ennek ellenére képesek hatást gyakorolni a közönséghez eljutó tartalmakra.

2.2.1. *Over-the-top szolgáltatások és okosplatformok*

Over-the-top (OTT) médiaszolgáltatásnak minősülnek azon médiaszolgáltatások (audiovizuális tartalmak), amelyekhez a felhasználó a nyílt interneten fér hozzá, és amelyeknek a szolgáltatója nem felel a jelátvitelért. A felhasználó internet-hozzáférés szolgáltatója független az OTT szolgáltatótól. Ezen új típusú szolgáltatás kínálhat lineáris és lekérhető tartalmakat is, illetve az egyes szolgáltatók oldalainak össze is gyűjthetik a különböző médiaszolgáltatások tartalmait, illetve gyárthatnak saját tartalmakat is (European Parliament 2013). A digitális tartalomterjesztés ökosztisztémájában egyre fontosabb szerepet töltenek be a médiatartalom-fogyasztásra használt okoskészülékek vagy az OTT-szolgáltatások menüje, „alkalmazás-környezete.” Ezen menürendszerek, alkalmazás-környezetek üzemeltetői egy – a műsorterjesztőhöz hasonlítható – szerkesztői tevékenységet látnak el, meghatározzák, hogy mely szolgáltatók (nem csak média) al-

kalmazása kerülhet fel a menübe és milyen helyen. Így sérülhet az egyenlő hozzáférés, illetve nincs biztosíték arra, hogy az legalább átlátható szempontok szerint legyen egyenlőtlen (European Parliament 2013: 33–35). Jelenleg azonban – ellentétben a „hagyományos” műsorterjesztőkkel – e szolgáltatókat sem *must-carry*, sem *must-offer* előírások nem kötik.

2.2.2. Internethozzáférés-szolgáltatók

Az internettel kapcsolatban immár tekintélyes múltra tekint vissza a hálózatsemlegesség elve (másképpen: internet-semlegesség vagy nyílt internet) körüli vita, ami jelenleg is zajlik mind az EU-ban, mind az Egyesült Államokban (aktuális állásáról lásd Bartóki-Gönczy 2014). Az elv szerint az internethozzáférés-szolgáltatók a hálózatukon továbbított adatok, tartalmak között nem tehetnek különbséget, és a forgalommenedzsment gyakorlatának semlegesnek kell lennie a továbbított tartalomtól, alkalmazástól, a hálózatra csatlakoztatott végberendezéstől, valamint a küldő és a fogadó IP-címétől (Berec response 2010). A hálózatsemlegesség elve arra kötelezi az internetszolgáltatókat, hogy átlátható szempontok szerint nyújtsák felhasználóik felé szolgáltatásukat, semmilyen – nem jogszerűtlen – tartalmat ne blokkoljanak, illetve ne korlátozzák az ezekhez való hozzáférést, és ne diszkrimináljanak ésszerűtlenül az egyes tartalmak között, hanem azok elérését egyenlő módon biztosítsák, azt célozva, hogy „az internet olyan nyílt platformként működjön, amely alapvető a véleménynyilvánítás szabadságának szempontjából is” (Bartóki-Gönczy 2014). Az interneten számos olyan, az államtól független szereplő jelent meg, amelyek képesek a szólásszabadság korlátozására, az internetszolgáltatók esetében közvetve, a véleményekhez való hozzáférés korlátozásán keresztül. Ugyanakkor, az ő motivációjuk – jelen állás szerint – legtöbbször nem a közéleti-politikai viták befolyásolása, hanem gazdasági érdekeik előmozdítása, pl. az előnyben részesített tartalomszolgáltatóktól való bevételszerzés útján (Bartóki-Gönczy 2014).

Az internetszolgáltatók tehát új kapuőrök (*gatekeepers*) lehetnek, akiknek a szerepe egyfelől az online tartalmakhoz való hozzáférés infrastruktúrájának biztosítása, másfelől sajátos szerkesztés is lehet (Schejter–Yemini 2007). Utóbbi tevékenységük egy tekintetben analóg a kábelhálózatot üzemeltető műsorterjesztőkével, amennyiben képesek befolyásolni, hogy mely tartalmak jutnak el a közönséghez, illetve az eljutó tartalmak milyen eséllyel érik el ténylegesen a közönséget. Ugyanakkor az internet korántsem olyan korlátozott kapacitású, mint az analóg kábelhálózat, a felhasználó sokkal inkább képes kontrollálni az általa valóban „fogyasztott” tartalmak körét, mint a kábeltévé esetében (Schejter–Yemini 2007), valamint a műsorterjesztő és a médiaszolgáltató között meglévő szerződéses kapcsolat – gazdasági egymásrautaltság – sem létezik az internet-hozzáférés-szolgáltatók és a tartalomszolgáltatók között.

Foster és McChesney (2011) sérelmezi, hogy mivel a valaha (a technikai fejlettség egy korábbi fokán) köztulajdonnak számító hírközlési hálózatok a hírközlési szolgáltatók magántulajdonává váltak, amelyet immár alkotmányos védelem is megillet, a jövőben e magánvállalkozások végezhetik a cenzúra feladatát (azaz, különbséget tehetnek vélemény és vélemény között, a hozzáférés lehetőségeit meghatározva), és az amerikai jogfelfogás szerint nem terhelik őket semmiféle, a sajtószabadsággal együtt járó köte-

lezettségek sem. Ha az internetszolgáltatóknak van sajtószabadsághoz való joga, és így a hálózatszemlegesség elvét a jog teljes egészében nem támogatja, akkor azt is tisztázni kell, hogy mi érthető bele egy ilyen sajátos szolgáltatás esetén a sajtószabadságba, és milyen korlátozások, illetve kötelezettségek társulnak hozzá.

2.2.3. Keresőmotorok

Karol Jakubowicz szerint a keresőmotorok „információs szolgáltatások”, azaz nem tekinthetők médiának, de „különleges kihívásokat és jelentékeny kockázatokat jelentenek” egy sor, a sajtószabadság szempontjából fontos értékre, illetve szabályozás hatékony alkalmazására, úgy mint a jogsértő tartalmakhoz való hozzáférés, a tartalmak közötti diszkrimináció és a véleménynyilvánítás gyakorlóira való ráhatás kizárása, a közélet fragmentálódásának megelőzése, a piaci verseny torzításának megakadályozása (Jakubowicz 2009: 34–35).

Az internetes világ legnagyobb vállalkozásával, a Google-lal kapcsolatban számos jogi kérdés merült fel az elmúlt években. Ezek közül több olyan található, amelynek köze van a Google – illetve általában a keresőmotorok – sajátos szerkesztői szerepéhez. A Google szolgáltatásai közül csak az egyik, de kétségtávol a legszélesebb körben használt szolgáltatás a keresőmotor, amely nélkülözhetetlen az internet használatához, és amelyet kimagaslóan nagyobb mennyiségű felhasználó használ, mint versenytársait összesen. A Google keresőmotor-szolgáltatása nem állít elő tartalmat, hanem azokat egy, a vállalkozás által kialakított sorrendben közlése teszi. Ugyanakkor, a keresőmotor „szerkeszt”, hiszen tartalmakat rangsorol, amely jogsértés alapja, vagy felerősítője lehet,⁴ hasonlóképpen felmerült már a gyakori kereséseket rögzítő és javaslatként kiadó szóösszetételek (*autocomplete suggestions*) személyiségi jogot sértő jellege (Coors 2013). Az ún. feledtetéshez való jog⁵ (*right to be forgotten*) esetében pedig (amely szerint bizonyos, a kérelmezőre nézve sérelmes, a közérdeket nem szolgáló tartalmakat a Google-nak el kell távolítania a keresési találatok közül) már közvetlen szerkesztői tevékenységet lát el a vállalkozás, amely akár a közéleti-politikai véleményekre is kiterjedhet.⁶

⁴ A keresési találatok közötti rangsor, illetve a jogsértő tartalom ott elfoglalt előkelő helye hozzájárulhat a jó hírnév megsértéséhez, amennyiben felerősíti a jogsértés hatását (lásd French blogger fined over review's Google search placing, BBC News, 2014. július 16., <http://www.bbc.com/news/technology-28331598>).

⁵ Itthon jellemzően a „feledés joga” formában fordul elő a kifejezés, amely az eredeti változat jelentését nem adja vissza pontosan – *A szerk.*

⁶ Lásd az Európai Bíróság ítéletét a C-131/12. sz. Google Spain SL, Google Inc. v. Agencia Espanola de Proteccion Datos Mario Costeja Gonzalez ügyben. A politikai vélemények „kereshetetlen tételének” problémáival kapcsolatban lásd Google reverses decision to delete British newspaper links. Reuters.com, 2014. július 3., <http://www.reuters.com/article/2014/07/03/us-google-searches-idUSKBN0F82L920140703>, és Google removing BBC link was 'not a good judgement' BBC News, 2014. július 3., <http://www.bbc.co.uk/news/technology-28144406>.

2.3. A felhasználói tartalom és a „hagyományos” média

Az egyik megközelítés szerint a felhasználó, ha tartalmat állít elő, éppúgy újságírónak számít, mint a professzionális újságíró, és ezért azonos jogok és kötelezettségek illetik meg, ugyanolyan etikai szabályok vonatkoznak rá (McGonagle 2013). A korábbi okfejtésből viszont egyértelműen az következik, hogy a sajtószabadság ott rögzített értelmezéséből adódóan szét kell választani a médiát és a „nem-médiát” (az újságírót és az „alkalmi hozzászólót”), éppen a média, és a sajtószabadság-fogalom devalválásának elkerülése érdekében. Ezt elfogadva állást kell foglalni arról is, felelős lehet-e a média akkor, ha ilyen tartalmat emel be saját tartalmai közé (ha a hivatásos újságíró és a *user* azonos státuszú, akkor ez a kérdés fel sem merül).

A felhasználói tartalom esetében tehát nem egyértelmű, hogy ki felel a tartalom jogsértő jellegéért. A jogrendszerek korábbi, az online világ létrejötte előtti időkben született válaszai ugyan inkább arra mutatnak, hogy az átvett tartalomért alapvetően az átvevő médium felel, de az e logika alapján született bírói ítéletek az online világ erőteljes tiltakozását váltják ki.

E kérdésben az EJEB még nem foglalt állást általános érvennyel, de két döntésében is jelezte, hogy ennek tisztázatlansága a tagállami jogrendszerekben az Emberi Jogok Európai Egyezményében foglalt jogok megsértéséhez vezethet. Az Editorial Board of Pravoye Delo and Shtetel v. Ukraine ügyben⁷ a panaszos lapnak a rágalmozó felhasználói tartalom közzététele miatt történt felelősségre vonása az ukrán jog világos, a felelősség kérdését tisztázó rendelkezéseinek hiányában jogsértőnek minősült. A K.U. v. Finland ügyben⁸ a magánélethez való jog megsértését jelentette az, hogy a finn jog szerint nem volt azonosítható az a személy, aki a kiskorú panaszos nevében erotikus hirdetést jelentetett meg az interneten. Egy német bírósági ítélet pedig a Wikipédia internetes lexikont fenntartó alapítványt tette felelőssé azon rágalmozó tartalomért, amelyet a lexikon egy szerzője írt bele egy szócikkbe, holott a Wikipédia szerkesztési elve szerint bárki szabadon írhat szócikket, vagy bővítheti, javíthatja a meglévőket, a fenntartó a szerzőket nem ismeri.⁹

Tarlach McGonagle ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy az adott esetben alkalmazott szerkesztési eljárás/kontroll befolyásolhatja a felelősség mértékét is; a moderáció többféle formája – előzetes, utólagos, aktív, reaktív – elvben eltérő felelősségi szabályok alkalmazását teszi lehetővé (McGonagle 2013). Ennek megfelelően – értelemszerűen – minél erősebb a szerkesztői kontroll, annál nagyobb lehet a felelősség.

Jackie Harrison felhívja a figyelmet a felhasználói tartalmak (pontosság, tájékozottság, teljesség vonatkozásában jelentkező) minőségbeli problémákra (Harrison 2012). Lorna Woods ezzel összefüggésben pedig rögzíti, hogy „a kérdés bonyolultabb annál, mint hogy egyszerűen azt mondjuk, a több beszéd egyúttal több szabadságot is jelent” (Woods 2012: 168). A sajtószabadság célja szerint a minőségi, megbízható, szisztemati-

⁷ Editorial Board of Pravoye Delo and Shtetel v. Ukraine (app. no. 33014/05. 2011. május 5-i döntés).

⁸ K.U. v. Finland (app. no. 2872/02. 2008. december 2-i döntés).

⁹ OLG Stuttgart Urteil vom 2.10.2013, 4 U 78/13, http://lrw.juris.de/cgi-bin/laender_rechtsprechung/document.py?Gericht=bw&nr=17388. Wikimedia is liable for contents of Wikipedia articles, German court rules. *PC World*, 2013. november 27. <http://www.pcworld.com/article/2067460/wikimedia-is-liable-for-contents-of-wikipedia-articles-german-court-rules.html>.

kus munka nyomán előálló tartalmakat védi; ez nem akadályozhatja meg a felhasználókat a tartalmak előállításában, és tőlük a szakmai-etikai sztenderdek betartása sem várható el, de a professzionális médiának éppen ezért egyensúlyoznia kell, és időnként óvatos döntést hoznia arról, átvessz-e egy-egy – potenciálisan jogsértő – felhasználói tartalmat (Woods 2012).

Külön is említést érdemel az online kommentek (az egy, a professzionális média által előállított cikkhez, vagy akár egy magánblog vagy -weboldal bejegyzéséhez fűzött, névtelen hozzászólások) kérdése. Általános és kiérlelt válasz egyelőre arra a kérdésre sincs, miszerint felelhet-e a komment jogsértő tartalmáért a weboldal tartalomszolgáltatója, aki nem ismeri a kommentelőt, és nem maga tette közzé a jogsértő tartalmat (ahhoz csak felületet biztosított). Bár az online világ ezt szinte apokalipszisként éli meg, de a jogi válaszok jellemzően nem zárják ki a weboldal tartalomszolgáltatójának felelősségét. Erre utal az eddigi egyetlen EJEK-ítélet, amely a weboldal ellenében döntött,¹⁰ valamint a magyar Alkotmánybíróság döntése is.¹¹ A kommentek szabadsága (azaz: korlátozatlansága) híveinek érvei sokfélék, de ami számunkra most fontos – a sajtószabadság fogalmi elemei szempontjából –, hogy mindegyikük vagy tagadja a komment és az annak közzétételét lehetővé tevő tartalomszolgáltató (adott esetben a „média”) közötti kapcsolatot, vagy nem vesz arról tudomást (a blogbejegyzéseken, publicisztikákon túl e kérdésben viszonylag kevés az alapos, szakmai szempontból átgondolt írás, ezek közül lásd pl. Nádori 2012, 2013). Ez nemcsak azt jelenti, hogy a két fél általában nem ismeri egymást, hanem azt is, hogy az így érvelők szerint érdekeikben sincsen átfedés. Holott a Delfi-ügyben az EJEK egyik érve éppen ez volt, nevezetesen hogy a kommentelés lehetőségének biztosítása az internetes újság professzionális tevékenységének része volt. A lap érdekelt volt az olvasók és a kommentek számának növelésében, amelytől hirdetési bevételei függtek.¹² Azaz, érvel az EJEK, a kommentek – bár szerzőik nem a lap alkalmazottai – mégis a lap tartalmának részévé váltak.

3. Internet és új demokrácia

A széles körben elterjedt nézet szerint az internet a demokratikus társadalmi berendezkedést is képes megújítani, mi több, képes hozzásegíteni autoriter államok társadalmait a demokrácia „alulról jövő” kikényszerítéséhez. Russell Weaver könyvében (Weaver 2013) mindkét folyamatra számos példát hoz (például az arab tavasz eseményeinek és a Twitter-használat összefüggéseire). James Curran ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a demokratizálódni kívánó társadalmakban nem az internet, illetve az azokon keresztül elért közösségi oldalak idézték elő e társadalmi változásokat, hanem csak a már meglévő folyamatokra erősítettek rá (Curran 2008a). Az internet kétségtelenül egy rendkívül hatásos eszköz az aktivisták összekapcsolására, a vélemények cseréjére, a különböző események szervezésére. De a kommunikációra való megnövekedett képességet nem szabad

¹⁰ Delfi AS v. Estonia (app. no. 64569/09. 2013. októberi 10-i döntés).

¹¹ 19/2014. (V. 30.) AB határozat.

¹² Delfi-ügy, 89. bek. – a bíróság komplex érvelését, illetve annak kritikáját ezúttal mellőzzük, mert szorosan nem tartozik a tárgyunkhoz.

összekeverni annak tényleges hatásával (Curran 2008b). A nyugati államokban az internethasználat hozzájárulása a demokrácia fejlődéséhez legalábbis tisztázatlan (Rowbottom 2010). Úgy tűnik, a való világban tapasztalt politikai viszonyok jobbra reprodukálódnak az interneten is. Az interneten elérhető legerősebb hangok az offline világ mainstream médiumainak megkettőzött hangjai, a független véleményformálók pedig – ha vannak – háttérbe szorulnak (Rowbottom 2007). Jerome Barron megjegyzése a múlt század hatvanas éveiből ma is találó: „egy közösség lehetősége a szólásszabadság gyakorlására nem az alternatív médiumok sokaságának meglétén, hanem azon múlik, hogy mennyire lehetséges a véleményeket a legnagyobb hatású médiumokban megjeleníteni” (Barron 1967: 1653).

Ráadásul azt sem állíthatjuk, hogy a szólásszabadsággal szemben fellépni kívánó államok eszköztelenek lennének az internettel szemben. Az olyan államok, mint Irán vagy Kína sikerrel védik meg társadalmi berendezkedésüket, mi több, az internet által segítséget kaptak a magánszféra további felszámolásához, polgáraik folyamatos megfigyeléséhez. Furesa módon ehhez akár még a Nyugattól is kaphatnak segítséget: a legkedveltebb, állami tulajdonban lévő kínai keresőmotor például nem listázta ki azon weboldalakait, amelyek a kínai demokrácia megteremtéséért állnak ki. Az Egyesült Államok manhattani kerületi bírósága szerint pedig ezzel az Első Alkotmánykiegészítésben védett jogát gyakorolta, azaz az efféle sajátos „szerkesztés” a szólás- és sajtószabadság védelmét élvezi.¹³ Egyáltalán nem evidens tehát, hogy az internet nem képes ártani a demokratizálódási igényeknek, azt célul tűző, elnyomott mozgalmaknak (lásd erről: Morozov 2011).

3.1. Kommercializálódás

Az internethez fűzött korai remények szerint az új médium egy más jellegű demokratizálódási folyamat katalizátora is lehetett volna, amely a mainstream médiában elfoglalt „piaci hadállások” megingatásában öltött volna testet. Mivel az internetet szabadon, költségtől mentesen lehet használni a vélemények kifejezésére, és a tartalom tárolásának kapacitása elvileg korlátlan, ezért jóval több hang és többféle vélemény tud ott megjelenni, mind a nyomtatott sajtóban, rádióban, televízióban, a súlyos költségek formájában megjelenő „belépési küszöb” – amely a független véleményformálást eddig megnehezítette – eltűnik. Ezzel pedig a közönség is jól jár, hiszen többféle hang közül találhatja meg az őt érdeklőt, valamint az ezekhez való hozzáférést sem korlátozza külső szereplő, illetve a hozzáférésnek számára jelentős költsége sincsen.

A gazdasági különbségek ugyanakkor az interneten egyáltalán nem tűntek el. A sikeres internetes tartalomszolgáltatás költsége szintén óriási, így a piaci szűköség – a korábbtól eltérő módon, de hasonló eredménnyel – megmarad (Kenyon 2014). Mindenki más – a sok független blogger, véleményközlő – a nagyközönség számára láthatatlan; tartalmaikat kevesen keresik és kevesen olvassák. Az internet sem mentes a nagyvállalati dominanciától, a piaci koncentrációtól, a tartalmat ellenőrző kapuőröktől, a gazdasági alapú kirekesztéstől (Curran–Fenton–Freedman 2008). Eli Noam egyenesen azt állítja, hogy „az internet

¹³ Jian Zhang et al., v. Baidu.com Inc., United States District Court Southern District of New York, 11 Civ. 3388 (2014. március 27.). Lásd még: „China’s Baidu defeats U.S. lawsuit over censored search results” Reuters.com, <http://www.reuters.com/article/2014/03/27/us-baidu-china-lawsuit-idUSBREA2Q1VS20140327>

alapvető gazdasági jellegzetességei” azt sugallják, hogy „ha a médiapluralizmusra gondolunk, az internet nem a megoldás, hanem éppenséggel maga válik a problémává” (idézi Napoli–Karppinen 2013). Ha ezt túlzásnak érezzük is, annyi bizonyos, hogy az internet nem hozott létre kiegyenlítettebb játéktérrel a kicsi és a nagy vállalkozások között (Curran 2008b). A nagy internetes cégek „kolonizálták” a kiberteret (Curran 2008a: 54). A leglátogatottabb weboldalak kivétel nélkül azon vállalatok kezében vannak, amelyek az offline világban is erős piaci pozícióval rendelkeznek, és akik az üzleti sikerben érdekeltek.

Az egyenlőtlenségek fenntartásához nemcsak az eleve meglévő gazdasági különbségek, hanem az internet használatát megkönnyítő új szolgáltatások is hozzájárulnak. Matthew Hindman például arra a következtetésre jutott, hogy a keresőmotorok nem demokratikusan működnek, a létező tartalmak egy kisebb részére irányítják rá a figyelmet (Hindman 2008). Ezen túlmenően a keresőmotorok, például a Google a saját, nem nyilvános szempontjai alapján szelektál is a tartalmak között (Nunziato 2009). Ehhez járul az a felhasználói magatartás, miszerint az információt kereső felhasználók jobbra megelégszenek a keresőmotor által preferált tartalmakkal. Így a mérhető látogatottságú, közéleti tartalmú weboldalak száma még az Egyesült Államokban is meglepően alacsony, azaz a piac az interneten is erősen koncentrált, a leghatékonyabb véleményformálók pedig az interneten is az offline világban meghatározó erejű nagy médiavállalkozások, vagy azok a bloggerek, akik kvalifikáltságuk, előéletük, társadalmi pozíciójuk folytán amúgy sem lennének kiszorítva a médiából (Hindman 2008).

Ennek ellenére nem állítható, hogy az internet ne növelte volna ténylegesen a demokratikus nyilvánosság mozgásterét, illetve hogy ez a fajta kommercializálódás ne járult volna hozzá az internet gyors elterjedéséhez és népszerűségéhez, a technológia folyamatos fejlődéséhez, de a kezdeti remények valóra váltására már jóval kevésbé alkalmas – a „profit legyőzi az elveket” (Vegh 2006: 63–78).

3.2. Átalakuló hírszolgáltatás – bloggerek és a média

Az új médiavilág láttán többen a régi vágású újságírás és különösen a költséges oknyomozó újságírás halálát vetítik előre (McChesney–Nichols 2011, McChesney–Pickard 2011, Starkman 2014). Az ennél kevésbé pesszimisták is jelzik a számos problémát, amit az internet terjedése okozott. Robin Foster tanulmányában a hírek sokszínűségének lehetőségeit vizsgálta a digitális világban. Abból indult ki, hogy bár az internet látszólag jelentős mértékben hozzájárul a hírek terjedéséhez és sokszínűségük (a források számának) növekedéséhez, mindez új kockázatokat is teremtett. E kockázatok a „digitális közvetítők” (*digital intermediaries*) tevékenységében rejlik. Foster szerint ezen közvetítők (hír-aggregátorok, mint a Yahoo, keresőmotorok, mint a Google, közösségi médiumok, mint a Facebook és online üzletek fenntartói, digitális készülékek gyártói, mint az Apple) jelentős mértékben képesek kontrollálni az interneten elérhető híreket. Egyfelől szűk keresztmetszet (*bottleneck*) jelentenek, amelyeken keresztül a felhasználó a hírekhez jut, másfelől szerkesztői jellegű döntéseket hoznak arról, mely híreket továbbítsák vagy tegyék elérhetővé, harmadrészt formálják a hírszolgáltatás jövőbeni üzleti modelljeit, végül hajlamosak és képesek a politikai agenda befolyásolására (Foster

2012). Ennek megfelelően a közvetítők tevékenységét szabályozni szükséges, a demokratikus nyilvánosság, pontosabban a hírekhez való hozzáférés érdekében.

Ettől függetlenül az internet elkezdte lebontani az akadályokat a professzionális újságírók és a független véleményformálók között, és hozzájárult az újságírás demokratizálódásához, legalábbis abban az értelemben, hogy több hang megjelenését tette lehetővé a nyilvános térben. Másik oldalról legalábbis kérdéses, hogy az internet hogyan befolyásolja az újságírás jövőjét. Egyrészt, az internetes hírszolgáltatások, közösségi oldalak nagymértékben átalakították a korábbi olvasói-felhasználói szokásokat, tömegeket fordítottak el a professzionális médiatermékektől, aláásva így azok gazdasági alapját (Foster 2012). Másrészt, a híraggregátor és közösségi oldalak valódi teljesítmény (tartalom-előállítás) nélkül húznak hasznat a profi újságírók által előállított tartalmakból (is), szintén megbillentve a korábbi üzleti modelleket (MTE tanulmány 2013). Harmadrészt, a felhasználói szokások változása azért nem érinti a korábbi piaci *status quo* egyes, kiemelten fontos jellegzetességeit: a médiapiacokon még ma is a televízió a legfontosabb (legtöbb reklámbevételt generáló) médium, a hírek első számú forrása (Curran 2008b), a független fórumoknak tekintett blogok pedig egyáltalán nem vonzanak tömegeket (Curran 2008b, Hindman 2008).

A hírszolgáltatás világa tehát változik, de nem feltétlenül úgy, ahogyan azt remélni lehetett. A piaci ártrendeződés legnagyobb vesztese a komoly újságírás első számú otthona, a nyomtatott sajtó, a helyébe lépő új hangok pedig valóban nagyszámban léteznek, de hangerejük csekély, és funkciójuk sem azonos a professzionális újságírással. Az oknyomozásra anyagi lehetőségeiknél fogva is már eleve képtelen, szabadidős tevékenységként űzött, vagy éppen ellenkezőleg a „független blogger”-köntösbe bújtatott elit véleményformálók és az internetre adaptált mainstream médiatermékek különösebben nem járulnak hozzá a tartalmak, vélemények sokszínűségének növeléséhez.

Mindezekhez képest már szinte csak részletkérdés, hogy mi legyen a sorsa a televíziókra és a rádiókra vonatkozó, számukra a kiegyensúlyozott tájékoztatást előíró, Európában az államok széles körében ismert kötelezettséggel. Az egyik lehetséges válasz szerint, mivel a korábbi szűkösség megszűnt, azaz az új médiavilágban számtalan forrásból tájékozódhat valamennyi érdeklődő, ezért ez a korábbi szabályozási megoldás értelmét veszítette, mondhatni, anakronisztikus (a nézetet vitatkozva jól összefoglalja azt Feintuck 2012). Steven Barnett és Mike Feintuck ezzel szemben a kiegyensúlyozott tájékoztatás fenntartása mellett érvel, hangsúlyozva a megbízható, komolyan vett etikai szempontok alapján működő médiumok fontosságát, az új médiakörnyezetben is (Barnett 2012, Feintuck 2012). Mint Barnett megjegyzi, amíg a televíziós újságírás elkülöníthető az internetes újságírástól, addig nincs indok a médiumspecifikus szabályok megszüntetésére (Barnett 2012). Feintuck szerint pedig mára tévesnek bizonyult az a korábban megfogalmazott feltevés, mely szerint a szabad, korlátozásmentes médiapiac a nézetek sokszínűsége automatikusan megjelenik, és így létrejön a kiegyensúlyozottság (Feintuck 2012). Ahogy Richard Sambrook fogalmaz:

„ha a pártatlanság és az objektivitás elvesztette a jelentését, újra fel kell őket találnunk, vagy alternatív szabályokat alkotnunk az újságírás megalapozására, és annak érdekében, hogy segítsük közérdekű célja szolgálatában – az emberek számára történő információátadásban, annak érdekében, hogy szabadon legyenek és gyakorolhassák az önkormányzáshoz való jogukat” (Sambrook 2012: 39).

4. Összegzés

Ha jól működő, a demokráciát szolgáló demokratikus nyilvánosságot szeretnénk, akkor szükségünk van az állami szabályozásra – erre tanít az elmúlt két évtized, amelyben végignézhetjük az internettel mint új médiummal kapcsolatban megfogalmazott kezdeti remények szertefoszlását. Persze, a médiával kapcsolatban megfogalmazott sarkos állítások mindig túlzottan általánosítóak lesznek. Az internet valóban gazdagította az életünket, hozzájárult a média sokszínűségének növeléséhez, de eközben egyrészt reprodukálta a hagyományos médiavilág problémáit, valamint újakat is kreált azok mellé. Kétséges tehát, hogy a mérleg végeredményben inkább pozitív vagy negatív-e, a csaldottságérzés viszont bizonyos.

A szabályozás iránti vágyat ugyanakkor óvatosan, megfelelő keretek közé kell szorítani. Egyfelől a jogi megoldás nem lehet csodaszer, csak legfeljebb hasznos segítség a közérdekű célok eléréséhez, másfelől az állami beavatkozás a még mindig képlékeny, soha nem megjósolható, folyamatos változások elé néző internet esetében eleve kockázatos, amennyiben hatékonysága kérdőjeles, és akár még az elhárítani kívánthoz képest nagyobb károk okozója is lehet. Ráadásul az internet jellegéből adódóan a szabályozás nemigen lehet pusztán állami; amennyiben hatékonyságot várunk tőle, úgy európai, vagy még inkább egyenesen univerzális szintre kellene emelkednie.

Ettől függetlenül tudomásul kell venni, hogy a sajtószabadság érdekeltjeinek körébe több, új típusú szolgáltatás nyújtója is belépett, akiknek – ha ragaszkodunk korábbi elveinkhez a média demokratikus feladataival kapcsolatban – a jogok biztosításán túl kötelezettségeket is elő lehet írni. Az, hogy a már közeljövőben megvalósíthatónak látszó szabályozási terhek és megoldások mennyiben járulnak hozzá ténylegesen a demokratikus nyilvánosság működéséhez, illetve milyen módon tud ezenkívül az állam tenni a médiáért, az a jövő kérdése. Az állam és a szabályozás, amelyekről beszélünk „nem az az állam, amelyet jelenleg látunk és nem az a szabályozás, amelynek jelenleg ki vagyunk téve, de olyan, amelynek elérésére törekednünk kell” (Freedman 2012: 117).

Irodalom

- Barendt, Eric (2005) *Freedom of Speech*. Oxford University Press (2. kiad.)
- Barnett, Steven (2012) Imposition or Empowerment? Freedom of Speech, Broadcasting and Impartiality. In Amos, Merris – Harrison, Jackie – Woods, Lorna (szerk.): *Freedom of Expression and the Media*. Leiden & Boston, Nijhoff.
- Barron, Jerome A. (1967) Access to the Press – A New First Amendment Right. *Harvard Law Review*, vol. 80. 1641. o.
- Bartóki-Gönczy Balázs (2014) [megjelenés alatt]. Kísérletek a hálózatsemlegesség szabályozására az Egyesült Államokban és az Európai Unióban. In Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiaszabályozás a 21. század elején*. Budapest, Wolters Kluwer.
- Berec response (2010) Body of European Regulators of Electronic Communications (BEREC) 2010. Response to the European Commission's consultation on the open Internet and net neutrality in Europe. 30 September 2010, BoR (10) 42. (összefoglalja: Bartóki-Gönczy 2014)
- Coors, Corinna (2013) Reputations at Stake: The German Federal Court's Decision concerning Google's Liability for Autocomplete Suggestions in the International Context. *Journal of Media Law*, 2. sz.

- Curran, James (2008a) Rethinking Internet History. In Curran, James – Fenton, Natalie – Freedman, Des (szerk.): *Misunderstanding the Internet*. London, Routledge.
- Curran, James (2008b) Reinterpreting the Internet. In Curran, James – Fenton, Natalie – Freedman, Des (szerk.): *Misunderstanding the Internet*. London, Routledge.
- Curran, James – Fenton, Natalie – Freedman, Des (2008) Conclusion. In Curran, James – Fenton, Natalie – Freedman, Des (szerk.): *Misunderstanding the Internet*. London, Routledge.
- European Parliament, Directorate-General for Internal Policies (2013) *The Challenges of Connected TV. Note*. http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513976/IPOL-CULT_NT%282013%29513976_EN.pdf
- Feintuck, Mike (2012) Impartiality in News Coverage: The Present and the Future. In Amos, Merris – Harrison, Jackie – Woods, Lorna (szerk.): *Freedom of Expression and the Media*. Leiden & Boston, Nijhoff.
- Foster, John B. – McChesney, Robert W. (2011) The Internet's Unholy Marriage to Capitalism. *The Monthly Review*, 10. sz. <http://monthlyreview.org/2011/03/01/the-internets-unholy-marriage-to-capitalism/>
- Foster, Robin (2012) *News Plurality in a Digital World*. Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
- Freedman, Des (2012) Outsourcing Internet Regulation. In Curran, James – Fenton, Natalie – Freedman, Des (szerk.): *Misunderstanding the Internet*. London – New York, Routledge.
- Gibbons, Thomas (2012) Free Speech, Communication and the State. In Amos, Merris – Harrison, Jackie – Woods, Lorna (szerk.): *Freedom of Expression and the Media*. Leiden & Boston, Nijhoff.
- Grimmelmann, James (2007) The Structure of Search Engine Law. *Iowa Law Review*, vol. 93. 1. o.
- Harrison, Jackie (2012) Freedom of Expression: The BBC and User Generated Content. In Amos, Merris – Harrison, Jackie – Woods, Lorna (szerk.): *Freedom of Expression and the Media*. Leiden & Boston, Nijhoff.
- High Level Group on Media Freedom and Pluralism (2013) *A Free and Pluralistic Media to Sustain European Democracy. Report* http://ec.europa.eu/information_society/media_taskforce/doc/pluralism/hlg/hlg_final_report.pdf
- Hindman, Matthew (2008) *The Myth of Digital Democracy*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Jakubowicz, Karol (2009) *A New Notion of Media? Media and Media-like Content and Activities on New Communication Services* (background text) Strasbourg, Council of Europe http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/New_Notion_Media_en.pdf
- Kenyon, Andrew T. (2014) Assuming Free Speech. *The Modern Law Review*, vol. 77. 379. o.
- Majtényi László – Polyák Gábor (2011) A szabadság hazai hagyományának megtagadása – új médiatörvények Magyarországon. *Közjogi Szemle*, 1. sz.
- McChesney, Robert W. – Nichols, John (2011) *The Death and Life of American Journalism: The Media Revolution that Will Begin the World Again*. New York, Nation Books.
- McChesney, Robert W. – Pickard, Victor (szerk.) (2011) *Will the Last Reporter Please Turn out the Lights: The Collapse of Journalism and What Can Be Done To Fix It*. New York, New Press.
- McGonagle, Tarlach (2013) User-generated Content and Audiovisual News: The Ups and Downs of an Uncertain Relationship. In *Open Journalism. IRIS Plus*, 2. sz.
- Morozov, Evgeny (2011) *The Net Delusion. The Dark Side of Internet Freedom*. New York, Public Affairs Publishing.
- MTE tanulmány (2013) Az online aggregátorok működésének hatása a hazai tartalomszolgáltatás iparági folyamataira. (A Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesülete által készített tanulmány) http://mte.hu/dokumentumok/PwC-MTE_TANULMANY_vegso_valtozat_2013.12.09.pdf

- Napoli, Philip M. – Karppinen, Kari (2013) Translating Diversity to Internet Governance. *First Monday*, december 2. <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/4307/3799>
- Nádori Péter (2013) Delfi AS v. Észtország: strasbourgi döntés a névtelen kommentekért viselt szolgáltatói felelősségről. *Infokommunikáció és Jog*, 56. sz.
- Nádori Péter (2012) Kommentek a magyar interneten: a polgári jogi gyakorlat. In *Medias Res*, 2. sz.
- Nunziato, Dawn C. (2009) *Virtual Freedom. Net Neutrality and Free Speech in the Internet Age*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Rowbottom, Jacob (2010) *Democracy Distorted. Wealth, Influence and Democratic Politics*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Rowbottom, Jacob (2007) Sajtószabadság és politikai vita a digitális korban. *Fundamentum*, 2. sz.
- Sambrook, Richard (2012) Delivering Trust: Impartiality and Objectivity in the Digital Age. Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
- Schejter, Amit M. – Yemini, Moran (2007) “Justice, and Only Justice Shall Pursue”: Network Neutrality, the First Amendment and John Rawls’s Theory of Justice. *Michigan Telecommunications and Technology Law Review*, vol. 14.
- de Sola Pool, Ithiel (1983) *Technologies of Freedom*. Harvard University Press.
- Starkman, Dean (2014) *The Watchdog That Didn’t Bark: The Financial Crisis and the Disappearance of Investigative Journalism*. New York, Columbia Journalism Review Books.
- Tambini, Damian – Leonardi, Damian – Marsden, Chris (2007) *Codifying Cyberspace. Communications Self-Regulations in the Age of Internet Convergence*. London – New York, Routledge.
- Thorgeirsdóttir, Herdís (2013) A nevéhez méltó újságírás: az Emberi Jogok Európai Egyezménye 10. cikkének pozitív értelmezése. In *Medias Res*, 1. sz.
- Thorgeirsdóttir, Herdís (2005) *Journalism Worthy of the Name: Freedom within the Press and the Affirmative Side of Article 10 of the European Convention on Human Rights*. Brill Academic Publisher.
- Vegh, Sandor (2006) Profit over Principles: The Commercialization of the Democratic Potentials of the Internet. In Sariakis, Katharine – Thussu, Daya K. (szerk.): *Ideologies of the Internet*. Cresskill, New Jersey, Hampton Press.
- Weaver, Russell L. (2013) *From Gutenberg to the Internet: Free Speech, Advancing Technology, and the Implications for Democracy*. Durham, Carolina Academic Press.
- Woods, Lorna (2012) User Generated Content: Freedom of Expression and the Role of the Media in a Digital Age. In Amos, Merris – Harrison, Jackie – Woods, Lorna (szerk.): *Freedom of Expression and the Media*. Leiden & Boston, Nijhoff.

Koltay András, PhD jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi karának egyetemi docense. LL.M. fokozatot szerzett 2007-ben a University College Londonon, PhD-fokozatát 2008-ban szerezte a Pázmányon. Legfőbb kutatási területei a szólásszabadság, a médiajog és a személyiségi jogok kérdéseivel kapcsolódnak. A *Szólásszabadság alapvonalai* címmel 2009-ben jelent meg monográfiája a Századvég Kiadó gondozásában, ezenkívül több mint 100 tudományos publikációt jegyez magyar és külföldi lapokban. 2010 októbere óta a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanácsának tagja. Főszerkesztője a *Iustum Aequum Salutare* jogtudományi folyóiratnak, és felelős szerkesztőként jegyzi az *In Medias Res*, a sajtószabadsággal és a médiaszabályozással foglalkozó tudományos folyóiratot. E-mail: koltay.andras@jak.ppke.hu

Barna Emília

A hálószoba, a stúdió és a közösségi média találkozása

A budapesti hálószobapop-szintér

Bevezetés

„Hangmérnök akartam lenni... de azt mondták, hogy nem mehetnek lányok, csak fiúk, és nagyon szomorú lettem” – emlékszik vissza a pályaválasztás éveire Dányi Krisztina, azaz Morningdeer, a magyar, jórészt budapesti „hálószobapop-”, más néven *lo-fi* szintér egyik legelső és legismertebb képviselője egy, az Indexen (2012) megjelent videóban. „Hálószobazenész (fn): olyan zenész, aki a zenéjét otthon, a szobájában rakja össze, legtöbbször számítógép segítségével” – ekképpen definiálja a videó a hálószobapop, más néven *lo-fi* stílus alkotóját.

Az alábbiakban e szintér példáján keresztül vizsgálom a szélesebb körben megfigezhető otthoni hangrögzítési technológiákkal előállított zenei produktumok terjesztésére, valamint a zenei tevékenység közösségi gyakorlataira alkalmas online felületek kulturális konstrukcióját, különös tekintettel a gender szempontjára.

Fő kérdéscim, hogy a 2011-ben feltűnő szintér konstrukciójában milyen szerepet játszik a technológia, beleértve az online technológiát és az otthoni, a zene rögzítéséhez szükséges technológiát is. Valamint, hogy az alkotók attitűdjeiben, ízlésében, esztétikai választásaiban hogyan tükröződik a technológiához fűződő sajátos viszony. E megközelítés azonban nem feltételez technológiai determinizmust (Baym 2010); a szintér vizsgálata arra is rávilágít, hogyan konstruálódik a technológia például maszkulinként, valamint hogyan íródhatnak felül a meglévő konstrukciók egy új szintéren, például a nők fokozottabb bevonódásával.

A szintéren aktív előadók a *lo-fi* jelzővel illetett produkciókat egymástól zeneileg lényegesen különböznek észlelik, amelyeket ugyanakkor mégis összekötnek bizonyos *esztétikai jellegzetességek*, egy sajátos *attitűd*, valamint jellemző *gyakorlat*. A szintér résztvevői fiatal zenész-előadók, akik leggyakrabban a Bandcamp nevű, független zenészek számára létrehozott zeneterjesztő oldalt használják otthon rögzített zenéjük közzétételére (a *lo-fi* előadók egyben dalszerzők is, de sok esetben nem egyszemélyes produkcióról, hanem zenekarról van szó). A közös attitűd és esztétika elsősorban a „házi készítésű”, DIY (Do It Yourself, csináld-magad), nem-kereskedelmi jelleg hangsúlyozására utal, például a kereskedelmitől való távolságot jelképező szándékoltan „rossz minőségű” („*lo-fi*”, azaz „*low fidelity*” a „*hi-fi*”, azaz „*high fidelity*” ellentéte) hangzáson keresztül.

Ahogy a Mayberian Sanskülotts nevű zenekar dalszerzője és énekeese fogalmaz: „én nem tudom pontosan, azon túl, hogy rossz minőségben vesszük fel otthon a dalainkat, hogy mi az a lo-fi – de van egy ilyen élettérzés” (Csordás Zita, 2014. március 19.¹).

A budapesti lo-fi alkotás tere a metaforikus vagy valós hálószoza, azaz az egyidejűleg stúdióként, próbateremként, lemezkiadóként, irodaként működő multifunkcionális otthon terének, valamint a közösségi média hálózatok terének találkozásaként értelmezhető. Másképp fogalmazva, az előadók a „hálószoza” lokális terét az internetes technológia segítségével globális alkotói, terjesztői, fogyasztói és társas-interakciós térré és hálózattá képesek kiterjeszteni. Az internet történetéből számos példa sorolható annak illusztrálására, hogy a zenéhez fűződő gyakorlatok – zenemegosztás, -letöltés, promóció, közösségépítés, a zenéhez kapcsolódó kommunikáció, társas tevékenységek – hogyan formáltak (tovább) online felületeket – tehát a *használat* hogyan hatott vissza az online interakció technológiájára. Egy ilyen példaként a kétezres évek közepén a *MySpace* közösségi oldal folyamatosan változó zenei arculatát egyértelműen befolyásolták a használatra adott reakciók (Barna 2011). A globálisan elérhető technológiának – például közösségimédia-platformoknak – kialakulhat helyi arca, azaz ráíródhatnak a helyi, vagyis nyelvhez, földrajzi területhez, etnikumhoz, más társadalmi csoporthoz kötődő specifikus használat mintázatai. A budapesti lo-fi színtér központi online társas, interakciós tere – a Bandcamp, mint zenemegosztó felülettel kiegészítve – a Tumblr mikroblog felület lett: az előadók és más színtér-szereplők aktív és interaktív, egymásra folyamatosan hivatkozó, a színtéren belüli baráti kapcsolatokat, diskurzust, ízlést folytonosan megerősítő blogolása révén e felületre íródott rá egy újabb réteggént a színtér identitása, diskurzusa. A színtér online világának része emellett az online médián, azaz egyébként a színtérrel szoros kapcsolatokat ápoló) zenei sajtón, azaz Sarah Thornton (1996) terminusával a *niche médián* (mint például a Recorder vagy az *Index* zenei rovata, a *Lángoló Gítárok*) keresztüli reprezentáció – többek között a niche média névadó, címkéző szerepe révén.

A színtér bemutatásakor az *Igor Metropolis* blog (2011)² Lang Ádámot – a színtér központi eseményének, a Rakéta Fesztiválnak a szervezőjét, a közegben az egyik legismertebb lo-fi zenészt és szervezőt – idézi: „Egy nagyon találó dolgot mondott: hogy a színtér legfontosabb aspektusa nem maga a műfaj, hanem annak a lehetősége, hogy akkor és úgy hozzunk létre zenét, amikor és ahogyan csak akarunk, készségek vagy pénz hiányában is.” E mondat a DIY/punk/független színterek demokratikus attitűdjét idézi fel, ahol az elsődleges értékek a hozzáférés és a szabadság, azaz az anyagi, szakmai, intézményes és egyéb korlátok kiküszöbölésére való törekvés. Más szóval Lang a színteret hozzáférés szempontjából demokratikusnak látja. Ebben az értelmezésben több technológiai tényező is közrejátszhat. A hálószoza, mint a belátható, könnyen kontrollálható technológiának helyet adó, privát környezet elvileg garantálja a védett, autonóm alkotói teret. Továbbá a felvételek közvetlen online nyilvánosságra hozatala esetében sincs az alkotón kívül más szűrő. Ebből adódnak olyan, sajátos véletlenek, amelyek során összemossódik az alkotói napló-funkció (saját magam és közvetlen barátaim számára feltöltöm a zenét) a kiadással, a félprivát alkotói tér a nyilvánossággal.

¹ A dátummal jelölt hivatkozások saját interjúk.

² Az idézett részletek saját fordításban szerepelnek.

Szorosan ehhez kapcsolódik az írás fő kérdésfeltevése: a pop-rockzene világán belül nyitottabb, demokratikusabb-e ez a színtér a gender szempontjából, és ha igen, mi ebben az otthoni hangrögzítő, valamint az online zenemegosztó és közösségi média-technológia, azaz a Bandcamp vagy a Tumblr által kínált rugalmas modellek, hozzáférhető lehetőségek szerepe. A kérdés megválaszolásában az online és offline térben végzett megfigyelésen túl három, a színtéren belül jól ismert előadóval – Németh Zsófiával (Piresian Beach), Dányi Krisztinával (Morningdeer) és Csordás Zitával (Mayberian Sanskülotts) – 2014 tavaszán készített mélyinterjúkra támaszkodom.

2. Technológia, alkotás és a színtér konstrukciója

2.1. A színtér születése

A színtér a „beavatottak” (Hodkinson 2005) narratívája szerint az online térben, a Tumblren született, hiszen itt történt az első, a további történések szempontjából kulcsfontosságú kapcsolatfelvétel:

„...az első felület, amely lökést adott az egésznek, a Tumblr volt. A mikroblog oldal egy alapvető sajátosságának köszönhetően, azaz, hogy a válaszok kronológiai sorrendben látszódnak, láthatóvá válnak az első lépések is: Eger indie blogjának egy tagja felfedezte Piresian Beach Bandcamp-oldalát – egy Blip.fm profilhoz tudta kapcsolni, amelyen keresztül megfejtette a zenész identitását. A magyar mikrobloggerek összetett és diverz módon összefonódott hálózatának köszönhetően a zenét a helyi blogoszféra felkapta és mindenféle releváns helyre eljuttatta, ezáltal egy stabil és befolyásos rajongói csoportot kialakítva. Ez, és a szerény, de rendkívül pozitív fogadtatás a külföldi blogokon egy rakás tehetséges, vagy éppen kevésbé tehetséges embert bátorított arra, hogy ugyanezt az utat járja be, a hálószoza magányában felvett daloktól kezdve, amelyeket a Bandcampen hoznak nyilvánosságra, a blogszcénán való terjesztésre való törekvéssel bezárólag” (Mark, Igor Metropolis 2011). (A szerző fordítása)

A blogbejegyzés két fontos dologra is felhívja a figyelmet: egyrészt, hogy az online felületek a színtér szempontjából jelentős kapcsolatok megteremtését, valamint a kapcsolatháló kiterjesztését segítik; másrészt, hogy a kapcsolatok láthatók, és ez a láthatóság önmagától folyamatosan gerjeszti a színtér kiépülésének folyamatát. A baráti kapcsolatok hálójá, valamint az – akár valódi ismeretségtől független – *ismerősség* központi elemei a színtér öndefiníciójának. „Amikor ott egy ember, akit nem ismersz, de azt érzed, hogy igen, ismered, szóval nekem ilyen ez a lo-fi dolog” – fogalmazott Csordás Zita (2014). E baráti háló kiterjesztéséhez, megerősítéséhez nyújt stabil bázist az online tér: „mindenki tudja mindenkiről, hogy ki, vagy ha nem, akkor a Tumblr nevét tudja” – tette hozzá.

A bloggerek hálózata – azaz Thornton terminusával a *mikromédia* (Thornton 1996) mellett a niche média, azaz az olyan online zenei magazinok, mint a Recorder is aktív szerepet játszanak a színtér konstrukciójában azáltal, hogy felhívják a figyelmet nemcsak az előadókra, de magára a mikromédiára is. Ezáltal nemcsak kifelé, hanem befe-

lé is kommunikálnak. Más szóval a színtér résztvevői is a médiából informálódnak a színterről. Egyazon platformon ugyanaz a kommunikációs aktus akár több funkciót is betölthet egyszerre: a blogoló előadók által Tumblren megosztott zenék például egyszerre működnek ajánlásokként, építenek kapcsolathálót, kommunikálnak ízlést, közölnék értékítéleteket megjegyzések formájában, hozzájárulva ezáltal egy színtéren belüli ízlés-konszenzus kialakításához; továbbá építik a közös „beavatott” tudásbázist.

2.2. Technológiai sajátosságok és előadói karrier

A lo-fi színtér diskurzusában visszatérő, hangsúlyos elem a profizmusnak, a formális vagy hagyományos zenei tudásnak, illetve szocializációnak a hiánya. A DIY, illetve underground színterekre ez természetesen általánosan is jellemző. Ezentúl azonban sajátos visszatérő elem még a karrier különböző lépéseinek véletlenekkel, meghozzá kimondottan *technológiai* véletlenekkel, szándékolatlan történetekkel való magyarázata is. Németh Zsófia (Piresian Beach) esetlegességet sugallva mesél az első felvételének rögzítéséről:

„De az sem úgy indult, hogy na most akkor valamit ebből kezdeni kéne, hanem volt nálam kölcsön egy gitár, nekem erősítóm sem volt meg semmi, egy kábel meg egy gitár, és akkor laptopon bedugtam, jó, tökjó, írtam egy valami ilyet, amit nyilván nagyon vissza kellett effektezni, valahogy szóljon, aztán a végén visszahallgatni, az tényleg nagyon nagyon furán szólt” (Németh Zsófia, 2014).

Az első, kísérleti felvételeket szinte azonnal követte a nyilvánosság előtt történő debütálás, amely az elbeszélés szerint szintén a(z online) technológia által nyújtott lehetőségeknek megfelelően ment végbe: „meg akartam mutatni tesómnak, barátaimnak, csak akkor még szerintem emailben nem lehetett küldeni ekkora fájlokat (...), és akkor néztem, hogy hova lehet feltölteni – Bandcamp, tökéletes”. Nem sokkal a feltöltést és a megfelelő műfaji, stílus-orientáló és egyéb kategóriákat használó címkézést, azaz „taggelést” („Talán lo-fi, garage punk, punk, hungary...”) követően az előadó meglepve tapasztalta, hogy ismeretlenek találtak rá a zenéjére: „...akkor kb. két hét múlva azt vettem észre, hogy beszélnek róla, megtalálták. Én úgy éreztem, mint hogyha egy csaló lennék” – emlékezett vissza. A „zenekar”, a produkció elnevezését, ezáltal létrehozását is a számítógépes technológia használatára hivatkozva magyarázza – az egészet játéknak titulálva:

„Hát ez a játéknak a része volt, megvan egy nóta, és akkor mi ez? Most mentsem el AudioTrack01.mp3-ként? Inkább találjunk ki valami nevet, egy zenekart. Soha nem volt zenekarom – és akkor fél perc múlva már megvolt, hogy ez legyen a neve, ez legyen a szám címe, onnantól meg már tudod, ez, hogy valami borítót is töltsék fel hozzá, meg jaj, be kell taggelni, meg jaj, igazából ez tényleg olyan, mintha én egy igazi zenekar lennék” (Németh Zsófia, 2014).

A Mayberian Sanskülotts zenekar egy Facebook-profilon keresztül osztotta meg a számait, amikor azt a közösségi oldal még lehetővé tette (azóta ez a funkció már nem él):

„...mindennap megnéztük, hogy kik lájkolják a zenekart meg hányan, ez ilyen izgi volt, és akkor egyszer csak tényleg jött az a pont, amikor már nem tudjuk, hogy azok kik, és akkor már nem is a közös ismerőseink, vagy az ismerőseink ismerősei, hanem nem tudom, kik és az annyira jó” (Csordás Zita, 2014).

Az első Morningdeer album megszületése pedig Dányi Krisztina elmondása szerint véletlenül állt össze, méghozzá ismét az online felület sajátosságának köszönhetően, amelyre ő aztán reagálni kényszerült:

„...aztán véletlen lett egy album, ezt nehéz megmagyarázni, szóval úgy történt, kifejtem, hogy elkezdtem kirakosgatni dalokat [a Bandcampre]. És aztán már kint volt, nem tudom, hét szám, de én ilyen tizenegy számos albumot szerettem volna és még félig voltak elkészülve a dalok, és amikor kiraktam a nyolcadikat, akkor a tesóm mondta, hogy rendezzem egymás alá a számokat, hogy ha fölmege valaki a Bandcamp oldalra, akkor egymás alatt lássa és milyen jó. És így tettem, fölraktam a nyolcadik számot, egymás alá berendeztem, és aztán emiatt megjelentek ilyen írárok pár helyen, hogy megjelent a Morningdeer album. És ez nem volt igaz, mert az egy ilyen fél album, és akkor készítettem hozzá egy ilyen kis cover képet, meg akkor odaírtuk, hogy ez a Days album, de igazából nem volt teljes album” (Dányi Krisztina, 2014).

Az elnevezés, azaz a produktum, illetve Piresian Beachnél a produkció megteremtésének szimbolikus pillanata tehát a narratívában közvetlenül összefonódik a digitális technológia sajátosságaival: egy felvétel akkor van „kész”, amikor felkerül a Bandcampre. Továbbá bizonyos esetekben az album „megjelenését” is a Bandcampen való összerendezés, sorrendbe állítás jelenti.

A véletlenszerűség a terjesztés kapcsán is előkerült: Dányi fontosnak tartotta, hogy a zenéje ingyenesen elérhető legyen, és kezdetben ezt meg is tudta oldani a Bandcampen. A platform azonban később változtatott üzleti politikáján, és kötelezővé tette egy minimális összeg megadását (egyéb lehetőségek mellett). Dányi stratégiája tehát a technológiai-üzleti környezet átalakulásával együtt változott. Emellett a második Morningdeer album számára a lemezkiadó megkeresése is majdnemhogy véletlenszerű, valamint teljes egészében online folyamat volt:

„Kerestem olyan kiadókat, akiknek a kiadott lemezei nagyjából olyasmi profil, mint én, és akkor nekik szétküldtem és Japánból tök gyorsan jött válasz, és akkor úgy voltam vele, hogy nem érdekel, jó, helló, jelentkeztek, tök jó, akkor adjátok ki. Nem akartam sokáig, vagy a többieknek a válaszára várni” (Dányi Krisztina, 2014).

A véletlen ilyenén hangsúlyozása voltaképpen valamiféle technológiai determinizmus, amely mind a lo-fi attitűdök, mind a gender szempontjából is figyelemre méltó lehet. Ez a típusú magyarázat valójában – nem feltétlenül tudatosan – tagadja, de legalábbis ki-sebbiti az előadó cselekvésének autonómiáját a saját zenei karrierjét érintő meghatározó lépésekben. Németh – még ha nem is teljesen komolyan – egyenesen *csalónak* neve-

zi magát, és ez hasonlít a tudományosság világában dokumentált úgynevezett imposztorszindrómához, amely egyes szerzők szerint női tudósok között különösen jellemző (Clance & Imes 1978; Barcan 2014). Amennyiben így van, mindkét területen – a zeneiparban és a tudományosság világában is – gyanakodhatunk strukturális okokra, azaz a férfiak dominálta térben való érvényesülés nehézségeire, de a támogató női közeg hiányára is. Ugyanakkor nem függetleníthető ez a „downplaying”, azaz saját érdemeit kisebbnek feltüntető attitűd a DIY színterek, illetve az indie hasonló, a kereskedelmi pop szférájától való elhatárolódást kifejező „rossz minőségű” esztétikai hagyományától sem (lásd például Fonarow 2006).

2.3. Technológia és alkotói-előadói szocializáció

Ami a zenei tájékozódást illeti, Dányi Krisztina lelkesedéssel mesélt az online zenekezesés gyakorlatáról, amelyre külön stratégiája van: tudatosan követ linkek által kirajzolt útvonalakat annak mentén, hogy mely előadóra mely másik volt hatással, ki kivel működött együtt felvételeken. Az együttműködések és zenei hatások által kirajzolt virtuális útvonalak az internetet megelőzően is léteztek, csak például a lemez hátsó borítója volt az irányadó, és a beszerzés nem volt azonnali. Felgyorsult tehát a tájékozódásnak, zenei tanulásnak ez a módja – amely a szintérbeli tudás megalapozása is. Németh Zsófia hozzáállása is többnyire tudatos, módszeres:

„Főleg ismerősi ajánlással működik a dolog, vagy van, hogy használom a Rate Your Musicot, Bandcampet, van mondjuk egy olyan tíz-tizenöt blog, amit olvasok. És hogyha ott találok valamit, akkor azt, vagy Tumblron, ott is elég sok mindent olvasok... nem mindig van az, hogy direkt keresem, megyek elébe, van, hogy csak jön, aztán (...) van, hogy két hétig nem hallgatok új zenét. Van amikor meg leülök és meghallgatok húsz-harminc új zenekart, amit nem ismertem” (Németh Zsófia, 2014).

Az ismerősi ajánlásokon alapuló tájékozódás, amelyre Németh hivatkozik, is túlnyomórészt az online térben zajlik. A szintérbeli karrier építését megelőző és kísérő szocializációs, illetve tanulási folyamat e sajátos online-offline szintér esetében azonban nemcsak a zenei tanulással, hanem az online világban való szocializációval is összefonódik. Németh Zsófia számára legalább olyan hangsúlyos volt a zenei blogger identitása, és különösen a MySpace³-es blogger múltja, mint a zenészi. A MySpace-ről Tumblrre váltása egybeesett a szintérbe való bekapcsolódásával: „Igazából nem tudatos volt, hogy akkor [Tumblron] is próbáljak terjeszkedni, hanem így belecsöppentem a blogolással.”

A zenei blogolás aktív zenehallgatói tevékenység, amely nemcsak a zenei, műfaji tanulást, ismeretszerzést segíti, hanem a kapcsolatháló-építést is szolgálja, a lokális szintérbe való szocializációhoz is hozzájárul, a kötődések részben itt, az online térben szilárdulnak meg:

³ 2003-ban alapított, elsősorban zenei profilú közösségi oldal. A Facebook és más platformok térnyerését követően 2008–2009-től kezdődően fokozatosan veszített korábbi jelentőségéből.

„És a Tumblr meg az egész zenélés révén eleve olyan embereket megismertem, akikkel hoppá, lehet dumálni ilyenekről, (...) gyakorlatilag tök sok embernek ebből a társaságból ez lett a társaság, majdnem mindenki úgy jött ebbe az egészbe bele, hogy nem nagyon volt előtte kivel beszélnie ezekről” (Németh Zsófia, 2014).

Németh arra is utal, hogy a földrajzi korlátok áthidalását is segíti az online tér: „Én Győrből jöttem, és ott nem nagyon volt olyan barátom soha, akivel lehetett dumálni zenéről”. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a tumblezés és zenei karrierje kezdetén az előadó már Budapesten lakott, és a színtér magja fővárosi.

2.4. Technológia és alkotás

A zenei – és kimondottan hangszeres – kompetencia hiánya, amelyet a zenészek egy része saját magára vonatkoztatva emleget, szervesen illeszkedik a lo-fi esztétikába és etikába. Analóg ezzel a „konyhaangol” is, amelyet Csordás Zita saját bevallása szerint profi nyelvtudás híján dalszövegírásban alkalmaz (amikor nem magyar szöveget ír). Megnyilvánul továbbá a profizmus szándékolt hiánya az előadás lazaságában: „a múltkori koncerten is (...) ez a nadrág volt rajtam és ez eddig felér és nagyon szorított és én ülni szerettem volna, mert nagyon fájt a lábam és tudtam, hogy nem bírok végigállni egy koncertet, és ezért kigomboltam a nadrágom és nem érdekelt”; „nekem olyan komfortos már az, hogy a Gallusszal lehetek egy színpadon, hogy engem onnantól kezdve nem érdekel” (Csordás Zita, 2014. március 19.). Az interjúban Csordás kiemelte a látványos különbségeket a saját zenekara és egy ettől merőben eltérő, „profi”, világzenét játszó zenekar (a Zombori) gyakorlata között, amelyben énekesként működik közre. Ez a színpadi lazaság, az utcai öltözkében való megjelenés, az informális stílusú kommunikáció a közönséggel az indie stílussal kontinuus (Fonarow 2006), de Csordás egyértelműen a szabadság, illetve az autonómia értékeivel köti össze.

A rögzítés folyamata, a rögzítéssel való kísérletezés a hálózobapop stílusnál szerves, alapvető része az alkotásnak, a dalszerzésnek. Dányi például saját zenei szocializációja kapcsán nemcsak a hangszeres tudásról beszél, hanem a hangfelvételek készítésében szerzett korai tapasztalatairól is. Csordás is részletezi a Mayberian Sanskülöts-felvételek sajátosságait: egy lappal, illetve később kazettára rögzítették a dalaikat. A kazettát a hangzással indokolta: e preferenciában tükröződik személyes nosztalgia is, tekintve hogy a „fémes” hangzással az általa kedvelt Trabant zenekar felvételeit igyekezett megidézni. Ez a gesztus egyfelől értelmezhető a magyarországi underground történetéhez való kapcsolódásként is, másfelől Csordásnak a női előadók iránti preferenciáját, a női populáris zenei örökséghez való kapcsolódását, és végső soron saját női zenei identitását is kifejezi ez a választás.

Az alkotás a hálózobapop színtéren sem feltétlenül magányos, még ha a kollaborációk sokszor „hálózobák” *között* is történnek, azaz online útvonalak mentén, legyen szó helyi vagy kontinenseken átívelő alkotói kapcsolatról:

„[Szabó Benedek a Zombie Girlfriend zenekarból] küldött egy számot, hogy énekeljek benne, és az online együttműködés volt, ugyanis elküldte emailben, én otthon felvettem és elküldtem. Nem volt semmi olyan, hogy most ülünk egymás mellett egy szobában, és vért izzadunk, és számot írunk, nem. Távzenélés volt” (Dányi Krisztina, 2014).

A nemzetközi együttműködések pedig rendszerint úgy indulnak, hogy egy előadó a Bandcampen, a YouTube-on vagy más online zenei felületen talál rá a másikra. Természetesen az online „távzenélésnek” már hagyományai vannak, és több mint egy évtizede szolgáltatások is épülnek rá (például az Indaba Music – l. Suhr 2012; Whelan 2006).

2.6. Technológia, formátum és ízlés

A szintérnek a jellemző gyakorlatok, esztétikai és attitűdbeli választások, meggyőződések mellett, illetve ezekkel szoros összefüggésben a bizonyos fokú *ízlés*beli konszenzus is sajátja. A lo-fi elkötelezettjei zenehallgatóként is lelkesedtek az olyan fizikai formátumok iránt, mint a kazetta és a vinil (bakelitlemezt).⁴ Ez nem jelenti azt, hogy jellemző módon így hallgattak volna zenét, hiszen ennek vitathatatlanul az internet volt az elsődleges tere; ám „szuvenírként” (Piresian Beach), ajándékként, relikviaként a kedves előadók, zenekarok kazettái vagy lemezei is kíváncsiak. A fizikai formátumok gyűjtése a rajongás kifejezéseként is funkcionál, valamint a múlthoz való kapcsolódásra is utalhat. Dányi például elmesélte, hogy édesanyjától megkapta ajándékba annak bakelitgyűjteményét, bár egyelőre neki nincs hanglemezjátszója.

A saját felvételeiket a lo-fi előadók elsősorban digitális úton adják ki, ám előfordul a fizikai formátum, kazetta, CD, illetve ritkán vinil, mindig alacsony példányszámban (ami időnként nem jelent többet 30-40 darabnál), a szűk rajongói közösségnek szánva. A kazetta mellett Németh Zsófia szerint egyértelműen gazdasági okok szólnak – a zenész az előállítás olcsóságát hangsúlyozta, nem pedig a „retro” affektív értékét. A magyarországi DIY szintéren a kazetta szerinte nem „visszajött” a divatba, hanem – hasonló okokból – el sem tűnt. Morningdeer *Concert on a Twig* (2013) című lemezét egy kis japán kiadó, a Whereabouts Records adta ki CD és iTunes kombinációban. Ő maga a vinilnek jobban örült volna, de elmondása szerint a kiadó ezt nem engedhette meg magának – tehát a választott formátum indoklása ismét gazdasági.

Összességében elmondható, hogy a digitális terjesztés és zenefogyasztás dominanciája mellett gyakorlatilag elkülönül a fizikai produktum – a zenéhez kapcsolódó kiegészítő műalkotás, relikvia, emlékeztető, token. Szélsőségesen, de találóan példázza ezt a jelenséget a lo-fi szintérhez szorosan kötődő, a Rakéta Fesztiválon is zene nélküli (ál-) vinileket és a fiktív zenekarokról szóló fanzinokat árusító Wannabe Records⁵ nevű „fiktív kiadó képzelte zenekaroknak”. A zene nélküli lemezek alkotói a vizualitásra és a

⁴ Fonarow (2006) az *analóg* általános preferenciáját a *digitálissal* szemben az indie egy jellegzetességként jelöli meg, és részben itt is e hagyomány folytatásáról van szó, ám a hálósobapopnak, amint láthattuk, a digitális tér az elsődleges közege – a kétféle attitűd itt békében él egymás mellett.

⁵ Elérhető: <http://wannaberecords.tumblr.com/>

verbalításra – lemez- és számcímek – hagyatkozva teremtik meg egy-egy album, illetve az albumokat kiadó fiktív lemezcég némileg szürreális esztétikai világát.

A színtér diskurzusában nemcsak a technológia szerepének hangsúlyozása elterjedt, de kimondottan jelen van a technológia szeretete is: a hangzáson keresztül, ahogyan Csordás és a Trabant fenti példája illusztrálja, vagy ahogyan Dányi részletezi a felvétel sajátosságait, a zajzenéjéhez felhasznált eszközök változatosságát és a technológiai újdonságok iránti lelkesedését.

„A zeneszerző barátom, (...) aki egyébként a zenekaromban is játszik, ő azt mondta, hogy a technológiai fejlődésnek most kellene megállnia, és akkor be tudnánk pótolni azt a sok-sok-sok évet meg tudnánk használni, vagy most egy időre álljon meg [...] annyi minden izgalmas faktor van ezekben” (Dányi Krisztina, 2014).

A zenei technológia digitális formátumokhoz és az internethez kötődő változásai kapcsán az idő, a sebesség aspektusairól, valamint ezek affektív vonatkozásairól is nyíltan beszél az interjúban: az azonnaliságról a késleltetés és várakozás helyett, az információbőségről az információhiány, valamint az információhiányból adódó misztikum helyett. A pozitív oldalon beszámol új, az internetes zene világához kapcsolódó örömökről is: a felfedezés öröméről („lehet, hogy találsz olyan covert, amint kidobja a találatokat, ami lehet, hogy még jobban tetszik, mint amit előtte hallottál”); a ritkaságok és régi felvételek könnyű elérhetőségéről:

„Az is csodálatos volt, hogy volt egy kedvenc számom, amit soha nem találtam sehol és egyszer hallottam életemben a rádióban és azóta sosem, egyébként egy nagyon nagyon ritka Kovács Kati-felvételről van szó, és múltkor ráakadtam a youtube-on, mert így valaki feltöltötte valahonnan” (Dányi Krisztina, 2014).

Az internet tehát a lo-fi zenészek számára archívumként (is) működik. A technológiához és annak változásához társított értékek és attitűdök, mint látható, erőteljesen függenek a használat mintázataitól. Az azonnaliság, a tartalmakhoz való könnyű hozzáférés pedig elvileg utakat nyit az említett zenei és digitális szocializációhoz, ezáltal a zenei alkotótér demokratikusabbá válásához. Hogy ez a folyamat nem feltétlenül automatikus vagy nehézségek nélküli, azt az alábbiakban a gender szempontján keresztül vizsgálom.

3. Technológia, gender és hozzáférés

A zeneipar és pop-rock kultúra férfitöbbségű, maszkulin jellegével számos kritikai hangvételű tudományos írás foglalkozik (lásd például Frith és McRobbie 1978; Cohen 1997; Bayton 1998; Leonard 2007; Rodgers 2010). Bár műfajonként jelentősek az eltérések, a pop-rockban részt vevő nők túlnyomórészt korlátozott szerepekben, énekesként, illetve énekes-dalszerzőként vannak jelen; arányaiban kevés a női rockzenész, és még kevesebb a női producer, hangmérnök, A&R (Artist & Repertoire) személy, illetve menedzser (Frith és McRobbie 1978). E tekintetben az iparág nem sokat változott az elmúlt ötven év során. Azonban nem csupán annyiról van szó, hogy a zeneiparban korlátozott

a nők részvétele; a pop-rock kultúra, mint ízlésvilág, értékrendszer is maszkulin jellegűnek mondható, méghozzá stílusokon, műfajokon és földrajzi területeken átívelve (Straw 1997; Bannister 2006). Természetesen ez a maszkulin jelleg a férfítöbbségtől nem független. Maga a – „jó”, megfelelő – zenei ízlés is, mint a maszkulin kultúra presztízhierarchiájának alapja, a hatalom gyakorlásának, a kirekesztésnek a terepeként tud megjelenni: „nem is feltételezik rólunk, hogy nekünk van egy *ízlésünk* egyáltalán, vagy ha van, akkor az gáz” (Csordás Zita, 2014. március 19.). Az ízlés kérdése ebben az esetben a lányok DJ-ként való szereplése kapcsán merült fel, amikor Csordás ennek nehézségeiről beszélt a férfiközpontú szintéren. Azaz az előadó egy konkrét kirekesztő gyakorlatot magyarázott az ízlés konstrukcióján keresztül.

3.1. Gender és a szintér

„A hangosítók férfiak, általában a fotósok férfiak (...), a rakodók (...), a színpadi munkások, mindenki férfi, asszem nők nem is lehetnek hangosítók (...) a morningdeeres Kriszta (...) mondta el abban az indexes videóban, hogy ő nem lehetett hangosító...” – utal Csordás Zita a női zenészek általános tapasztalatára az élőzenei férfítöbbséget illetően.⁶ A zenészek beszámolóit alátámasztják azt a feltételezést is, hogy ez a férfítöbbség mély asszociációt alakított ki a pop-rock kultúra és a férfiak között, amely a társadalomban általánosan is meglévő nemi sztereotípiákkal összefonódva a professzionális kompetencia megkérdőjelezéséhez is vezethet: „jaj, ő az a szőke kiscsaj, aki úgyse tudja, mi van, meg nincs képen” – ahogy Csordás Zita fogalmaz. Általános élmény az élőzenei fellépések alkalmával a férfi személyzet részéről a paternalisztikus, lekezelő, a női előadó kompetenciáját megkérdőjelező hozzáállás: „vannak ezek a bunkó hangosítók, akiket megsértesz azzal, hogyha azt mondd, hogy ne haragudj, adjál már egy kicsit még ide a monitoromba a szintiből, mert nem hallom” – idézi fel Csordás. Ugyanez Németh megfogalmazásában:

„Amikor elmész koncertezni valahol, és akkor a hangtechnikus – akit mellel nagyon szeretek, mert egy tündéri ember, egy idősebb rocker fazon – odajön, hogy megmutassa, hogy kell behangolni a gitáromat. Színpadon állok, és ott állnak már emberek, és ezt végignézik. De most itt akkor nem nagyon szájal az ember, mert nem akarom magam alatt a fát vágni... amúgy is bírom, nincs harag, apuszkodik kicsit” (Németh Zsófia, 2014).

⁶ Az idézett videóban a következő hangzik el Dányi Krisztinától: „Hangmérnök akartam lenni, nekem az nagyon tetszett az a szakma, hogy hangokkal és zenével lehet foglalkozni, és mégis egy műszaki irány... egy ilyen rózsaszín pályaválasztási könyv volt akkor nyolcadikban, és volt benne egy olyan iskola, ahol hangmérnöknek tanulhatott a jelentkező, és nagyon örültem és boldog voltam, de felhívtuk őket telefonon, hogy akkor megkérdezzük, hogy mikor lehet iskolalátogatásra menni, de azt mondták, hogy nem mehetnek lányok, csak fiúk, és nagyon szomorú lettem. Úgyhogy elmentem egy másik képzésre, ami szintén ilyen műszaki, egy mechatronikai középiskolába, és ott mechatronikai technikus szakon végeztem” (Index 2012).

A kompetencia megkérdőjelezése a technikai kompetenciára, azaz a hangszeres virtuozításra is vonatkozik – ám ez feltehetően általánosabban a rockkultúrára értendő, hiszen a lo-fi szintéren a technikai virtuozítás nem cél, nem érték. Emellett Csordás a „hangszerfétist” – azaz a hangszer márkáját, értékét, minőségét előtérbe helyező zenészi attitűdöt – is maszkulinként jellemezte:

„...vannak ezek a nagyon hülye zenész csávók, akik azt hiszik, hogy jaj, annyira jól gitározok, és akkor jövök és lenézlek, mert te idejössz ezzel a gitárral, és nem volt százezer forint se, az enyém meg már ötszázezer (...) ez szerintem a férfiakra jellemző, én a nőknél még nem láttam ilyet, azok a fajta férfiak, akik nagyon megtanulták, hogy hogyan kell gitározni általában, és akkor azt hiszik, hogy attól nagyon szexik, hogy ők hat hangot fognak le egy másodperc alatt, és úristen, nehogy már most ez legyen a lényeg” (Csordás Zita, 2014).

Elmeséli egyúttal, hogy a Hangfoglalás hangszerkiállításon nem merték – ő és (férfi) zenésztársai – kipróbálni a hangszereket, mert a fent említett típusú zenészek uralták a terepet. E szituáció jellegzetes illusztrációja annak, hogy a maszkulin zenészi habitus dominanciája adott térben megnehezítheti a nők, illetve a dominánstól eltérő habitusú zenészek számára a bevonódást, valójában tehát kirekesztő mechanizmusként is működik. Tara Rodgers (2010) *Pink Noises* című könyvében arról ír, hogy a kilencvenes évek végén kialakított magának egy otthoni stúdiót, mivel azt találta, hogy azokat

„a tereket, ahol a tudás áramlott – elsősorban a hangszer-, illetve lemezboltokat és az online fórumokat – gyakran olyan férfiak népesítették be, akik a technikai tudásukkal dicsekedtek, és nem mutatkoztak segítőkésznek az újoncok felé” (Rodgers 2010, 3).

Ugyanebben a kötetben Rekha Malhotra számol be az általa tartott workshopok tapasztalatairól, ahol is legyen bár egyetlen fiú jelen tizenöt lány mellett, a fiú biztos, hogy a középpontban marad – erre alapozva állítja, hogy elsősorban a szocializáció eredménye a gender és a technológia között meglévő mély asszociáció.

A tudásátadás, a szakmai szocializáció hagyományosabb terei tehát jellemző módon maszkulin terek. A maszkulin terekhez pedig sajátos beszédmód és gyakorlat tartozik, amely mind szimbolikus, mind konkrét értelemben kirekesztő módon működik, tehát a nők számára megnehezíthetik az érvényesülést. Csordás a kompetenciahiány feltételezésének számlájára írja azt is, hogy a lo-fi szintéren kívül a rockkultúrában lányok általában énekes szerepet töltenek be: „[m]ert vannak ezek a dolgok, hogy nem lehetsz dobos, mert lány vagy. Mert nem tudsz függetleníteni, mert lány vagy. Mert biztos, hogy nem tudod megcsinálni, mert lány vagy.” Az általános értelemben vett zenei szocializáció folyamata ráadásul már a mintakövetéssel, a példaképekkel megkezdődik – azaz, hogy kik az általunk hallgatott zene alkotói, milyen zenészi, előadói szerepeket látunk magunk előtt. Csordás is észleli azokat a finom, többnyire rejtett mechanizmusokat, amelyek révén a lányok zenei szocializációjuk során láthatatlan módon teszik belsővé ezeket a gátlásokat – egy ilyen mechanizmus többek között a női példaképek hiánya:

„Én ilyeneket is tapasztaltam, meg amikor titokban így elültetik a bogarat a füledben, hogy na te ezt biztos nem tudod megcsinálni azért, mert lány vagy, de ezt nem mondják így ki... csak hát Beethoven meg Mozart is férfi volt, te nem lehetsz senki. (...) nálunk (...) az általános iskolában minden tanár nő volt, de ez meg a másik, hogy ugye tanárok lesznek. (...) ez is jellemző a komolyzenére is, hogy bekapcsolom a Mezzo tévét és akkor van tíz férfi szólószongorista szupersztár és egy nő” (Csordás Zita, 2014).

Rodgers egyik interjúalanya, Kaffe Matthews a Csordás által leírt tapasztalatokhoz hasonló fogalmaz meg a zenei tanulás, konkrétan a klasszikus zeneiskolai oktatás kapcsán: „Ebben a hagyományos, klasszikus hozzáállású környezetben nevelkedtem, ahol a zenét halott öreg szőrös férfiak csinálták, mindig le volt írva, és az én feladatom annyi volt, hogy ott álljak és olvassam [a kottát], és lejátszom az instrukcióikat” (Rodgers 2010). Ezt azzal az átütő élménnyel állítja ellentétbe, amikor később saját magától vette elő a hegedűt, és először kotta nélkül játszott. Ekkor jött rá, hogy egészen addig nem is hallgatta, mit játszott, azaz tulajdonképpen a kottától – a „halott öreg szőrös férfiktól” – való elszakadás révén sikerült saját magára először alkotóként, zeneszerzőként tekintenie.

3.2. A „saját szobából” a nyilvánosság felé: én-központú hálózatok

A hálószooba a női (zenei) szubkultúrák tere és metaforája is, legalábbis McRobbie és Garber (1976) sokat idézett tanulmánya óta (a „hálószooba-kultúra” [bedroom culture] elsősorban a tinédzserlányok rajongói kultúrájára vonatkozik). Bár természetesen a rajongás sem tekinthető passzív tevékenységnek, sőt a hálószooba e zenei színtér esetében kimondottan a zenei alkotás tere. A dalszerzés a hálószoobapop-zenészeknél többnyire teljesen magányos tevékenységként jelenik meg, nem pedig csoportos, kollektív alkotásként, mint például egy hagyományos rockzenekar esetén, ahol sok esetben a próbateremben születnek a dalok, vagy ott nyerik el végleges formájukat. Csordás Zita a dalszerzésbe való bevonódást elmondása szerint tulajdonképpen a hangszergyakorlással kapcsolatos megfelelési kényszerének köszönheti: „én mindig inkább komponálgattam, mert azt nem lehetett egyből elbénázni, mint azt, hogyha egy Mozart-darabot játszogatok ott, és mindenki hallja egyből, hogyha nem jó” – ahol a „mindenki” a gyakorlás fültanúira, elsősorban a családra és a szomszédokra utal. Elmondása szerint Németh Zsófia számára is a magányos komponálás tűnt mindig természetesnek:

„Nekem például ez a tök nehéz, hogy mások ugye zenekaroznak kiskoruktól, meg együtt írnak számokat, nekem ez volt a kihívás, amikor először ezt próbáltam megcsinálni, és maradéktalanul nem is ment, abszolút ilyen magányos farkas vagyok, nem tudok máshogy” (Németh Zsófia, 2014).

Az élő zenekarozás kapcsán mind a Piresian Beach, mind a Morningdeer esetében dilemmát okozott a dalszerző-előadók számára, hogy a zenekar többi tagja – férfi zenészek – az ő dalaikon „kénytelenek” dolgozni. Németh esetében a zenekari projekt sikertelensége is részben ennek a dilemmának tudható be: „a két srác nem azért szállt be, hogy

az én nótáimat nyomassuk”; „én sem akartam velük azt csinálni, hogy akkor session zenészek legyenek”; ugyanígy Dányi is beszél a szituáció nehézségéről. Tekintve, hogy a rockzenekarok tradíciójában az efféle, egyetlen központi dalszerző-előadó körül szerveződő hierarchia igen gyakori, ez az indoklás némileg meglepő, és elképzelhető, hogy szintén a rockkultúra hagyományaitól eltérő gender relációk hatására utal.

A koncertezés nem is feltétlenül magától értetődő döntés a lo-fi előadóknál. Németh Zsófiánál és Dányi Krisztinánál inkább indult külső – a közönség felől jövő – nyomásra, a rajongók biztatására. A zenekar szervezésének nehézségei mellett a színpad nyilvánossága és az élőzenei előadás spontaneitása az otthonos, privát hálósobától merőben eltérő, Dányi érzése szerint azzal ellentétes közeg: „Hát tűz és víz a kettő, (...) és mivel nekem a víz az otthonosabb közeg, (...) nekem az az otthon, igen.” A „víz”, az otthonos közeg nem kizárólag az otthon, a „saját szoba” privát terére értendő, hanem a „home stúdió”-ra, mint az alkotás személyes terére, amelyet az alkotó a digitális és online technológia eszközei segítségével a közösségi média nyilvánossága felé kiterjeszt. A „hálósoba” tehát valójában egy virtuális, egyúttal transzlokális, egyszerre személyes és közösségi tér – egy én-központú hálózat (Castells 2001) lokális csomópontja. Ez az egyszerre privát és közösségi alkotótér egy technológiával megtámogatott alternatívát jelent a rockzenében hagyományos próbaterem-stúdió-színpad túlnyomórészt férfiarcú kontinuumához képest, vagy legalábbis a mellett.

Dányi megfogalmazásában a színpadi megjelenést illetően a professzionalizmus, de legalábbis egy úgynevezett „kűlság”, lazaság az elvárás – szemben az esetlenséggel, a látványos izgulással. Ezt ő olyan tehernek érzi, amit az otthon terében mellőzni lehet. Nem mellékesen a „kűl” megjelenést, azaz a lazának tűnő, látszólag természetes, erőfeszítést nem követelő színpadi jelenlétet Dányi a férfi előadókkal, illetőleg a férfi előadók reprezentációjával asszociálja. Emögött vélhetően az húzódik meg, hogy mind a rockzenei, mind az elektronikus zenei hagyományban az előadói kvalitások, az előadás esztétikája is maszkulinként konstruálódik. Ezért egy nem csupán énekesi szerepben fellépő nőhöz nehezebben illeszkedik ez a szerep.

Rodgers a férfi és női előadásmód konstrukciójának folyamatát a test és a technológia – az eszközhasználat – reprezentációján keresztül ragadja meg. Bevin Kelley (a.k.a. Blevin Blectum) elektronikus zenei művészt idézi:

„Azt hiszem, van valami olyan elvárás, hogy ha egy nő zenél, akkor használnia kell a testét és táncolnia, ha nem játszik hangszeren. Amikor egy fickó ül egy laptopnál, akkor hú, ő egy komoly zeneszerző! Amikor egy nő ül, és ugyanazt csinálja, akkor szinte nem is értelmezhető: ezzel mit csináljak? Komoly zeneszerző nem lehet. Miért nem használja a testét?” (Rodgers 2010, 238).

A Dányi által emlegetett félelem a színpadi esetlenségtől is részben tehát az ehhez hasonló férfi, illetve női szerepelvárásokhoz köthető. Csordás is arról számolt be, hogy a Zombori zenekarban, ahol énekesként működik közre, elvárás lenne, hogy táncoljon a színpadon, ám ő erre képtelennek érzi magát – számára épp ezektől a „profi” közegben erőteljes elvárásoktól jelent menekvést, szabadságot a lo-fi közeg. Az egyéni előadók tapasztalata ugyanakkor arra utal, hogy bizonyos mértékben a lo-fi szintéren is reprodukálódnak az előadásra vonatkozó követelmények és ezekből adódó szorongások.

Csordás mellett a szerepelvárásokat a Zombori kapcsán összeköti a domináns férfijelenléttel a koncertek alkalmával, beleértve a férfi koncertfotósokat. Egy általa elmesélt anekdotából továbbá az is kiderül, hogy a fotós által közvetített férfitétkintet a fellépő nők közötti rivalizálást is erősítheti a szolidaritás helyett. A zeneipari közeg, illetve a(z) elmondottak alapján férfiarú) közönség előadókhoz való viszonyulásának, azaz a női előadók meghatározott szerepekbe való kényszerítésének jellemző forgatókönyveit vázolja fel Németh is. „Vagy apuskodnak az emberrel, vagy a bugyijában turkálnak képzeletben, vagy az, hogy milyen aranyos, hogy kiáll...” Emellett jellemző problémaként előtérbe kerül az előadó női mivolta, mint önmagában érdekesség: „eleve a hype-nak is szerintem 70%-a arról szól, hogy csaj vagyok” – mondja.

A „hálószoza” – amelyre utalhatunk akár Virginia Woolf (1985 [1929]) ismert „saját szoba” metaforájával – ezzel szemben a korlátozó tekintettől való biztonságot nyújtja, ahol az egyéni fejlődéshez, tanúláshoz elengedhetetlenül szükséges tökéletlenség, hibázás is megengedett. Kathleen Hanna, a riot grrrl feminista punk irányzat egyik legismertebb képviselője is hasonló terminusokban beszél a zenekari munkához is elengedhetetlen magányos alkotásról:

„...csoport vagyunk, de mindannyiunk egyénileg is ki tud bontakozni. A tipikus rock felállás során ez nem annyira jellemző, mivel mindannyian a szobában vagyunk, együtt gyakoroltuk. Van valami abban, amikor egyedül vagy az otthonodban vagy a stúdióban, a saját tempódban tanulod meg ezeket a dolgokat, saját következtetésekre jutsz, és megtapasztalod azt, hogy senki sem figyel, és hülye hibákat ejthetsz, és aztán törölheted, senki nem fog róla tudni, és úgy haladsz, ahogyan csak tudsz” (Rodgers 2010, 252). (A szerző fordítása)

A professzionalitás versus tökéletlenség dilemma gender vonatkozását az alábbi interjúrészlet is jól illusztrálja – a megszólalók zenekarának zenészei:

„Fateman: Nekünk nagyon feltűnő, hogy amikor férfiak hibáznak, akkor azt glitch-ként⁷ fetiszizáljuk...

Hanna: Az valami szép.

Fateman: És amikor nők csinálják ugyanazt, akkor az...

Hanna: ...egy szörnyűsleges hiba!”

(Rodgers 2010, 249.) (A szerző fordítása)

Érdemes párhuzamot vonni a feminista diskurzus tökéletlenséget, kísérletező tanulást előtérbe helyező diskurzusa és a lo-fi diskurzusa között, amely szintén a professzionalitás, a kompetencia hiányát hangsúlyozza. A lo-fi a feminista zenész közegehez hasonlóan követeli vissza a tökéletlenség, a véletlen, a hiba lehetőségét – ily módon a két diskurzus találkozik.

⁷ A glitch szó nemcsak hibára utal, hanem egy, „a hiba esztétikájára” (Cascone 2003) építő elektronikus zenei műfajra is.

Összegzés

„Olyan [lány a hálósobapop-színtéren], aki ír zenét, az több van biztosan [mint általában a pop-rockzenében]. Énekescsaj a mainstream popban kurvasok van, de egy gondolata nincs arról, amit énekel, de ha valaki ebbe a színtérbe csaként kerül bele, én olyat még nem láttam, aki csak énekelne vagy csak táncolna vagy akármí. Ez hálístennek így jó arány. Szerintem egész kiegyenlített, hogyha azt veszed” (Németh Zsófia, 2014).

A budapesti lo-fi színtér számos tekintetben kedvez a demokratikus hozzáférésnek: a professzionalitás hiányát ünneplő attitűdjével és esztétikai kritériumaival, a hangrögzítés és hangterjesztés könnyen hozzáférhető gyakorlataival, az online térben én-központú hálózattá kiterjesztett saját szoba privát terén keresztül. Mindemellett a színtér női alkotóinak továbbra is meg kell küzdeniük a pop-rock szféra általánosabb értelemben vett férfiközpontúságával – legyen szó a korai zenei szocializáció hagyományos tereiről vagy az élőzenei színtérről.

Progresszív és ígéretes fejleménynek tekinthetők a privát szféra mellett a női szolidaritás („sisterhood”) hálóinak, kollektív tereinek tudatos kiépítésére tett lépések. A színtéren belül, illetve a színtérhez szorosan kapcsolódva ilyennek tekinthetők például a 2014-ben indult „Puss’n’Boots” estek, amelyek során „lányok DJ-znek lányoknak”, Csordás Zita megfogalmazásában. Továbbá aktívan működnek a színtéren lányzenekarok is – az interjúalanyok közül Csordás Zita tervezi egy ilyen alapítását egy másik női lo-fi zenésszel, és évente egyszer Németh Zsófia is fellép húgával alkotott alkalmi zenekarával. Zenei fejlődése, karriere alakulása kapcsán Dányi Krisztina is nők közötti meghatározó együttműködésekről számol be elsősorban: például Kárpáti Ritával, Harcsa Veronikával, valamint Németh Zsófiával való közös munkájáról. Az interjú során Dányi esetében különösen feltűnő volt a pozitív hangvétel, amellyel női zenésztársairól beszélt („jó volt vele beszélgetni”, „izgi csaj”, „nagyon tehetséges lány”). Az efféle diszkurzív megnyilvánulások maguk is hozzájárulhatnak a kollektív női terek megerősödéséhez.

Irodalom

- Bannister, M. (2006) *White Boys, White Noise: Masculinities and 1980s Indie Guitar Rock*. Ashgate.
- Barcan, R. (2014) Why do some academics feel like frauds? *Times Higher Education*. 2014. január 9. <http://www.timeshighereducation.co.uk/features/why-do-some-academics-feel-like-frauds/2010238.fullarticle>.
- Barna R. E. (2011) *Online and Offline Rock Music Networks: A case study on Liverpool, 2007–2009*. Doktori disszertáció. University of Liverpool.
- Baym, N. K. (2010) *Personal Connections in the Digital Age*. Cambridge, Polity.
- Bayton, M. (1998) *Frock Rock: Women Performing Popular Music*. Oxford University Press.
- Cascone, K. (2003) A hiba esztétikája: „poszt-digitális” tendenciák a kortárs komputerzenében. (ford. Kovács Balázs) *Balkon 2003* (12): http://www.balkon.hu/balkon03_12/12cascone.html
- Clance, P. R. – Imes, S. (1978) The Imposter Phenomenon in High Achieving Women: Dynamics and Therapeutic Intervention. *Psychotherapy Theory, Research and Practice* 15(3): 241–247. http://www.paulineroseclance.com/pdf/ip_high_achieving_women.pdf

- Csordás Z. (2014) Interjú. 2014.03.19.
- Dányi K. (2014) Interjú. 2014.03.17.
- Frith, S. – McRobbie, A. (1978) Rock and Sexuality. *Screen Education* 29(9): 3–19.
- Index (2012) A refrént meg a kutyám írta. 02.18. [videó]. <http://index.hu/video/2012/02/18/morningdeer/>
- Fonarow, W. (2006) *Empire of Dirt. The Aesthetics and Rituals of British Indie Music*. Wesleyan University Press.
- Hodkinson, P. (2005) Beavatottak és kívülállók. *Replika* 53: 145–164.
- Igor Metropol (2011) Hungary's lo-fi revival ended its peak and is ready to evolve. 2011.08.29. <http://igormetropol.org/2011/08/hungarys-lo-fi-revival-ended-its-peak-and-ready-to-evolve/>
- Leonard, M. (2007) *Gender and the Music Industry*. Ashgate.
- McRobbie, A. – Garber, J. (1976) Girls and Subcultures. In: S. Hall – T. Jefferson (szerk.) *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, 209–222.
- Németh Zs. (2014) Interjú. 2014.03.16.
- Rodgers, T. (2010) *Pink Noises: Women on Electronic Music and Sound*. Durham és London, Duke University Press.
- Straw, W. (1997) Sizing Up Record Collections: Gender and Connoisseurship in Rock Culture. In S. Whiteley (szerk.) *Sexing the Groove: Popular Music and Gender*. London and New York: Routledge.
- Suhr, C. (2012) *Social Media and Music. The Digital Field of Cultural Production*. New York, Peter Lang.
- Whelan, A. M. (2006) „Do u produce?” Subcultural Capital and Amateur Musicianship in Peer-to-Peer Networks. In M.D. Ayers (szerk.) *Cybersounds: Essays on Virtual Music Culture*. New York, Peter Lang.
- Woolf, V. (1985 [1929]) *Saját szoba*. (ford. Bésy Ágnes) Budapest: Európa.

Barna Emília, PhD a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének egyetemi adjunktusa. Doktori disszertációja (University of Liverpool, 2011) a zenei színterek, hálózatok és az internet kapcsolatát vizsgálja. Főbb kutatási témái közé tartoznak a populáris zenei színterek és műfajok, a populáris zene médiareprezentációi és diskurzusai, valamint a populáris zene és a város kapcsolata. Alapító tagja és jelenlegi elnöke az IASPM (International Association for the Study of Popular Music) magyarországi szervezetének, szerkesztője a Zenei Hálózatok Folyóiratnak, valamint szerkesztőbizottsági tagja az IASPM@Journal-nek. E-mail: emilia.barna@gmail.com

Áttekerjük vagy nem?

A digitális videorögzítő technológiák elfogadása és terjedése

Bevezetés

Az innovációterjedés és technológiaelfogadás irodalma évtizedeket fog át, ugyanakkor speciálisan a médiatechnológiák elfogadására kidolgozott modell még nem született meg. A médiapiacok és a médiatechnológiák átalakulása kapcsán különösen izgalmas kérdés, hogy a digitális, konvergens média világában hogyan, milyen mértékben és mely felhasználók fogadják el őket. Így vizsgálatom középpontjába a digitális televíziózást és ezen belül a digitális videorögzítő elfogadását helyeztük. A kutatás célja az volt, hogy egy általánosan alkalmazható Médiatechnológiai Elfogadás Modellt (Media Technology Acceptance Model, MTAM) alakítsak ki, és egyben teszteljem is a modellt.

Az empirikus kutatás elméleti alapját az innovációterjedés és a technológiaelfogadás modelljei, valamint a médiabefogadás (gratifikáció) elmélet adja, de az elméleti megközelítés mellett esettanulmányokon keresztül a technológia piaci hatásait, a gyakorlati hatásait, potenciális következményeit is vizsgáltam.

1. A televíziópiaci környezet átalakulása

A televíziós piacon a műsorszolgáltató kontrollálja az egyes televíziós tartalmak összehasonmásolását (például műsorok, filmek, sorozatok), illetve az ezek közötti és melletti egyéb tartalmak összeállítását (például reklámok, műsorajánlók). A szolgáltató ezáltal folyamatos minőség-ellenőrzést végez, és ezáltal keresztülépíti saját márkáját. A televíziós piac fejlődésének történetét áttekintve a korai szakaszban korlátozott kínálatú piacról beszélhetünk, amit az oligopol piaci berendezkedés és folyamatok jellemeztek. Nézői oldalon ez azt jelentette, hogy mindenki mindent nézett: ha a magyarországi televíziótörténetre gondolunk, akkor ebben az időszakban nézte együtt szinte az egész ország a műkorcsolya- közvetítéseket, vagy éppen a *Dallas* és *Szomszédok* teleregény epizódjait. Ebben az időszakban az analóg videorögzítő az egyéni preferenciák erősítését szolgáltatta. Az eszköz a korlátozott tartalomból való alkalmi rögzítés mellett műsoros kazetták megtekintésére, illetve egyéb nem televíziós tartalmak, mint például az otthoni, családi videók megnézésére volt alkalmas (Nyirő 2011).

A tisztán analóg, sokcsatornás televíziózás korában a nagyközönség felbomlik (McQuil 2003), az egyéni preferenciákat a szakosodott csatornák próbálják kielégíteni.

Ez az időszak az 1970-es, 1980-as évtizedben kezdődött el az amerikai és európai piacokon (Gálik és Urbán 2008). A tartalomválaszték a csatornaválasztékkal párhuzamosan egyre nő, a közönség szegmentálódik, szétaprózódik. Az analóg videorögzítő szerepe jelentősebbé válik, a párhuzamos tartalmak rögzítése lehetővé teszi, hogy a néző csökkentse a tartalmak közötti választás nyomását. Az viszont korlátozó tényezőként jelenik meg, hogy az összes szabadidő nem nő a rögzített tartalom növekedésével, vagyis a visszanézésükre fordítható idő korlátozott: sok felvett filmet soha nem néznek meg. A műsoros videokazetták forgalma, kölcsönzése, az otthoni videótartalmak visszanézése tovább erősödik, a szélesedő tartalomválaszték mellett is (Noam 1991, Gálik és Urbán 2008). A technológiai innovációk terjedésével kapcsolatban fontos figyelembe vennünk, hogy az új kommunikációs és médiatechnológiák közül a legtöbb eszköz vagy technológia sem ér már el teljes, százszázalékos elterjedtséget. Az analóg rádiózás és a színes televíziókészülékek esetében ez még sikerült, ugyanakkor ezek sem egyetlen és azonos technológiát jelentenek már, sokféle (többek között lcd, plazma, hagyományos képcsőves, digitális vételre alkalmas vagy nem) televíziókészülék összessége jelenti ezt a komoly penetrációt. Az analóg videorögzítők a fejlett országokban nagyjából 75 százalékos háztartás-penetrációt értek el (Gálik és Urbán 2008).

A sokcsatornás televíziózás digitálissá válása még több csatorna elérését tette lehetővé. Egyre több tartalom áll rendelkezésre, ugyanakkor még mindig jellemzően kötött időpontban. A digitális technológia televíziós piacra lépésével megjelentek a számítástechnikai hardverek televíziózáshoz kapcsolódó alkalmazásai, így például a digitális műsor merevlemezre való rögzítése a digitális videorögzítő segítségével, plusz adattároló (kazetta, lemez) nélkül.

Negroponte (1995) a digitalizált médiafogyasztás jövőképeinek előrevetítésekor amellett érvelt, hogy a lehívásos videotartalmaké a jövő. Azt jósolta, hogy a nézők által egyedi program elemekből összeállított saját programfolyam *My channel* veszi át a jelenleg ismert televíziótartalom helyét. Ebben a vízióban a hagyományos televíziózás értelmét veszti, és a késleltetett televíziónézés is eltűnik, hiszen a programfolyamot és annak időzítését is a néző határozza meg, a késleltetett nézés pedig legfeljebb az élő közvetítésekkel kapcsolatban értelmezhető. A „*My channel*” koncepció egyelőre csak túlzó elképzelés maradt, az egyéni, nézői keresési költség igen magas, egy saját műsorfolyam előállítás, kiválasztása, szerkesztése, a tartalmak értékelése komoly munkát és energiát igényelne, a nézők pedig inkább meghagyják a programszerkesztést a televíziócsatornák műsorszerkesztői számára (Nyíró 2011).

2. Az otthoni videorögzítési technológiák: a digitális videorögzítő megjelenése

Az ipari alkalmazás után az első otthoni, háztartások számára kifejlesztett videorögzítőt a Sony dobta piacra 1965-ben. A Philips a saját videorögzítőjét 1970-ben fejlesztette ki, amely 1972-től volt kapható az Egyesült Királyságban. A készülék meglehetősen drága volt, és nem volt túl sikeres a piacon. Az ekkoriban piacra dobott televízióval egybeépített videorögzítő készülékek sem örvendtek igazi fogyasztói népszerűségnek, és ki vonták azokat a forgalomból. Az otthoni videorögzítés sikere és tömegpiaci elterje-

désének kezdete az 1970-es évekre tehető, amikor a VHS és a Betamax formátumok párharcából a VHS került ki sikeresen, és terjedt el világszerte (Gray és Doors 1987, Daniel és munkatársai 1998). A 80-as éveket az egy háztartásra jutó televíziókészülékek számának emelkedése (*multi set homes*) jellemezte, amikor a gyerekek saját szobájukban tévézthettek, miközben a szülők a nappaliban nézték kedvenc sorozatukat, vagy éppen a konyhában is követték a délutáni showműsort. Ekkor robbant be a videorögzítés technológiája, amely először tette lehetővé a lineáris program-időpontoktól való elmozdulást, és elkezdődött a képernyőnek nemcsak a televízióműsor nézésére, hanem videojátékok, videofilmek, saját készítésű videók nézésére való használata. A televízió „gyarmatosította” a nappalikat, és elfoglalta a szabadidőt (Mullan 1997).

A késleltetett nézés (*time-shifted viewing*) gyakorlata, vagyis a műsor rögzítése és későbbi megnézése az analóg videorögzítő megjelenésével kezdődött. Ez a műsorfelvétel a hagyományos analóg eszközzel történt, annak minden kényelmetlenségével együtt: kazettákat kellett vásárolni, ezekre csak korlátozott időtartamú (legfeljebb 3-4 órányi) műsort lehetett rögzíteni, többszöri használat esetén érezhető volt a minőségromlás. Mindettől függetlenül a VCR megteremtette azt a lehetőséget, hogy a néző rögzítse és utólag, akár többször is megnézze a különösen érdekesnek ígérkező műsorokat (Nyíró 2011).

Később a videorögzítő szerepét sok háttatásban a DVD-felvevő (*Digital Video Disc Recorder*) vette át, amely már digitális formában volt képes rögzíteni a tartalmat. Előnye volt, hogy tartósabb volt, lassabban kopott, más eszközökön is lejátszható volt (számítógép, hordozható DVD-lejátszó), hátránya volt azonban, hogy – a videorögzítőhöz hasonlóan – előre be kellett helyezni a felvevőbe a lemezt, be kellett állítani a felvenni kívánt műsort, pontosabban időszávot, és lemezt utána tárolni kellett.

Az első digitális videorögzítő készülékek az Amerikai Egyesült Államokban jelentek meg a kilencvenes években, de ma már Európában is több ilyen készülék kapható. Szemben a hagyományos videorögzítővel vagy DVD-rögzítővel, ez már alkalmas a valódi késleltetett nézésre, átstrukturálhatja a nézési időt. A digitális technológia előnyei nemcsak a tárolási kapacitásban jelennek meg, legalább ennyire fontos a programozhatóság: egy helyett több műsor felvétele is beállítható, akár egy hosszabb nyaralás előtt beprogramozhatóak a felvenni kívánt műsorok (például egy sorozat összes epizódja). Amennyiben a készülék elektronikus programkeresőt (*Electronic Programme Guide, EPG*) is tartalmaz, nemcsak időpont, hanem cím szerint is beállítható a felvétel, ezzel téve igazán felhasználóbaráttá a digitális rögzítő működését. Nem igényel külön adathordozót (videokazetta, DVD-lemez), és így a nézőnek nem kell tárolnia azt. Végül, de nem utolsósorban pedig az aktuálisan nézett műsorfolyamot is rögzíti, így megállíthatjuk, visszatekerhetjük az adott programot akkor is, ha szándékosan nem rögzítettük, vagy dönthetünk a teljes program rögzítése mellett menet közben, adatvesztés nélkül (Nyíró 2011).

A digitális videorögzítő televíziós műsorszolgáltatók által nyújtott technológiai lehetőségként 1999-ben jelent meg az Egyesült Államokban. (A nemzetközi fejlődési útról Nyíró–Urbán [2010] ad összegző leírást.)

Magyarországon jellemzően a set-top-boxba épített merevlemezre való rögzítés lehetőségével élhetnek a nézők, amelynek első ajánlata a T-csoport portfóliójában megjelent IPTV-előfizetés volt T-Home néven, 2006 novemberében (MKM – Média Kábel Műhold, 2006). Azóta már a UPC szolgáltatónál is lehetőségük van a fogyasztóknak tárhellyel rendelkező digitális műholdas vagy kábeltelevíziós szolgáltatás előfizetésére,

illetve kifejezetten IPTV-előfizetésre az Invitel és az EnterNet szolgáltatóknál van lehetőség (MKM – Média Kábel Műhold 2008, 2009). A piac magyarországi fejlődésére ugyanaz jellemző, mint máshol Európában: kizárólag a DVR-re szakosodott szolgáltatás nem érhető el, de a legnagyobb digitális szolgáltatók kínálják a set-top boxba épített műsorrögzítési lehetőséget.

A digitális média és internet világában azonban a televíziós tartalmak esetében is összetetté válik a késleltetett nézés értelmezése. A televíziócsatornák egyes tartalmait, elsősorban saját gyártású műsoraikat az adást követően feltehetik a weboldalukra, ahonnan később a néző a számára alkalmas időpontban letöltheti a programot, vagy streamingelve megnézheti. Arra is találunk példát, hogy egy csatorna a valós közvetítési időhöz képest (*broadcast time*) egyórás késleltetéssel folyamatosan adja az adását a honlapján keresztül (pl. Hír tv). Tágabb kontextusban gondolhatunk akár a *torrent* oldalakról való illegális letöltésekre is, mint késleltetett nézési lehetőség. A digitális televíziózásnak és a set-top-boxoknak köszönhetően videotartalom formájában (*Video on demand*) a sugárzási időt követően a műsorszolgáltatók és terjesztők elérhetővé teszik a tartalmat a nézők számára, akik lehívhatják azt későbbi időpontban (*catch-up tv*). Ugyanakkor az az új technológia, mely a néző saját preferenciái alapján is képes tartalmat rögzíteni, és késleltetett nézés opciót biztosítani, a digitális videorögzítő (*Digital Video Recorder, DVR vagy Personal Video Recorder, PVR*), amely képes folyamatosan rögzíteni a nézett (vagy éppen nem nézett) műsorokat. Ráadásul mindehhez nincs szükség egyéb eszközre (videokazetta, dvd-lemez) (Nyirő 2011).

Vizsgálatom szempontjából, a fent említett értelmezési problémák miatt fontosnak tartom a késleltetett nézés televíziós platformra való szűkítést, így a tanulmány nem vizsgálja az internetes tartalmak fogyasztását vagy a televíziós tartalmak más platformon, számítógépen, mobiltelefonon való nézését. A dolgozat célja, hogy egy új digitális technológia, a digitális videorögzítő elfogadását és használatát elemezze, ezen keresztül pedig a késleltetett televíziónézés egy kategóriáját mint új magatartást mutassa be.

3. A digitális videorögzítő mint innováció

A digitális videorögzítő innováció szempontú elemzése két szemléletet mondhat magáénak. Az egyik elsősorban a fogyasztói oldalt érintő hardverinnovációnak tekinti az eszközt, mely biztosítja az egyéni kontrollt a televíziós tartalom felett (Ferguson és Perse 2004). A másik szemlélet azonban az ellátási oldalt érintő szolgáltatás-innovációként kezeli a technológiát, amely a televíziós tartalom- és műsorterjesztés számára nyújt alternatívát, és ebben látja a piaci terjedésének a kulcsát is (von Rimscha 2006, Nyirő–Urbán 2010).

A DVR-készülék háztartásokba kerülésének jellemző útja a televíziós előfizetéseken keresztül vezet, a műsorterjesztők ajánlatai, szolgáltatásai révén. Ugyanakkor az is biztos, hogy a műsorterjesztők mellett a nézők és fogyasztók is a technológia nyertesei, ahogy azt a felhasználói tanulmányok mutatják. Így továbbra is fontos ismerni a fogyasztók percepcióit az új technológia kapcsán, illetve azt, hogy a használók miként használják azt, hogyan hat a televíziónézési szokásaikra. Kétségtelen, hogy a terjedés ösztönzésében a műsorterjesztőknek is komoly szerepük van, és az innovátorok és korai

elfogadók csoportjai után a tömegpiacon való terjedéshez lehet, hogy a szolgáltatói oldalról kell megjelennie az új impulzusnak. Azonban a fogyasztók közötti személyes kommunikáció, az ismerősi körben való megfigyelhetőség és kipróbálhatóság lehetőségének terjedése aztán továbbviheti az egyre szélesebb körben való elterjedést. Hosszú távon lojális előfizetői közönség kiépítése is csak úgy lehetséges, ha felhasználók tényleg értékesnek találják az új technológiát (Nyíró 2011).

A technológiai innovációkat tulajdonságaik alapján három csoportba sorolja Tellis (2006): platforminnovációk (*platform innovations*), alkotóelem-innovációk (*component innovations*) és design-innovációk (*design innovations*). Az első csoportba tartoznak azok az innovációk, melyek teljesen új megoldást nyújtanak egy-egy problémára. Például a CD vagy DVD egy teljesen új módot – lézeroptika – használt, míg a korábbi technológia (VHS) mágneseszkést. Az alkotóelem-innovációk ugyanazon platformon új részeket vagy anyagokat használnak, ilyen így például mágneses kazetta vagy a floppylemez. Design-innovációról akkor beszélhetünk, amikor ugyanazon technológiai platform alkotóelemei közötti kapcsolatokat, vagy azok kinézetét változtatják meg, például a különböző méretű floppy-lemezek esetében. Ezek alapján a digitális videorögzítőt platform innovációnak tekinthetjük, hiszen a megelőző rögzítő technológiák (mágneses alapú VHS és lézer alapú DVD) helyett egy új technológiát, a digitális jelek merevlemezre való rögzítését alkalmazza.

Christensen (1997) áttörő technológiai elméletéből azonosíthatunk néhány elemet a digitális videorögzítő esetében is. Ilyen például a lassú kezdeti felfutás, hiszen úgy tűnik először csak egy szűk réteg találta érdekesnek és izgalmasnak a digitális videorögzítő technológiát. Idesorolhatjuk azt is, hogy a technológia maga nehezen leírható, igazán a fogyasztók is a használat során tapasztalják meg az előnyeit és a hozzáadott értékeit. Ugyanakkor az empirikus szakaszban bemutatásra kerülő szakértői információk és az áttörő, de egyúttal piaci átrendeződést, bomlasztást, egyes piacok lerombolását is okozó technológiák jellemzőit nem tartjuk a digitális videorögzítőre érvényesnek. A digitális videorögzítő megjelenése nem változtatja meg – legalábbis egyelőre – a televíziós értékláncot, üzleti modelleket. Nem nőtt meg radikálisan a késleltetve nézett tartalmak aránya és ezen belül a reklámok áttekerése sem. A televíziós piac fő bevételi forrása továbbra is a klasszikus reklámszpot-értékesítésből jön. Véleményem szerint a digitális videorögzítő nem sorolható az áttörő technológiák közé, inkább átkötő, átvezető technológiának érezzük, mely az analóg videorögzítő, DVD-rögzítő utáni lépcsőfokot jelent az otthoni televíziótartalom-rögzítés számára, és új elemként behozza az élő műsor megállíthatóságát, visszatekerhetőségét a nézési élménybe. Radikálisan egyelőre nem alakítja át a televíziós ipart, sem műsorterjesztési, sem műsorszolgáltatási szempontból. Nem hozott olyan piaci átrendeződést, és néhány év után sem jellemzi olyan mértékű fogyasztói elterjedés, mint mondjuk az analóg fényképezetet leromboló digitális fényképezőgépeket vagy a vonalas telefon piacát összeomlasztó mobiltelefont (Nyíró 2011).

Úgy vélem, hogy a digitális videorögzítő terjedése nagyon erősen keresletvezérelt, tehát a műsorterjesztői oldal kezében van a piac mozgatórugója: amennyiben ajánlataikkal, vagy éppen automatikusan DVR-es set-top-box készülékek kihelyezésével segítik a technológia terjedését, és oktatják a használatát, úgy megugorhat a penetráció és a késleltetett nézés aránya. De emellett sem számítunk teljes nézői magatartásváltozásra: a televíziófogyasztás úgy tűnik, domináns arányaiban megmarad valós idejű nézésnek, és így a reklámok értéke sem csökken.

Chorianopoulos és Spinellis (2007) szintén új üzleti lehetőséget látnak a digitális videórögzítő megjelenésében, elsősorban annak hálózatos kihasználásában: virtuális televíziócsatornák, célzott reklámelhelyezés, videoarchívumok és rétegzőközségek jelentik véleményük szerint a műsorterjesztők számára az új lehetőségeket. A piac műsor-szolgáltatói oldalának a műsorok online terjesztését és a nézettségi metaadatok hirdetői piacon való kihasználását javasolják.

Az 1. táblázat Rogers (1986) alapján a digitális videórögzítő példáján mutatja be a technológiaterjedés televíziós értékláncra és televíziónézésre gyakorolt hatásait. Összességében úgy vélem, több a pozitív következmény a nézői élvezet és a nézői lojalitás növekedése miatt, valamint a műsorterjesztői oldalon jelentkező új profitablakok és előfizetői lojalitás növekedése miatt. Valószínűsíthetők, hogy az esetleges reklámbevé-tel-csökkenés ellensúlyozására a kereskedelmi televíziócsatornák jó előre fel fognak és fel tudnak készülni, akár az inkább valós időben nézett televíziós tartalmak (hírek, sport műsorok) felértékelése és magasabb áron való értékesítése révén, akár az alternatív be-vételi források, mint termékmegjelenítés, szponzoráció erősítése révén.

1. táblázat

A digitális videórögzítő terjedésének a televíziós értékláncra és televíziónézésre gyakorolt hatásai Rogers (1986, 164. o.) alapján. Forrás: Nyirő, 2011.

Innováció elfogadása	Közvetlen hatások, melyek nagyrészt kívánatosak és vártak, tervezettek	Közvetett hatások, melyek nagyrészt nem kívántak és nem tervezettek	
		Elsődleges hatások	Másodlagos hatások
Digitális videórögzítő a háztartásokban	Új termékek - DVR, STB DVR-rel	Reklámok áttekerése	Bevétel kiesés a tartalomszolgáltatóknál, tv csatornáknál (tv reklámok csökkenő értéke)
	Televíziónézés nagyobb élvezete	Televízió programok átütemezése a nézők által (főműsoridő fenyegetettsége)	Bevétel növekedés a tartalom előállítóknál (termékkelhelyezés)
	Nagyobb elégedettség a televízió műsorterjesztővel, szolgáltatóval → növekvő lojalitás		Új marketingkommunikációs megoldások megjelenése
	Eltűnik a televíziós csatornák műsoridőzítésétől való függés		Hálózatos DVR alkalmazások megjelenése (új tartalmak, collaborative filtering etc.)
	Új bevételi elemek az értékláncban: - Extra havidíj a DVR-es STB esetében - különálló DVR eladások		

Összességében a DVR-technológia a műsor-szolgáltatók számára inkább fenyegetést, míg a műsorterjesztők számára inkább lehetőséget jelent (von Rimscha 2006). Ez a ket-tősség tipikusan jellemzi az áttörő technológiákat (Christensen 1997), amelyek aztán az értékláncok és az üzleti folyamatok változásához vezetnek. Továbbra is nyitott kérdés, hogy a digitális televíziózás egésze, a DVR-technológia áttörőnek számít-e, vagy nem. Az DVR-t megelőző videórögzítési technológiákat egyes szerzők alacsony szintűnek

ítélték az áttörő voltuk tekintetében (disruptiveness), de magas szintűnek a radikalitásukban (Govindarajan és Kopalle 2006). Az áttörő technológiai innovációk felfutási ideje 10-12 év is lehet, bár sok eltérés van az egyes termékek között és nem feltétlenül a kezdeti felhasználás viszi piaci sikerre őket. A videorögzítők felfutási ideje nagyjából egy évtizedet vett igénybe, hiszen eredetileg a rögzítési kapacitás volt a pozicionálás alapja és nem a visszajátszási lehetőségek (Montaguti és munkatársai 2002).

4. A magyarországi empirikus kutatás a digitális videorögzítő mint médiatechnológiai innováció elfogadásáról

Disszertációmban (Nyíró 2011) hazai empirikus kutatás keretében vizsgáltam a médiatechnológiai innovációk elfogadást. A kutatás fő kérdése az volt, hogy melyek a médiatechnológiai innovációk elfogadásának befolyásoló tényezői a tömegmédiához, jelen esetben a televíziózáshoz kapcsolódó technológiai innovációk esetén? A kutatási kérdéshez kapcsolódó alkérdések a következők voltak: változik-e a televízió mint médium szerepe és helye az új digitális technológiák révén? Kik a digitális videorögzítő vezető használói? Azonosítható-e valamilyen jellemző, mely megkülönbözteti őket a nem használói csoporttól? Melyek a digitális videorögzítő elfogadását akadályozó tényezők?

4.1. A kutatás elméleti háttere

A Technológia Elfogadás Modellje (Technology Acceptance Model – TAM) a legszélesebb körben alkalmazott elméleti keret a technológia elfogadásának tanulmányozására. Az elmélet első modelljét Fred D. Davis (1989) alakította ki specifikusan az információs technológiák, információs rendszerek felhasználói elfogadásának vizsgálatára. Davis (1989) elmélete alapján az észlelt hasznosság (Perceived Usefulness, PU) és a használat észlelt egyszerűsége (Perceived Ease Of Use, PEOE) a meghatározó tényezők a felhasználói elfogadásban, ezek alapvetően hatnak a használat iránti attitűdre, mely meghatározza a használati szándékot. Davis és munkatársai (1989) módosították a technológiaelfogadás ezen modelljét, mivel azt találták, hogy az attitűd mediáló szerepe elenyésző, így ezt a változót kivették a modellből, és az egyszerű, de hatékony három fő változón: észlelt hasznosságon, észlelt használati egyszerűségen és használati szándékon alapuló technológiaelfogadás modell alkalmazását javasolták. A modellt többször is tesztelték empirikus kutatások során, melyek mind az észlelt hasznosság, észlelt használati egyszerűség és használati szándék három fő változóira koncentráltak (Venkatesh 2000, Venkatesh és Davis 2000, Venkatesh, Morris és Davis 2003).

A Rogers (1986) által felvázolt innovációelfogadási kutatási keret sokban összecseng a technológiaelfogadás modelljével, hiszen mindkettőben a legfontosabb függő változó a technológia használata, melyre hatással van az elfogadásról való döntés (Rogers 1986), vagyis a technológiaelfogadás modelljében a technológia elfogadására irányuló szándék (Davis 1989). Rogers megközelítéséből jól illeszthetőek a technológiaelfogadás modelljébe az egyéni tulajdonságok mint befolyásoló faktorok vagy moderáló változók, és a jövőbeni hatások, egyéni szinten pedig a jövőbeni használati szándék. Rogers

(1995), Hall (2006) munkáiban és általában az innovációterjedési elméletekben megjelenő, adott termék, technológia elfogadásának faktorai szintén összeegyeztethetők a technológiaelfogadás modelljével. Az észlelt előny (Rogers 1995, Hall 2006) és az észlelt hasznosság (PU, Davis 1989) jól megfeleltethetők egymásnak, és közös faktorként integrálhatók a két elméletkörből. Bass (1969) innovációterjedési elméletére támaszkodva azt vizsgáltam kutatásomban, hogy a technológia elfogadó, használó csoportok honnan és milyen forrásból értesültek az adott lehetőségről, azzal az előfeltevéssel élve, hogy bár élen járó, korai elfogadó csoportot vizsgálók, közöttük is az első elfogadók, belépők azok, akik elsősorban a tömegkommunikációs felületeken megjelenő reklámokból értesültek a technológiáról. Von Hippel és munkatársai (1999) az innovációk terjedése kapcsán amellet érvelnek, hogy a vezető használókat (*lead users*), vagyis a korai elfogadókat kell megkérdezni, megfigyelni, mert ők adják a jövő megoldásait.

A bemutatott technológiaelfogadási modellnek a médiatechnológiák és szűkebben a televíziózás esetében alkalmazott kutatásai (Shin [2007], Choi [2009]: mobil TV; Jung et al. [2009]: mobil TV; Ha és Yook [2009]: IPTV) kapcsán komoly kritikával élhetünk, mivel ezen technológiák fogyasztói elfogadása olyan komplex mögöttes tartalmat takar, mely nem egyetlen technológia elfogadását és használatát jelenti. Mind a mobiltelevízió, mind az IPTV összességében tartalmazza több technológia (mobil technológia, digitális tv, digitális videorögzítő, elektronikus műsorújság), több új tartalmi szolgáltatás (video on demand, mobil televíziós tartalom, elektronikus műsorújság tartalma) elfogadását és használati lehetőségét, és ezzel párhuzamosan a fogyasztói döntés és vásárlás alapvetően egy szolgáltatással bővített technológia csomag igénybevételét jelenti. S mint ilyen, az elfogadására valószínűleg hatással van a szolgáltatás ára, belépési költsége, a szolgáltató kommunikációja és imázsa, a versenytársak kommunikációja, a hozzáférhetőség, hogy csak néhány elemet említsünk. Úgy véljük, a mobiltelevízió- vagy IPTV-elfogadás kapcsán túlzó leegyszerűsítést jelent a technológiaelfogadás modelljének további elemek nélküli alkalmazása. Jelen tanulmány éppen ezért kifejezetten és jól körülhatárolhatóan egy konkrét új technológia, a digitális videorögzítő használatát és elfogadását vizsgálja.

Úgy vélem tehát, hogy a technológiaelfogadás modelljét a médiatechnológiák esetében tartalombefogadási megközelítéssel (használat és gratifikáció elméletek) integrálásával (Rubin 1981, 1983, Katz és munkatársai 1973), valamint az innovációterjedés elméletkörének figyelembevételével lehet relevánsan modellezni és megismerni. Megközelítésem bár több elméleti pilléren nyugszik, összezseng Wirth és munkatársai (2008) által megfogalmazott megközelítéssel, mely szerint a kommunikációs és média-technológiák kutatását a több elméleti háttérrel felölelő integráló modellek segítik elő igazán.

4.2. Az alkalmazott kutatási módszerek

A vegyes módszertanon alapuló (*mixed method research design*) tanulmányok „kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtést és elemzési technikákat használnak párhuzamos vagy szekvenciális fázisokban” (Teddle és Tashakkory 2003. 11. o.). Denzin (2009, [1970]) szerint egy tanulmány erősítésének egyik legfontosabb útja a háromszögelésen (*triangulation*) át vezet, vagyis a módszertani kombinációk alkalmazásán keresztül.

Kutatásomban Leech és Onwuegbuzie (2009) és Creswell és szerzőtársai (2003) alapján teljesen vegyes módszertanon alapuló, szekvenciális kutatási tervre épül, melyben a domináns elemeket a kvantitatív szakaszok jelentik.

2008 őszén zajlott az első témához kapcsolódó penetrációs és feltáró kutatás (első kvalitatív és kvantitatív fázis), melyet egy tágabb, videotartalom fogyasztásra fókuszáló kutatás keretében végeztünk el. A kutatásból levont következtetések jobb megértése és a technológia használói jobb megismerése végett ezután két kvalitatív kutatási fázist iktattam be. Ennek keretében mélyinterjúkat készítettem a technológia aktív használóival (*lead users*). Ezzel párhuzamosan a televíziós technológiát nem vagy minimálisan használó közönséggel fókuszcsoportos interjúk készültek, melyek nagyban segítették az audiovizuális és elsősorban televíziós tartalomfogyasztás egyéb módjainak és platformjainak megismerését és elemzését is (második kvalitatív fázisok). Ezek után a szakirodalmi skálák ellenőrzött fordítása és visszafordítása, valamint a kvalitatív kutatás eredményeinek figyelembevétele mellett a kérdőív tesztelését és a modell előtesztjét végeztem el egyetemi hallgatói megkérdezés keretében (második kvantitatív fázis). Ezután az eredményeinket validáltam és kiegészítettem szakértői mélyinterjúkkal (harmadik kvalitatív fázis). A végleges kutatási modell tesztjét a 18–69 éves internet használó, televíziókészülékkel rendelkezők megkérdezésével végeztem (harmadik kvantitatív fázis).

4.3. A kutatás eredményei

A tanulmány célkitűzése az volt, hogy egységes kutatási modellben vizsgálja a technológiaelfogadás és médiagratisfikációk szerepét egy új médiatechnológiai innováció elfogadása vagy várható elfogadása esetében. Az elméleti háttér alapján a céloom egy, a médiatechnológiák elfogadását leíró és széles körben alkalmazható modell kialakítása, vagyis egy MédiaTechnológia Elfogadási Modell (Media Technology Acceptance Model, MTAM) megfogalmazása és első tesztje volt.

A kutatás során a harmadik kvantitatív kutatási fázisban teszteltem a kutatási modellhez kapcsolódó hipotéziseket. Az egyes hipotéziseket és a hipotézis teszt eredményeit a 2. táblázat összegzi, a strukturális modellt az 1. ábra mutatja. (Az elemzéseket SPSS 18.0 és AMOS 18.0 szoftverekkel készítettem.)

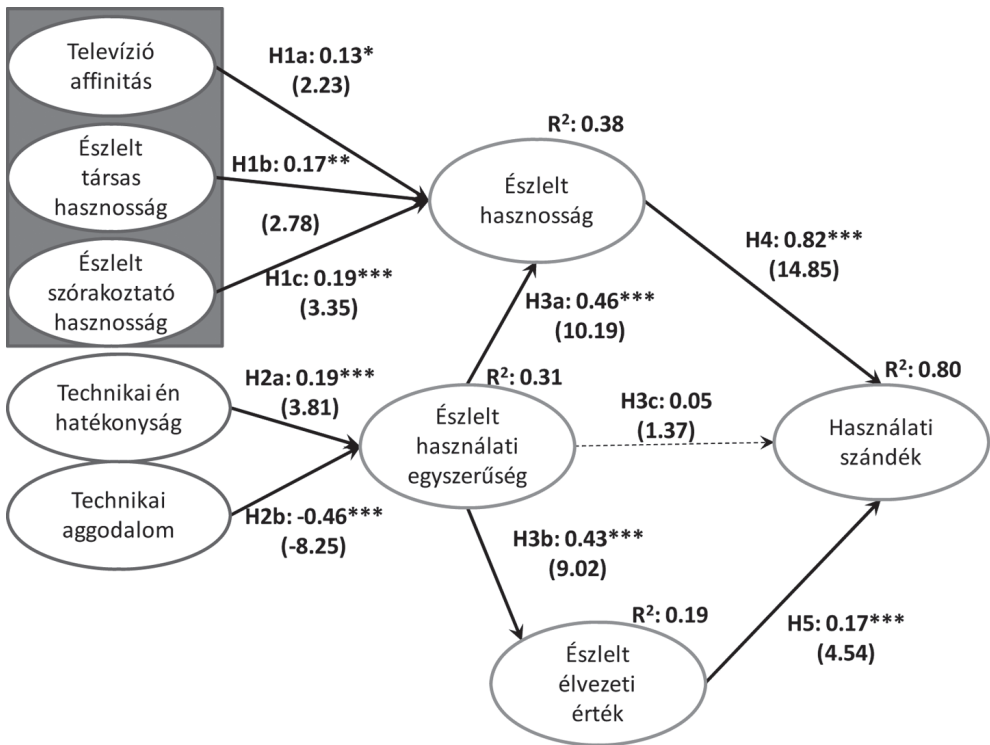
2. táblázat

Az tanulmány hipotézisei és a hipotézis teszt eredményei. Forrás: Nyíró 2011.

<i>Hipotézis</i>	<i>Elfogadás</i>
H1a: A magas televízió affinitás pozitívan hat a digitális videorögzítő észlelt hasznosságára.	Igen
H1b: A televízió mint médium társas hasznossága pozitívan hat és a digitális videorögzítő észlelt hasznosságára.	Igen
H1c: A televízió mint médium szórakoztató hasznossága pozitívan hat a digitális videorögzítő észlelt hasznosságára.	Igen
H2a: A technológiai én hatékonyság pozitívan hat a digitális videorögzítő észlelt használati egyszerűségére.	Igen
H2b: A technológiai aggodalom negatívan hat a digitális videorögzítő észlelt használati egyszerűségére.	Igen
H3a: A digitális videorögzítő észlelt használati egyszerűsége pozitívan hat a digitális videorögzítő észlelt hasznosságára.	Igen
H3b: A digitális videorögzítő észlelt használati egyszerűsége pozitívan hat a digitális videorögzítő észlelt élvezeti értékére.	Igen
H3c: A digitális videorögzítő észlelt használati egyszerűsége pozitívan hat a digitális videorögzítő jövőbeni használati szándékára.	Nem
H4: A digitális videorögzítő észlelt hasznossága pozitívan hat a digitális videorögzítő jövőbeni használati szándékára.	Igen
H5: A digitális videorögzítő észlelt élvezeti értéke pozitívan hat a digitális videorögzítő jövőbeni használati szándékára.	Igen
H6*: A televíziós tartalomfogyasztás motivációit és a nyert hasznosságot elsősorban a tartalom és nem a technológia határozza meg, így a digitális televíziós hozzáféréssel rendelkezők televíziós gratifikáció szettje nem különbözik az analóg televíziós hozzáféréssel rendelkezők gratifikációs szettjétől.	Igen

**H6 hipotézisünket a modell tesztől függetlenül vizsgáltam*

A vizsgálat fő eredménye az volt, hogy a médiatechnológiák esetében a funkcionális technológiákkal szemben nem a használat egyszerűsége határozza meg a technológiához kapcsolódó használati szándékot, hanem az észlelt hasznosság és élvezeti érték. Az észlelt hasznosság pedig több faktorból tevődik össze, és a szórakoztató, valamint társas haszon mértéke mellett a médium iránti alapvető fogékonyság is befolyásolja.

A vastag vonalak a szignifikáns utakat ($p < 0.05$), a szaggatott vonal a nem szignifikáns utat jelöli.

*** $p < 0.001$; ** $p < 0.01$; * $p < 0.05$, t értékeket zárójelben jelöltük.

1. ábra

Az ok-okozati utakat és R² értékeket bemutató strukturális modell. Forrás: Nyirő 2011.

A vezető használókkal 2010 májusában felvett személyes interjúk alapján úgy véltem, hogy azonosítható egy, a digitális videorögzítő előnyeit aktívan kihasználó, a technológiát nagyra értékelő, a technológiához lojális csoport, akik aktív televíziós tartalomfogyasztók. Ugyanakkor a szakértői interjúk alapján úgy tűnt, hogy nem lehet demográfiai változók mentén azonosítani egy, a digitális videorögzítőt választó csoportot. A digitális videorögzítő tulajdonosok azonosításához binomiális logisztikus regresszióelemzést végeztünk. A logisztikus regresszióelemzés során a célom az volt, hogy megvizsgáljam, a rendelkezésünkre álló demográfiai vagy technológiai profil adatok alapján bejósolható-e a DVR tulajdonlás, hiszen ha ilyen információkkal rendelkeznek a műsorterjesztők az ügyfeleikről, akkor jól azonosíthatóvá és jobban célozhatóvá válnak a potenciális belépők.

Az egyetlen illeszkedési szempontból elfogadható jóslást a digitális előfizetők körében tesztelt technológiaalapú megközelítés adta, mely egy a megelőző analóg rögzítő technológiával való rendelkezés szignifikáns hatását emelte ki. A DVR-tulajdonosokról demográfiai ismérvek alapján nem találtam meghatározó jellemzőt vagy csoportot. Ugyancsak ezt mondhatjuk el a technológiai profil alapján. A javaslatom az, hogy egy

orientáló támpontként használhatjuk, hogy rendelkezik-e a háztartás analóg videorögzítővel, de más motivációkon, attitűdön, személyiség jellemzőkön alapuló feltárássá lenne szükség a DVR- tulajdonosok esetében.

Összegzés

Az eredmények igazolták a használat és gratifikáció elméletkör és a technológia elfogadás modelljének összekapcsolásának relevanciáját. Az észlelt hasznosságot meghatározó társas és szórakoztató hasznosság a klasszikus gratifikáció elméleti skálát alkalmazva szignifikáns magyarázó változóként azonosíthatóak, hasonlóan korábbi ilyen irányú kutatásokhoz (Zhang és Mao 2008, Ha és Yook 2009, Jung és munkatársai 2009). Mivel a fenti kutatások mind a televízió, mind más médiumok esetén saját, vagy átalakított, összevont skálákat alkalmaztak a különböző csoportosítású gratifikációk mérésére, jelen tanulmány fontos eredménye az eredeti használat és gratifikáció elméleti változók alkalmazása és fontosságuk igazolása.

Összességében a modell öt különböző egyéni jellemzőt vont be a kutatási modellbe, és mindegyik szerepe lényegesnek bizonyult. Az eredmények azt mutatták, hogy azok a személyek, akik jobban kötődnek a televízióhoz, és nagyobb társas és szórakoztató hasznosságot tulajdonítanak neki, hasznosabbnak találták a televíziózáshoz kapcsolódó technológiai innovációt, vagyis a digitális videorögzítőt. A gratifikációs egyéni tulajdonságokhoz hasonlóan, a technológia használatához kapcsolódó belső képesség (az elméleti modellben az én hatékonyság-változó) és érzelmi viszony (technológiai aggodalom) jelentősen befolyásolják a technológiai innováció használati megítélését. Vagyis azt mondhatjuk, minél inkább képesnek érzi magát valaki egy adott médiatechnológia használatára, annál egyszerűbbnek látja az adott technológia használatát. Zhang és Mao (2008) tanulmányán kívül a szakirodalomban nem vizsgálták médiatechnológiákhoz kapcsolódóan ezt az összefüggést, pedig a használat céljától (munka vs. szórakozás) függetlenül szerepe lehet az elfogadásban. Így a kutatás fontos empirikus eredménye ez, amely megerősíti az egyéni változók szerepének fontosságát egy-egy komplex elfogadási szituáció elemzésében. Másrészt láthattuk, hogy minél nagyobb az egyén technikai aggodalma, minél inkább tart az új technológiai eszközök használatától, annál kevésbé látja egyszerűnek a technológia használatát. A kutatás igazolta, hogy az elfogadás kontextusát adó médiumhoz való viszony attitűdmeghatározó hatással bír a technológia észlelt hasznosságára, így mint egyéni jellemző a technológiaelfogadás modelljét javasoljuk ezzel kibővíteni médiatechnológiák vizsgálata esetén.

Megerősítettem a nemzetközi szakirodalom eredményeivel összecsengve, hogy minél hasznosabbnak és minél élvezetesebbnek találják az emberek az adott médiatechnológiát, annál valószínűbb, hogy a jövőben használni fogják azt, annál valószínűbb a technológia elfogadása. Emellett igazoltam azt is, hogy minél egyszerűbben kezelhetőnek találják az adott technológiát, annál hasznosabbnak és élvezetesebbnek tartják azt.

Kutatásom nem igazolta az észlelt használati egyszerűség használati szándékra gyakorolt pozitív hatását, ami összecseng a hasonló vizsgálatok eredményeivel, mikor az észlelt élvezeti érték is szerepelt a modellben (pl. Lee és Chang 2011). A televíziós környezetben történő technológiaelfogadás vizsgálatához kapcsolódóan nem találtunk

olyan kutatást, ahol az észlelt élvezeti érték is szerepelt volna az elméleti modellben, ugyanakkor a más szórakoztató funkcióit is betöltő médiumok esetén (Van der Heiden 2004) és a saját korábbi kutatási szakaszaink az egyszerű használat fontosságát jelzik, így ezen kapcsolat további tesztelését javasoljuk.

Mindezzel együtt a szakirodalom és saját kutatásom alapján úgy tűnik, hogy a két meghatározó faktor a jövőbeni használati szándék tekintetében médiatechnológiák esetén az észlelt hasznosság és az észlelt élvezeti érték, mely két változó moderálja az észlelt használati egyszerűség hatását is. Összevetve az észlelt élvezeti érték online és saját televíziós környezetben való vizsgálatát, úgy vélem, a legfontosabb következtetés a médiatechnológia elfogadás modelljének kialakításához az, hogy az észlelt élvezeti értéknek mindenképpen szerepe van az elfogadásban, hat a jövőbeni használati szándékra. Azonban ez a hatás médiumonként, technológiai és tartalmi kontextustól függően eltérő erősséget mutat.

Azt a feltevést, hogy a technológia fejlődése nem változtatja meg a tartalomfogyasztásból adódó gratifikációkat, szintén igazolta a kutatás, hiszen nem volt szignifikáns különbség az analóg és a digitális televíziós hozzáféréssel rendelkezők gratifikációi között. Úgy tűnik kutatási eredményeinkből, hogy a korábbi televíziós gratifikációk (Rubin 1983, Katz és munkatársai 1973) jól leírják napjainkban a televízió mint médium egyéni hasznosságait.

A kvalitatív szakaszok (2. és 3.), valamint leíró elemzések (1. és 3. kvantitatív szakasz) segítségével vizsgáltam, hogy kik a digitális videorögzítő használói. Egyértelmű, karakteres jellemzőt demográfiai és egyéb technológiai leíró változók mentén nem tudunk azonosítani, vagyis a klasszikus szegmentációs ismérvek nem voltak alkalmazhatóak az új technológia innovátor elfogadóinak azonosítására. Kvalitatív kutatásomból azonban úgy tűnik, van egy olyan nézői niche piac, akik fogékonyak erre a technológiára, ám úgy véljük, őket más pszichográfiai és befogadási jellemzők (tudatos, tervezett fogyasztás, szelektív és célzott tartalomfogyasztás, jó idő menedzsment) mentén tudnánk inkább megkülönböztetni a teljes népességtől. Ezen tényezők megerősítése további vizsgálatokat kíván.

A harmadik alkérdés az elfogadást akadályozó tényezőkre fókuszált, melyek feltárását a 2. kvalitatív és 3. kvantitatív szakaszra alapoztam. Az eredmények két következtetést nyújtanak. Egyrészt a technológiaelfogadás és terjedés elméletkörébe elengedhetetlen beépíteni az akadályozó tényezők vizsgálatát és hatását, így komplex és integrált rendszert alkotva vizsgálhatjuk a segítő és gátló hatásokat. Másrészt egy médiatechnológiai innováció elfogadásakor két szinten szükséges vizsgálódnunk: az egyik a használat irányába mutató elfogadás, mely kifejezetten a médium technológiai és tartalmi, befogadási aspektusára fókuszál, a másik, ennél tágabb szint esetén azonban tárgyalni kell a technológia hozzáférésehez szükséges szolgáltatás marketing elmélet alapú elfogadását, vagyis a vásárlást és az arra ható tényezőket.

Beigazolódtott, hogy a digitális televíziózás lehetőségei közül valóban a digitális videorögzítő nyújtotta a lehetőségek a legvonzóbban a fogyasztók számára (1. kvantitatív és 2–3. kvalitatív szakaszok), és megerősítettem azt is, hogy még mindig az edukáció szakaszában vagyunk a digitális videorögzítő kapcsán. Tehát azt javaslom a műsorterjesztői piac számára, hogy ahogyan eddig is több kampányüzenet fontos eleme volt a digitális videorögzítő megállítható, visszatekerhető, könnyen felvehető funkciója, úgy a további-

akban is hangsúlyozzák a technológia ezen vonásait. Emellett érdemes még jobban törekedni a technológia használat egyszerű, érthető átadására, és a technológiával szembeni aggodalmak leküzdésére, tehát az egyszerűség, könnyű kezelhetőség, felhasználóbarát megoldások hangsúlyozása kulcsfontosságú. A többi, az elfogadást akadályozó tényezők további vizsgálata és kezelése is fontos feladat lehet, így például az ár percepciók vizsgálata és az elérhető árfekvés tudatosítása, valamint a rugalmas, szabadidőhöz alkalmazkodó megoldás kiemelése. Javasoljuk a fogyasztók által hiányolt lehetőségek (kiírható tartalom, műsorválaszték, szolgáltatás elérhetősége) áttekintését és a megoldások mérlegelését is. A kutatás azt is megmutatta, hogy a digitális videorögzítő technológia vonzó és lojalitást növelő döntési szempont egy fogyasztói réteg számára, aki ragaszkodik már ehhez a technológiához és várhatóan a környezetére, háztartására is hatással tud lenni a technológia használatában.

Irodalom

- Bass, F. M. (1969). A new product growth for model consumer durables. *Management science*, 15(5), 215–227.
- Choi, Y. K. (2009). The Role of Self-Construals on the Acceptance of Mobile TV: An Extension of the TAM across Culturally Different Countries. *Society for Marketing Advances Proceedings* (o 372).
- Chorianopoulos, K., & Spinellis, D. (2007). Coping with TiVo: Opportunities of the networked digital video recorder. *Telematics and Informatics*, 24(1), 48–58.
- Christensen, C. M. (1997). The innovator's dilemma: when new technologies cause great firms to fail. Boston: Harvard Business School.
- Cresswell, J., Plano Clark, V. L., Gutmann, M. L., & Hanson, W. E. (2003). Advanced mixed methods research designs. In Abbas Tashakkori & Charles Teddlie (Szerk.), *Handbook of mixed methods in social & behavioral research* (o 209-240.). Thousand Oaks: SAGE.
- Daniel, E. D., Mee, C. D., & Clark, M. H. (1998). Magnetic recording: the first 100 years. IEEE.
- Gray, A., & Doors, B. C. (1987). Video recorders in the home. In Baehr, H. & Dyer, G. (Szerk.), *Boxed in: Women and television* (o 38–55). London: Pandora.
- Davis, Fred D. (1989). Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319–340.
- Denzin, N. (2009). The research act: A theoretical introduction to sociological methods. New Jersey: Rutgers – The State University of New Jersey.
- Gálík, M., Urbán. Á. (2008): Bevezetés a médiagazdaságtanba, Aula, Budapest.
- Gatignon, H., & Robertson, T. S. (1985). A propositional inventory for new diffusion research. *Journal of Consumer Research*, 11(4), 849–867.
- Govindarajan, V., & Kopalle, P. K. (2006). Disruptiveness of innovations: measurement and an assessment of reliability and validity. *Strategic Management Journal*, 27(2), 189–199.
- Ha, I., & Yook, S. (2009). The Effects of Media Characteristics on IPTV Adoption. *PICMET 2009 Proceedings*, August 2-6, Portland, Oregon USA, 2660–2665.
- Haddon, Leslie. (2006). The Contribution of Domestication Research to In-Home Computing and Media Consumption. *Information Society*, 22(4), 195–203.
- Hall, B. H. (2006). Innovation and diffusion. In Fagerberger, J, Mowery, D. C., & Nelson, R. R. (Szerk.), *The Oxford handbook of innovation*. Oxford: Oxford University Press.
- Jung, Y., Perez-Mira, B., & Wiley-Patton, S. (2009). Consumer adoption of mobile TV: Examining psychological flow and media content. *Computers in Human Behavior*, 25(1), 123–129.

- Katz, E., Blumler, J. G., & Gurevitch, M. (1973). Uses and gratifications research. *Public Opinion Quarterly*, 37(4), 509–523.
- Lee, H. H., & Chang, E. (2011). Consumer Attitudes Toward Online Mass Customization: An Application of Extended Technology Acceptance Model. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 16(2), 171–200.
- Leech, N. L., & Onwuegbuzie, A. J. (2009). A typology of mixed methods research designs. *Quality and Quantity*, 43(2), 265–275.
- Markides, C. (2006). Disruptive Innovation: In Need of Better Theory*. *Journal of Product Innovation Management*, 23(1), 19–25.
- MKM (Média Kábel Műhold). (2006). Novemberben indul a T-Online IPTV szolgáltatása. Szeptember 11, 2009.
http://www.media-kabel-muhold.hu/menu.php?main=aktualis&sub=20061019_hir_aktualis7
- MKM (Média Kábel Műhold). (2008). Elindult a második IPTV. Szeptember 11, 2009.
http://www.media-kabel-muhold.hu/menu.php?main=aktualis&sub=20080605_hir_aktualis4
- MKM (Média Kábel Műhold). (2009). Piacra lépett a harmadik IPTV-szolgáltató. Szeptember 11, 2009.
http://www.media-kabel-muhold.hu/menu.php?main=aktualis&sub=20090604_hir_aktualis4
- Montaguti, E., Kuester, S., & Robertson, T. S. (2002). Entry strategy for radical product innovations: A conceptual model and propositional inventory. *International Journal of Research in Marketing*, 19(1), 21–42.
- Mullan, B. (1997). Consuming television: television and its audience. Blackwell Pub.
- Noam, E. M. (1991). Television in Europe. New York: Oxford University Press.
- Negroponte, N. (1995). Being digital. New York: Alfred A. Knopf.
- Nyíró, N. (2011): Médiatechnológiai innovációk elfogadása és terjedése, Doktori disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Nyíró, N. Urbán, Á. (2010): Vége a hagyományos tévénézésnek? A késleltetett nézés terjedése. Média kutató 3, p. 37–48.
- Ortt, J. R., & Schoormans, J. P. (2004). The pattern of development and diffusion of breakthrough communication technologies. *European Journal of Innovation Management*, 7(4), 292–302.
- Rogers, E. M. (1986). *Communication technology: The new media in society*. New York: Free Press.
- Rubin, A. M. (1983). Television uses and gratifications: The interactions of viewing patterns and motivations. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 27(1), 37–51.
- Shin, D. H. (2007). Potential user factors driving adoption of IPTV. What are customers expecting from IPTV? *Technological Forecasting and Social Change*, 74(8), 1446–1464.
- Teddlie, C., & Tashakkori, A. (2003). Major issues and controversies in the use of mixed methods in the social and behavioral sciences. In A. Tashakkori & C. Teddlie (Szerk.), *Handbook of mixed methods in social & behavioral research* (o 3–50). Thousand Oaks: SAGE.
- Vágási, M., Pislóti, I., & Buzás, N. (Szerk.). (2006). *Innovációmarketing*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Van der Heijden, H. (2004). User acceptance of hedonic information systems. *MIS quarterly*, 28(4), 695–704.
- Venkatesh, V. (2000). Determinants of Perceived Ease of Use: Integrating Control, Intrinsic Motivation, and Emotion into the Technology Acceptance Model. *Information Systems Research*, 11(4), 342–365.
- Venkatesh, V., & Davis, Fred D. (2000). A Theoretical Extension of the Technology Acceptance Model: Four Longitudinal Field Studies. *Management Science*, 46(2), 186–204.

- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, Gordon B., & Davis, Fred D. (2003). User acceptance of information technology: toward a unified view. *MIS Quarterly*, 27(3), 425–478.
- Von Hippel, E. (1986). Lead users: A source of novel product concepts. *Management science*, 32(7), 791–805.
- Wirth, W., Von Pape, T., & Karnowski, V. (2008). An integrative model of mobile phone appropriation. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(3), 593–617.
- Zhang, J., & Mao, E. (2008). Understanding the acceptance of mobile SMS advertising among young Chinese consumers. *Psychology and Marketing*, 25(8), 787–805

Nyirő Nóra, PhD a Budapesti Corvinus Egyetemen diplomázott és szerezte doktori fokozatát, jelenleg az OMD Hungary ügyfélkapcsolati igazgatója. Kutatási területe a médiafogyasztás változása, a médiatechnológia fogyasztói elfogadása és használata, a média- és reklámpiaci trendek alakulása. Főbb publikációi: Mindenki másképp vesz részt (2012); Vége a hagyományos tévézésnek? (2010, Médiakutató folyóirat); Nested analysis based mixed method research of television and video recording audiences (2012, Participations Journal of Audience and Reception Studies), The role of the media industry when participation is a product (2013, Audience Transformations: Late Modernity's Shifting Audience Positions, Routledge). E-mail: nora.nyiro@gmail.com

Mátyus Imre

A nyílt forráskódú szoftverfejlesztés társadalmi és ideológiai háttere

Bevezetés

A nyílt forráskódú szoftverfejlesztés kialakulása az 1990-es évek egyik legfontosabb fejleménye volt az információtechnológiai (IT) szektorban, melynek hatásai mára jóval túlmutatnak az infokommunikációs technológiák szegmensén. Az egyenrangú, sok esetben nem-professzionális felek önszervező közössége által megvalósított termelés (*peer production*) egyik legékesebb példája a mai napig a Linux operációs rendszerek fejlesztése. Smajda (2011) szerint a nyílt forráskód (a felhasználók számára szabadon alakítható és felhasználható szoftver, mely többnyire szabadon terjeszthető) az egyenlő felek közötti együttműködés elképzelése mára a társas élet számos egyéb területére kiterjedt a hadviseléstől a várostervezésen át a gyógyászatig. Az ideológiai alapok, etikai keretek a mai napig komolyan befolyásolják a nyílt forráskódú fejlesztések irányát. Ahogyan arra többek mellett Stewart és Gosain (2006) is rámutatott, az ideológia, a bizalom, illetve a kommunikáció kulcsfontosságú tényező ezen projektek sikeressége szempontjából.

Jelen írásban arra vállalkozom, hogy áttekintsem azon ideológiai és etikai alapokat, melyek egyaránt befolyásolták a tágabb IT-szektor, illetve a szabad és nyílt forráskódú szoftverfejlesztés kialakulását és működését. A jelenlegi cikkben egy sajátos példán, az Ubuntu Linuxon keresztül azt is szemléltetni kívánom, hogy milyen változások történtek, illetve történnének a nyílt forráskódú szoftverfejlesztés terén. Az infokommunikációs technológiák társadalmi beágyazottságának, használatának megváltozása ugyanis mára a korábban elsősorban a szakértő felhasználók szűk köre számára készített alkalmazások, rendszerek terén is érezteti hatását. Az Ubuntu által képviselt üzleti szemlélet pedig sok esetben feszültségforrássá válik, mivel a közösség érdekeivel, valamint a hackerkultúra ideológiai örökségével helyezkedik szembe.

Az alábbiakban elsőként a hackerkultúra bemutatásával, illetve a Himanen (2001) és Castells (2002) által hackeretikának nevezett érték- és normarendszer leírásával foglalkozom, melyek a mai napig meghatározzák a nyílt forráskódú fejlesztés, illetve a fejlesztő és felhasználó közösségek ideológiai hátterét. Mint látható lesz, a hackerkultúra fogalma mind Himanen, mind Castells esetében összemosódik a szabad és nyílt forráskódú fejlesztői közösségekkel.

1. A hackerkultúra mint ideológiai előfutár

A mindennapi diskurzusokban a hacker pontos fogalmi meghatározása sok esetben a médiatapasztalatokból felépített számítógépes alvilághoz és illegális praxisokhoz kapcsolódik. Az eredeti (értsd: a hackerkultúra történetében visszakövethető, az 1960-as évek programozói kultúrájából kinövő) definíciók viszont a hackert alapvetően nyitott, kreatív, kíváncsi individuumként igyekeznek meghatározni, aki meghatározott irányelvek és értékrend (a hackeretika) alapján cselekszik. Ezen feszültség részben annak tudható be, hogy a hackerkultúra értelmezése valójában csak saját belső etikájának keretei között értékelhető neutrálisnak – a kívülállók számára a hackerkultúra számos praxisa erkölcsi, vagy jogi szempontból megkérdőjelezhető. Alábbiakban elsősorban a hagyományos hackeretika Himanen (2001) és Castells (2002) által leírt tartalmát, gyökereit, és annak a nyílt forráskódú szoftverfejlesztésben megjelenő alkalmazását, hatását mutatom be, különös tekintettel az Ubuntu Linux disztribúcióra.

A fentebb vázolt külső (étikus) és belső (émikus) értelmezések közötti eltérésekből adódó problémák elkerülése érdekében az alábbiakban a hackerkultúrával kapcsolatban Manuel Castells leszűkített definícióját alkalmazom:

„[...] a hekkerkultúra véleményem szerint arra az érték- és nézetrendszerre vonatkozik, amely a kreatív programozás önmeghatározott projektjeiben együttműködő, egymással online kapcsolatot tartó számítógép-programozók hálózataiból bontakozott ki” (Castells 2002: 51).

Castells meghatározása alapvetően Levy (2010 [1984]) történeti áttekintéséből merít, mégis, a fenti definíció elsősorban a nyílt forráskódú, önszervező szoftverfejlesztő projektek tagjaira alkalmazza a hacker kifejezést. Ennek legeklektantsabb példájaként maga a szerző is az alábbi cikk középpontjában álló Linux operációs rendszerek fejlesztésén dolgozó programozókat érti. Természetesen a hacker kifejezésnek létezik ennél jóval kevésbé leszűkített megközelítése is, amely kiterjeszthető a számítástechnikán túl számos területre – például a tudomány vagy a művészet terére (Himanen 2001, Castells 2002, Raymond 2007).

A következőkben elsősorban Levy (2010) és Raymond (2007) írásai alapján, röviden áttekintem a hackerkultúra 1950-es évektől napjainkig tartó történetét. E visszatekintés nem kizárólag a technológiai tényezők változására vagy az infokommunikációs eszközök fejlődésére összpontosít, hanem sokkal inkább a társadalmi kontextus változására, melyben a hackerkultúra igyekszik meghatározni önmagát, vagy éppenséggel külső értelmezésekben igyekeznek valamilyen viszonyt leírni a hackerek és a társadalom többi része között. Ez a dialektikus viszony a társadalom és a hackerek közössége között biztosítja a hacker identitás kialakulását és változását. S bár a médiareprezentációk sok esetben leegyszerűsített, erkölcsi, vagy jogi normák szemszögéből igyekeznek bemutatni a hackerkultúrát, ezen törekvések semmiképpen nem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen esetenként ezek fényében alakítja (át), határozza meg saját magát a hackerek közössége.

Ezt követően a hacker etika leírásainak áttekintésére törekszem – különös tekintettel Levy (2010 [1984]), Himanen (2001), illetve Castells (2002) munkáira. Ezen külső

perspektívákból született interpretációk – melyeket igyekszem Raymond (2007) belső értelmezéseivel összevetve bemutatni – jobbára arra törekszenek, hogy a hackerek praxisainak háttérben álló elképzelések, szokások, értékek, normák alapján határozzák meg az adott kultúra határait, működésének alapjait.

A szöveg harmadik nagyobb egysége már elsősorban a Himanen (2001) és Castells (2002) által a hackerkultúrával „összeolvasott” nyílt forráskódú fejlesztő közösségek általános bemutatását nyújtja. Ebben a részben fejtem ki azt is, miben különbözik a szabad szoftver (free software) és a nyílt forráskódú szoftver (open source software). Utóbbi megkülönböztetés a későbbiekben is különösen fontos lesz, tekintettel arra, hogy az elnevezésbeli különbségek háttérben olyan ideológiai és gazdasági jellemzők állnak, melyek a hackeretikával, a hackerkultúrával kapcsolatos örökség különböző értelmezéseiből, illetve implementációjából fakadnak.

Fontos még leszögezni, hogy a hackerkultúra kifejezést az alábbiakban – Castells (2002) nyomán – tudatosan arra az érték-, norma- és szokásrendszerre, valamint az ezek mögött álló tudásokra, meggyőződésekre alkalmazom, melyek általánosan jellemezhetnek bizonyos¹ programozói közösségeket. Maguk a hackerközösségek a többségi társadalommal való viszonyban inkább szubkulturaként vagy csoportkulturaként határozhatók meg.

1.1 A hackerkultúra korai története

A hackerek korai generációinak történetét Steven Levy (2010 [1984]) és Eric S. Raymond (2004) is összefoglalja. Érdekes kiemelni, hogy mindkét szerző szövegeiben gyakran találkozunk epikus elbeszélő stílussal², illetve vallási vagy mágiával kapcsolatos metaforákkal, kifejezésekkel. Ez egyrészt a hackerkultúra játékoságából eredeztethető, másrészt a saját kultúra misztifikálásának, kiemelésének, a kívülálló, hétköznapi társadalomtól való megkülönböztető gyakorlatként működik. Ez a fajta belső zsargon³ segíti a csoportkohézió kialakítását, illetve megtartását – a beavatott és a kívülálló elválasztását is (ugyanakkor a megfelelő kifejezések ismerete nem helyettesíti a tudást és a teljesítményt).

A hacker kifejezés az angol „to hack” igéből származik, melynek eredeti jelentése „durván ácsolni”. A hacker terminust először a Massachusetts Institute of Technology (MIT) az 1946/1947-es tanévben létrehozott Vasútmodellező Klub (Tech Model Railroad Club, TMRC) tagjai kezdték egymásra alkalmazni. Az MIT TMRC afféle keveréke volt az 1920-as években kialakult elektronikus barkácskultúrának, illetve a tudományos élet innovatív hozzáállásának. A klub tagjai próbáltak olyan elmés, ugyanakkor nem

¹ A konkretizálás hiánya e helyütt szándékos – a meghatározás pontosabb kifejtésére a hacker és a hackerkultúra pontosabb definiálása kapcsán térek rá.

² Raymond *A hackerség rövid története* című esszéjében egyenesen legendákkal és csodákkal teli eredettörténetként írja le a hacker kultúra történetét 1945-től az 1990-es évek derekáig.

³ A zsargon terminus használata e helyütt azért is indokolt, mert a hackerkultúra egyik legfontosabb alapinformáció gyűjteménye, a hackerek online „szótára” maga is a *The Jargon File* néven fut (lásd: <http://catb.org/jargon/>).

feltétlenül esztétikus technikai megoldásokat („hack”-eket) készíteni, amivel jobban működő vasútmodelleket (távlati szempontból pedig valódi vonatokat) lehet készíteni. A vasútmodellezők között voltak az MIT mesterségesintelligencia-kutató részlegének későbbi tagjai is, akik aztán saját programozói köreikben kezdték tovább használni a kifejezést. Az 1960-as években így az MIT-n belül a hacker kifejezés beszivárgott a számítástechnika világába, ahol elsősorban olyan programozókra kezdték alkalmazni, akik valamilyen okos megoldással optimálisabb teljesítményre, vagy valamilyen új feladat megoldására tudták rávenni a rendelkezésükre álló eszközöket.

A Raymond (2004) által *korai hackerkultúrának* nevezett időszak másik fontos helyszíne az MIT mellett a Xerox Palo Alto Kutató Központja (Xerox PARC) volt, ahol az 1980-as éveket megelőzően a vállalati számítástechnika területén jelentős szerepet betöltő cég fiatal kutatókat foglalkoztatott elsődlegesen azzal a céllal, hogy minél érdekesebb és hasznosabb újításokkal bővítsék a cég repertoárját. A Xerox ugyanakkor számos újításban (például. az egér és a grafikus felhasználói felület kombinációja, a belső hálózat kiépítése, a lézernyomtató) nem látta meg időben az üzleti potenciált, ezért ezen innovációk gyakran más cégeken keresztül kerültek piacra.⁴

Ezt a korszakot elsősorban a kevés, nagy teljesítményű terminál használata jellemezte, melyek típusonként más operációs rendszert használtak, ezért az egyes rendszerek (számítógéptípusok) közötti mozgáshoz komoly plusz ismeretekre volt szükség. 1969-ben kezdődött meg az első architektúrafüggetlen (azaz nem egy adott géptípushoz kötődő), hordozható, a korábbinál egyszerűbb szerkezetű operációs rendszer, a Unix fejlesztése. Az AT&T Bell Laboratories keretei között elindított fejlesztés az 1980-as évek elejéig szabadon (az AT&T beavatkozása nélkül) folyt, és a Unix közkedvelt operációs rendszer lett a különböző egyetemeken. A Unix fejlesztése és terjesztése mindaddig viszonylag kötöttségmentes volt, míg az AT&T meg nem sejtette a mögötte rejlő üzleti lehetőséget, és magának nem követelte a fejlesztés jogát („lezárvá” ezzel a korábban nyíltan fejleszthető forráskódot), mely lépés számos fontos következménnyel járt a hackerkultúrában.

Ugyancsak az 1960-as és 1970-es évekhez kapcsolódik az internet elődjeként számon tartott, katonai költségvetésből indított ARPAnet kialakulása is. Az 1969-ben elindult rendszert – bár tagadhatatlanul volt katonai jelentősége is – elsősorban mégis az egyetemek és kutatóközpontok számára lényeges számítógép-kapacitás növelésére, illetve a tudományos eredmények könnyű és gyors megosztására használták. Az ARPAnet így a MilNet katonai hálózat 1983-as leválásáig tulajdonképpen elsősorban a civil kutatói szféra számára volt értékes (Castells 2002).

Az egyetemek és kutatóintézetek közege különösen nagy hatással volt a korai hackerkultúra alakulására. Ahogyan a későbbiekben a hackeretika tárgyalása kapcsán rámutatok, az olyan akadémiai örökségek, mint a munka öröme, a folyamatos kíváncsiság

⁴Az egyik jó példa erre a Xerox PARC-nál kifejlesztett, egeret használó (ablakokat és ikonokat alkalmazó) grafikus felhasználói felületet volt, melyben a cég nem látta meg időben a kínáló lehetőségeket, és tulajdonképpen átadta ötleteit az Apple-nek, akik később ezzel teremtették meg a felhasználóbarát személyi számítástechnika alapjait. A grafikus felület és az egér ötletét aztán sajátos módon a Microsoft „kölcsönözte” tovább az Apple-től.

vagy a teljesítményközpontú alapelvek visszaköszönnék az eredeti hackerkultúrában is (Himanen 2001, Castells 2002, Raymond 2004).

A XX. század második felének libertáriánus eszméi, melyek az egyéni szabadság felé gravitáltak (és sok esetben szintén az egyetemi élet tereiben érintkeztek a bimbózó hálózati kultúrával) szintén fontos szerepet játszottak a hackerkultúra kialakulásában. Himanen (2001) hackeretikáról írott könyvének epilógusában Castells is rámutat, hogy az egyre nagyobb területeket behálózó infokommunikációs hálózatok kialakulása, illetve a kapitalizmus és az államiság gazdasági/politikai krízisei mellett az 1960-as, 1970-es évek libertáriánus mozgalmainak is erőteljes hatása volt a kortárs társadalom alakításában, elsősorban a szabadság kérdésének középpontba emelésével, illetve a létező intézményekkel szemben megfogalmazott kritikáikkal. A hackeretikában különösen jól érzékelhető a libertárius szocializmus politikai filozófiájának nyoma, amely az anyagi (és információs) javak egyenlő elosztására, a magántulajdon felszámolására, az egyéni önrendelkezésre, valamint a hierarchia- és bürokráciamentes társadalom kialakítására fekteti a hangsúlyt. Ezen elképzelések köszönnék vissza a hackerkultúra ajándékkultúrájában, szabadságba vetett hitében, illetve a magántulajdonhoz (legyen szó akár kereskedelmi szoftverről vagy korlátozott hozzáférésű számítógépes hálózatról) való viszonyában, illetve az intézményi hierarchiából származó tekintéllyel kapcsolatos hozzáállásában.

Azt is fontos megjegyezni, hogy az 1980-as éveket megelőzően a legtöbb szoftver viszonylag kötetlenül terjedt, illetve az egyéni igényekhez igazodó módosításuk nem vont maga után jogi felelősséget. A programozókat nem kész szoftverek, hanem ledolgozott munkaórák után fizették, és nem befolyásolta munkájukat, hogy a kezük közül kikerülő alkalmazások miként terjednek tovább. Ennek oka részben az volt, hogy az információtechnológia vezető cégei (például az IBM vagy a Xerox) elsősorban a gépek (a hardver) és nem az alkalmazások (a szoftver) eladásában látott profitot. Az 1980-as évek első felében azonban elsősorban a személyi számítógépek sikeréből fakadóan a cégek hozzáállása megváltozott e tekintetben, ami a szabad és nyílt forráskódú szoftverfejlesztés kialakulásához vezetett.

1975-től a hackerkultúrában új elem jelent meg: az egyre növekvő teljesítményű személyi számítógépek, és a telefonos hálózatok segítségével összekapcsolt felhasználók fiatal hackergenerációja. Raymond (2004) szerint így alapvetően három eltérő gyökerű és technológiai hátterű réteg ért össze a hackerkultúrában: az MIT és a Xerox „nagy öregjei”, az egyetemeken Unixon szocializálódott programozói és a hálózatiság, a közösség erőnyeit kiemelő személyiszámítógép-felhasználók. Utóbbi réteg teremti meg a hackerkultúrában a kollaboratív fejlesztés hagyományát, amely a jóval zártabb rendszerekben (az MIT-n használt terminálok vagy a Unixot futtató gépeket összekapcsoló hálózatokban⁵) nem tudott kibontakozni (Raymond 2004).

Smajda (2011) meglátásában az 1980-as évek derekára kialakultak annak az „erkölcsei mezőnek” az alapjai, melyben a hackerkultúra, illetve a személyi számítástech-

⁵ Az ARPAnet, majd az internet csomópontjai közötti kommunikációt a TCP/IP protokoll szabályozza, míg például a Unixot használó nagy számítógépek (mainframe-ek) egy saját UUCP-protokollal csatlakoztak egymáshoz. Ebből fakadóan a két protokoll közötti illeszthetőség hiánya miatt a Unixot használó gépek egy kisebb, zártabb hálózatban kapcsolódtak egymáshoz, míg a TCP/IP protokollt használó személyi számítógépek kapcsolódási köre folyamatosan bővült az internet fejlesztésével.

nika kezdeteinek fontosabb szereplői mozogtak. Smajda Bourdieu „mező” fogalmát használja, mely saját összefoglalásában olyan „kapcsolati teret jelent, melyben az egyes ágensek pozícióját a többiekhez való viszonyuk jelöli ki, és amelyben a közös, hallgatólagosan elfogadott mezőbeli szabályok határozzák meg az egyéni hiteket, motivációkat és feltevéseket” (Smajda 2011: 307). A korai számítástechnika erkölcsi mezeje alapvető elképzeléseit illetően ugyan egységesnek tűnt, amennyiben a számítógépet afféle demokratizáló eszköznek tekintette, normák és motivációk terén azonban már akkor számtalan eltérés mutatkozott az egyes szereplők között. Az eltérő megközelítések pedig a későbbiekben eltérő fejlesztési modellek megszületését eredményezték.

Az 1980-as évek két fontosabb fordulatot is jelentett a hackerkultúra életében. Egyrészt a korábban neutrális hacker karaktere a különböző médiareprezentációkban negatív színt kapott, illetve a zárt forrású fejlesztések beindulása elindította a szabad és nyílt forráskódú fejlesztés fejlődését. Richard Stallman 1982-ben jelentette be, hogy egy új, a Unix-hoz hasonló, de attól teljesen független, szabadon módosítható és terjeszthető operációs rendszer készítésébe kezd. Ez volt a GNU-projekt, mely a szabad szoftverek első markáns képviselője volt. 1984-ben jelentette be az AT&T, hogy mégis igény tart a Unix operációs rendszerre, így a korábbi nyílt fejlesztésből kiszorult programozók új Unix-klónt indítottak BSD (Berkley Software Distribution) név alatt.

Az 1990-es évektől a hackerkultúra elindult a professzionalizálódás útján: a korábban inkább a szabadidőben folytatott programozói, fejlesztői praxisok a megélhetés eszközüvé kezdtek alakulni. Ez figyelhető meg a későbbiekben elemzett szabad szoftverfejlesztés és nyílt forráskódú fejlesztés szétválásában is. Szintén fontos lépcső volt a Linux fejlesztésének, majd ennek folyamányaként a Nyílt Forráskód Kezdeményezésnek (Open Source Initiative) az elindítása. Thomas (2004) úgy véli, hogy az 1990-es évek legfontosabb változása a hackerkultúra szempontjából éppen két operációs rendszer, a Windows és a Linux megjelenéséhez kapcsolódik, melyekhez eltérő fejlesztői és felhasználói szemléletek kapcsolódnak. A két operációs rendszer szembeállítását szimbolikus: míg a Windows a zárt fejlesztés, a profitszerzés és a felhasználóbarát termék megtestesítője, addig a Linux a nyílt kollaboráció, a transzparencia élővása, melynek használata ugyanakkor nagyobb technológiai hozzáértést igényel. A két fejlesztési modell szembenállása (melyeket Raymond a „katedrális” és a „bazár”⁶ metaforájával ír le) a hackerkultúra – különösen pedig a Linux fejlesztői közösségeinek – fontos identitás-szervező elemévé vált.

A hackerkultúra részletesebb leírásai nagyjából az 1990-es évek derekáig követik a történéseket. Mára a hackerek közösségei, a fejlesztések, a technológiai változások olyan mértékben megnőttek, hogy az átfogó kép kialakítása közel lehetetlen. A hackerkultúrában korábban kimutatható nagyobb rétegek helyett számos kisebb szubkultúra alakult ki (egyes Linux-disztribúciók vagy programnyelvek, mint a Python vagy a Perl közösségei). A professzionalizálódást elősegítő legitimációs törekvések – melyek a hackerek

⁶ Raymond (2004) a zárt forráskódú fejlesztést a katedrálisépítéshez hasonlítja: kiváltságos hozzáértők egy kis csoportja a társadalom többi részétől elszigetelten megtervezi és megvalósítja elképzeléseit, melyet azok már csak kész állapotában láthatnak meg. A tervezés és a fejlesztés folyamata maga el van zárva kívülállók szemei elől. A bazár (nyílt forráskódú) modell ezzel szemben nyitott, aktív együttműködésen alapul, melyet folyamatosan figyelemmel lehet kísérni, és be lehet kapcsolódni az egyes feladatokba.

hozzaértését, technikátörténeti szerepét kihangsúlyozva igyekeztek gazdasági szerepnövekedést elérni – csak részben voltak eredményesek. A média által kiemelt újabb és újabb incidensek, a hacktizmus⁷ felélénkülése továbbra sem állította helyre a hackerkultúra megítélését. Habár a korai vagy eredeti hackerkultúra, mely a technológiai fejlődés, a szabadság és nyitottság eszméi köré szerveződik alapvetően hozzájárulhat a társadalmi problémák (például a digitális szakadék, a szélsőséges társadalmi rétegződés) felszámolásához, a hackerekről kialakult negatív kép komolyan visszavetette e kultúra megítélését. Az illegális praxisok előtérbe kerülése a többségi társadalom szemében a hagyományos hackerkultúrához tartozókat marginalizálta, atipikussá tette saját kultúrájukban (Nissenbaum 2004).

1.2. Hackeretika

A hackeridentitás, illetve a hackerkultúra pontos meghatározása szempontjából kiemelt jelentősége van a hackeretikának, mely afféle gravitációs pontja lehet a nyílt forráskódú fejlesztői közösségek értelmezésének. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az aggályokat, melyeket a hackerkultúra belső heterogenitása kapcsán – az egyes szubkultúrák, illetve a hackerek és crackerek közötti határvonalak „szokatlan képlékenységére” (Taylor 1999: vii) –, vagy az egyes hackerek saját hitvallásai és a többség praxisai közötti különbségek kapcsán (Lin 2007) fogalmazhatóak meg. Most elsősorban arra keresem a választ, hogy a Levy (2010), Himanen (2001), illetve Castells (2002) által felvázolt hackeretika nyomai megtalálhatóak-e a jelenlegi nyílt forráskódú szoftverfejlesztő közösségek önreprezentációjában, illetve önértelmezésében? Lin (2007) Adrian MacKenzie kételyeit idézi:

A hacker hősök egyéni etikai értékeinek a hackerkultúra magjaként való középontba állításával nagyban figyelmen kívül hagyjuk a szoftverfejlesztés bonyolult praxisait valami olyasmi kedvéért, amit én csak szenvedélyközpontú individualizmusként tudok értelmezni (...) (MacKenzie 2001: 544, idézi Lin 2007: 33).

Lin arra is felhívja a figyelmet, hogy a fejlesztők nem feltétlenül egy adott vízió mellett kötelezik el magukat, hanem egy adott fejlesztési projektben való részvétel *által* válnak bizonyos etikai elképzelések megvalósítójává. Mindezeket szem előtt tartva hozzátehetjük, hogy a vázolt egyéni víziók, etikai irányelvek mégiscsak származnak „valahonnan”. Nem kívánom vitatni azon alapkérdéseket, hogy vajon a fejlesztői praxis, a projektek szerveződése, működése hoz létre valamiféle etikaként feltételezhető mögöttes szabályrendszert, vagy valamilyen meglévő etikai elvek szervezik magát az együttműködést. Alábbiakban mindössze arra törekszem, hogy a fentebb említett szerzők által vázolt hackeretika körvonalát felvázoljam.

⁷ A hacktizmus alapvetően valamilyen társadalmi vagy politikai céllal összefüggő aktivizmus, mely azonban a hackerek (illetve sok esetben a crackerek) technikáit (rendszerek feltörése és tartalmak megváltoztatása, kiszivároztatása) alkalmazza.

A hackerkultúrával kapcsolatos alapvető jellemzőket az elsők között Levy (2011 [1984]) rögzítette. Az MIT hackereinek közös értékrendjében központi szerepet játszott a szabadság, az intelligencia, a technikai hozzáértés, valamint a számítógépben rejlő lehetőségek kibontakoztatása iránti érdeklődés. Ezen alapvető vonásokból Levy (2010: 28–38) hat konkrét szabályon keresztül mutatja be a hackeretika lényegét:

1. A számítógépekhez (illetve bármely más eszközhöz, melyek segítenek megismerni a világ működését) való hozzáférésnek teljes mértékben szabadnak kell lennie!
2. Minden információt szabadon hozzáférhetővé kell tenni!
3. A hackernek nem szabad megbíznia a hatalomban, és a decentralizációt kell támogatnia!
4. A hackereket csak és kizárólag hackeri tevékenységük alapján szabad megítélni, nem pedig más, álságos kritérium (például kor, nem, etnikai hovatartozás, titulus) alapján!
5. A számítógép alkalmas a művészet, a szépség létrehozására.
6. A számítógépek jobbá tehetik az életet.

E rövid kivonatban jól tetten érhetők azon elemek, melyeket nemcsak Levy, hanem a későbbiekben részben épp az ő leírásaiból merítő Himanen (2001), Castells (2004), illetve Raymond (2007) is hangsúlyoz. A hacker számára a számítógép – praktikus felhasználási lehetőségein felül – az információhoz, a tudáshoz, valamint az alkotáshoz fűződő szabadság szimbóluma.

Ahogy Levy megfogalmazza, „a forradalmi hackeretikának ezen elveit jobbra nem viták és beszélgetések alakították, hanem a programozók csendes egyetértése. Nem születtek kiáltványok. Nem voltak misszionáriusok, akik téríteni próbáltak volna” (Levy, 2010: 27). A Levy által vázolt hackeretika tehát inkább valamiféle közös tapasztalatból és értékrendből fakadó irányelvek összességéként fogható fel, mely az adott közösség – az MIT vasútmodellező klubjának – tagjai között különösebb formális rögzítés nélkül alakult ki, és hagyományozódott. Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy mind Levy fogalomhasználatában, mind az általa felidézett programozói hitvallásokban, és példaként citált szövegekben⁸ megjelennek bizonyos, vallással (például: misszionárius, megtért [27], számítógép-vallás [170], messianisztikus cél [173]), illetve mágiával kapcsolatos (például: varázslók, boszorkányság) kifejezések. Ezek egyrészt elhatárolják az adott kultúrát a többségi társadalom, a kívülállók hétköznapi valóságától, s azt valamiféle misztikus, transzcendentális, hermetikus jelleggel ruházzák fel. Másrészt ezen nyelvi elemek kihangsúlyozzák azt a fajta érzelmi és ideológiai kötődést, melyet a hackerkultúra tagjai a közös élményből, a közös értékrendből – egyáltalán a közösséghez tartozásból

⁸ Levy (2010) a Community Memory terminálok kapcsán felidézi Richard Gary Brautigan *All watched over by machines of loving grace* (Mindannyiunkat az isteni kegyelem gépei vigyázzák) című versét, mely a terméshozzáadás és a kibertér összeolvadásának vágyáról szól. E vers ihlette a Community Memory terminálok készítőit, hogy cégüket Loving Grace Cyberneticsnek nevezzék el. Ahogy Levy fogalmaz: „A Leopold’s-ban felállított gép nem pusztán terminál volt, hanem az Isteni Kegyelem eszköze. Az volt a szerepe, hogy a tudatlan nyáját a szeretetteljes hackeretika által termékenyítő telt legelőkre terelgesse” (Levy, 2010: 175).

– merítenek. Nem utolsósorban pedig a hackerkultúra játékosága is megmutatkozik az ilyenén megnyilatkozásokban.

Az elit közösséghez való tartozás érzésének erősítése annál is inkább helyénvalónak tűnik, mivel Levy leírásában a korai hackerkultúra tagjai (elsősorban az 1960-as, illetve 1970-es évek programozói) zömében saját korcsoportjaik által kivetett, esetenként lenézett „különcök”, „okostojások” voltak. Raymond (2004) értelmezésében a hackerek elkülönülése a társadalom többi tagjától szükséges velejárója annak a problémafelismerő, racionalizáló attitűdnek, ami ugyan elengedhetetlen feltétele a hackerré válásnak, ugyanakkor megnehezíti a hétköznapi élethelyzetekben megjelenő irracionális elemek kezelését. Turkle (2005) arra mutat rá, hogy a hackerek elkülönülése társaiktól nemcsak a szélesebb korcsoporton belül, hanem saját szűkebb érdeklődési területük, a számítástechnika terén is kialakul – az informatika iránt érdeklődők között is marginalizálódhatnak.

Castells (2002) maga is kiemeli, hogy a kutatóközpontok és egyetemek techno-meritokrata kultúrája képezte a hackerkultúra alapját. Ezt egyrészt alátámasztja az a tény, hogy a korai hackerkultúra valóban elsősorban a megfelelő infrastruktúrával rendelkező tudományos kutatóhelyeken (többek között az MIT-n és a Stanford Egyetemen) bontakozott ki. Másrészt a Castells által leírt techno-meritokrácia (vagy technoelit) számos jellemzője megtalálható a hackerkultúrában is. A legnyilvánvalóbb egyezés két belső jellemzőben mutatható ki: a kimagasló szakmai képességek és teljesítmények elismerésében, illetve a fejlődés, a tudás gyarapításának középpontba helyezésében. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy míg a technoelit esetében a szakmai kiválóság valóban fontos presztízbiztosító elem lehet az adott kultúra értékrendje szerint, a megbecsülést, az előbbre jutást ugyanakkor más intézményi és szervezeti kérdések, a hierarchikus intézményi keretből eredő kényszerek is befolyásolják. A hackerkultúrában Castells szerint a nyilvánvaló hozzáértés és a közösség számára hozzáférhetővé tett eredmények jelentik az adott kultúrán belüli presztízsszerzés kizárólagos lehetőségét.⁹ Az innováció, illetve az ismeretek bővítése mindkét kultúrában központi jelentőségű, s ennek folyamánaként az is kimutatható, hogy maga a fejlődés mind a technoelit, mind pedig a hackerek számára önmagában értékes. Raymond (2007) beszámolója, illetve Kazári (2003) és Flammich (2002) interjúja alapján úgy tűnik, a számítógépes hálózatok biztonsági réseit vagy az alkalmazások hibáit kereső, képességeiket próbálgató hackerek számára cselekedeteik megítélésében legalábbis részben szerepet játszik az a meglátás, miszerint a fejlődés nem szorítható morális vagy törvényi korlátok közé. (És arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a konvenciók és szabályok büntetlen áthágásából, illetve az izgalomból származó öröm legalább olyan fontos építőköve a hackerkultúrának, mint az alkotás öröme.) Ezen önkényes külső szabályozók a hackerkultúrában sok esetben a fejlődés, a tökéletesedés, a lehetséges potenciál kiteljesítésének gátjaiként jelennek meg, melye-

⁹Castells azon meglátása, miszerint a hackerkultúrában az intézményi keretek, a merev hierarchia hiányából fakadóan kizárólag az egyéni teljesítmény biztosítja a presztízt, elméletben mindaddig tartható, míg a háttérben finansiális kérdések nem vetődnek fel. Az olyan projektek esetében ugyanis, ahol a termelés támogatása részben, vagy teljes egészben gazdasági szervezetek kezében van, és a cél a profitszerzés, a szakmai kiválóság mellett más tényezők is befolyásolják a döntéseket.

ket egy fontosabb cél (legyen az a hacker saját fejlődése, vagy a szélesebb társadalom gyarapodása) át lehet, illetve át kell lépni.

Levy fent összefoglalt, előíró jellegű etikai kódjával szemben – mely inkább követendő viselkedési mintákat ír le – Himanen (2001) arra törekszik, hogy értelmezze és elhelyezze a hackeretika helyét a hálózati társadalomban. Továbbá, amíg Levy leírása elsősorban a hacker egyéni praxisainak, fejlődésének körülírását célozza meg, Himanen inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy a hackerkultúrában megjelenő elképzelések, normák, szokások hogyan illeszkednek a hálózati társadalom kontextusába, és milyen alapot nyújtanak egy lehetséges új termelési felfogáshoz.

Himanen (2001) könyve már címében – *A hacker etika és az információs kor szelleme [The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age]* – is egyértelműen utal Max Webernek a protestáns etika és a kapitalizmus kapcsolatát tárgyaló művére (lásd: Weber 1995). Himanen arra törekszik, hogy a protestáns etikával összevetve bemutassa, milyen etikai alapokon működik az információs (hálózati) társadalom egyik legszignifikánsabb termelő kultúrája. Úgy véli, hogy az etikai alapelvek azonosításán keresztül megfelelően felvázolható azon társadalmi átalakulások halmaza, melyek az utóbbi fél évszázadban bekövetkeztek.

Castells a könyvhöz írott epilógusban is igyekszik szélesebb társadalmi kontextusba helyezni Himanen megfigyeléseit. A hangsúlyt a technológia, illetve a technológiai paradigma változására helyezi „a kulturális, gazdasági, politikai és technológiai faktorok komplex interakciójában” (Himanen 2001: 155). Az általa *hálózati társadalom*nak nevezett (Castells 2005, 2006) kortárs társadalomban a vezető technológiai paradigma már nem a természeti erőforrások kiaknázására alapul (ahogyan az ipari társadalomban), hanem az információtechnológiai rendszerek által létrehozott *informacionalizmus* válik gazdasági szempontból a legpotenciálisabb termelő erővé. Castells hangsúlyozza, hogy az informacionalizmus „egy technológiai paradigma”, mely „nem társadalmi szervezeteit, és nem intézményeket takar (...), hanem alapot teremt egy bizonyos társadalmi szerkezethez” (Himanen 2001: 158), melyet ő *hálózati társadalom*nak nevez. Az informacionalizmus nem merül ki a tudás és információ szerepének felértékelődésében a gazdasági javak vagy a hatalom létrehozásában, sokkal inkább az információfeldolgozás változásának hatása válik fontossá a tudás előállításában és alkalmazásában. Egy ilyen technológiai környezet több ponton szükségszerűen átalakítja, befolyásolja a társadalmi berendezkedést a munka világától, a tudomány fejlődésén át, a gazdasági és politikai kapcsolatrendszeréig. Ebben a kontextusban pedig Castells fontosnak tartja azt a fajta új viszonyt a munka világával, amelyet a hackerkultúra képvisel.

Himanen (2010) a hackeretika kapcsán három szintet különböztet meg: a munkaetika, a pénzetika, illetve a *netika* szintjeit. A munkaetika tárgyalása során arra mutat rá, hogy amíg a protestáns etika számára a munka az élet lényege, az egyén kötelessége, addig a hackerkultúrában a munka nem kizárólag önmagáért fontos, hanem azért, mert örömforrást jelent. Az odaadó programozás, a szenvedély realizálása a hackeretika egyik kulcspontja. Himanen szerint a hacker számára a munka egyszerre élvezetes hobbi és komoly termelőtevékenység. A munka élvezete ugyanakkor nem korlátozódik a hackerkultúrára – a hackerkultúra előzményeként szolgáló akadémiai kultúrában (és a művészetben) is jelen van ez a hajtóerő. Castells (2002) is vázolja az akadémiai kultúra (az ő megfogalmazásában a hálózati társadalomra vonatkoztatva techno-meritokrácia) és

a hackerkultúra összefüggéseit, de amíg Castells a különbségeket hangsúlyozza, addig Himanen a hasonlóságokat helyezi a fókuszba.

Himanenhez hasonlóan Castells (2002) is több helyen hangot ad azon meggyőződésének, hogy a hackerek kapcsolata saját érdeklődési, működési területükkel erős érzelmi kötődésen alapul. A kiemelt emocionális kapcsolódás elsősorban ugyan az eszközökkel végzett munka, a programozás, az alkotás kapcsán válik fontossá a hackeretikában, azonban a technológia birtoklása maga is örömforrásként értelmezhető – a számítógép az egyéni lehetőségek, tehetségek kibontakoztatásának eszközeként ugyanúgy működtethető, mint a külvilág problémái elől való menekülésre kialakított „biztonságos mikrovilágként” (Turkle 2005: 191).

Amíg a protestáns etikában az idő és a munka között egyfajta organikus kapcsolat volt leírható, és az időkomponens vált fontossá a mindennapi élet szervezésében, a hackerkultúra rugalmasabb időszemlélettel működik – az időfelhasználást igyekszik saját igényei szerint alakítani úgy, hogy a játékoság, a kikapcsolódás, a szenvedély kiélése helyet kapjon a mindennapi rutinban (Himanen 2001). A szenvedélyes munkavégzés ugyanakkor maga után vonja az algoritmizálható, repetitív feladatok megvetését (lásd: Raymond 2004).

A pénztika kapcsán Himanen (2001) felveti, hogy amíg a protestáns etika a pénzt és a munkát egyaránt célként értékelte, a hackerek számára a munka inkább eszköz a pénzszerezésre. A pénz azonban nem önmagában való cél, hanem a pénzügyi függetlenség megteremtésének eszköze, melynek elérése megnöveli a saját szenvedély kiélésére fordítható idő mennyiségét. Emellett fontos kiemelni a hackerkultúrában az ajándékozás fontosságát. A nyílt forráskódú fejlesztők (szendélyüknek hódolva) idejük bizonyos részét, tudásukat, munkájukat a közösség javára fordítják, melyért cserébe megbecsülést kapnak. A hackerek ajándékkultúrája a reciprocitáson alapul – a közösség tagjai azért adnak „ajándékot” (időt, munkát) a közösségnek, mert úgy vélik, a közösség többi tagja is hasonlóan jár el (Castells 2002). Ráadásul a közösséggel megosztott fejlesztés a presztízsszerzés, az egyén kiemelkedésének, saját szakmai hozzáértésének kinyilatkoztatása. Raymond (2004) arra is rámutat, hogy a szakmai tekintélyből, illetve a közösségért végzett munkából származó hírnév a hackerkultúra piaci tevékenységgel érintkező szegmenseiben gazdasági haszonná konvertálható – a hírnév megbízásokat, munkaaajánlatokat eredményezhet. De az elismerés, az ajándékozás nem helyettesíti a szenvedélyt, hanem a szenvedélyes alkotás eredményeként jön létre (Himanen 2001). Az ajándékozás komoly presztízstérteket képvisel a nyílt forráskódú fejlesztők köreiben, mely mind az egyén, mind a közösség számára fontos erőforrást jelent (Bergquist és Ljungberg 2001). Előbbi számára szakmai elismerést, fejlődést jelenthet, utóbbi számára afféle összetartó erőt.

„Ez a kultúra úgy is felfogható, mint a kollektívizmus és az individualizmus valamiféle keveréke: a közösségnek nyújtott ajándék teszi az egyént hőssé a többiek szemében. A hősök nagy hatású példaképek, ugyanakkor erős vezetők is lehetnek. Jelenlétük fontos, mert általuk válnak ezen heterogén környezet eltérő értékei és céljai egységessé, koncentrálnak a közös célra, ugyanakkor legitimálják a hatalmi viszonyok asszimmetriáját is” (Bergquist & Ljungberg 2001: 319).

Az ajándékozással szerzett presztízs fentiek alapján nem pusztán a közös érték- és normarendszer egyik fontos jellemzőjeként, de a kultúrán belüli hatalmi struktúra fenntartójaként is kiemelt szerepet játszik.

A hackeretika harmadik, sajátos szintje a Himanen (2001) által *netikának* (hálózati etika) nevezett réteg, melynek lényege az információk szabad áramlásába, a közösség (és szélesebb értelemben az emberiség) fejlődésébe vetett hit. A nyílt forráskódú fejlesztés háttérében olyan nyitott, inkluzív közösségek állnak, amelyek a hálózati erőforrások megfelelő szervezésével és menedzselésével nem csupán közös diskurzusokban vesznek részt, hanem értéket termelnek. A nyitottság hangsúlyozása, a technológiai lehetőségek messzemenő kihasználása mellett a hackerkultúra nagy hangsúlyt fektet például a személyes adatok, a magánszféra védelmére, s bizonyos tekintetben saját felelősségének tekinti a hálózati biztonság fejlesztését (amely törekvésnek jó példája az etikus hackerek megjelenése).

S bár a nyitottság, a véleménynyilvánítás és az alkotás szabadsága önmagában is érték a hackerkultúra számára, nem szabad megfeledkeznünk e helyütt sem az akadémiai gyökerekről. A tudományos életben a fejlődés záloga az új kutatási eredmények minél gyorsabb és hatékonyabb megosztása – ez az elképzelés pedig ugyanúgy fellelhető a hackerkultúrában, amely az információk, eredmények, fejlesztések megosztásában a közösség fejlődésének kulcsát látja (Castells 2002). Az eredmények, az innováció, a létrehozott érték a hackerkultúrában a közösségnek nyújtott ajándékként kerül megosztásra. A cserekultúra és az ajándékkultúra összevetése kapcsán elmondható, hogy a bőségen alapuló ajándékozó kultúra sokkal inkább képes az információs javak felhalmozására, mintsem a hiányon alapuló cserekultúra. S míg utóbbiban az képvisel értéket, presztízt, amit birtoklunk (amit el lehet cserélni), addig az ajándékozás kultúrájában a megbecsülés ahhoz kapcsolódik, amit megosztunk a közösséggel (Raymond 2004).

Fentiekből nagy vonalakban kirajzolódik egy olyan etikai háttér, mely a nyílt forráskódú szoftverfejlesztő projektek működésének háttérében állhat. Ezen irányelvek, meggyőződések nincsenek szigorúan kodifikálva a hackerkultúrán belül, hatásuk mégis érezhető. A nyílt forráskódú fejlesztési projektekből létezik valamiféle szokásjog, és léteznek tabuk (például a projektek tulajdonjogával, a módosítások terjesztésével vagy az elágaztatások¹⁰ indításával kapcsolatban), melyeket a közösség tagjai anélkül is szem előtt tartanak, hogy azoknak pontosan tudatában lennének. Ez alapján elmondható, hogy vannak olyan erős viselkedési minták, célkitűzések, normák, melyek alapvetően meghatározzák a nyílt forráskódú fejlesztések működését (Raymond 2007).

¹⁰ A szabad- és nyílt forráskódú szoftverfejlesztésben egy-egy szoftver forráskódjára alapozva külön fejlesztési elágazások (*fork*), új szoftvertermékek jöhetnek létre, melyek sok esetben a fejlesztői közösségen belüli eltérő fejlesztési elképzelések eredményeként jönnek létre. Az új elágazások létrejötte ezért többnyire valamilyen törést is jelképez a közösségen belül, melyre alkalmanként a „hítszakadás” (*schism*) kifejezés használatával is utalnak.

2. Szabad szoftver és nyílt forráskód mozgalom

A szabad szoftver elképzelése és a nyílt forráskód mozgalom kialakulása egymástól elválaszthatatlan. S bár a két kategória közötti különbség a hétköznapi használatban esetenként elmosódik, az elnevezésbeli különbségek komoly ideológiai és gazdasági háttérrel alapulnak. Feller és társai (2005) szerint szabad és a nyílt forráskódú szoftverrel kapcsolatos meghatározások alapvetően azonosak, a fogalomhasználattal kapcsolatos döntés az adott fejlesztői kultúrán belül pedig „általában inkább ideológiai, semmint funkcionális” (Feller et al. 2005: XVII). A szabad szoftver elképzelés hívei hajlamosak az erkölcsi súllyal is bíró szabadság (*freedom*) fogalmát hangsúlyozni, míg a nyílt forráskód mozgalom támogatói az angol *free* kifejezés ambivalenciája (szabad / ingyenes) miatt inkább a forráskód nyitott jellegére fókuszálnak.

A nyílt forráskódú szoftverfejlesztési modell az 1990-es évek második felében vált közismertté, és számos ponton alapoza a már korábban is működő modellre, a szabad-szoftver- fejlesztésre. Ahogyan azonban Himanen (2001) és Castells (2002) már korábbiakban kifejtett értelmezései is rámutatnak, az információs technológiák körében végbemenő változások a hálózati társadalom jóval szélesebb területén éreztetik hatásukat, jelentőségük nem korlátozható pusztán az informatikai ágazatokra.

A nyílt forráskódú fejlesztés hatása a gazdaságra az ezredforduló környékén kezdett érezhetővé válni. A kedvező médiareprezentációk, melyek jobbra a Microsoft Windows operációs rendszerének ingyenes konkurensét látták a nyílt forráskód éllovasaként számon tartott Linuxban, megfelelő lehetőséget biztosítottak ahhoz, hogy a modell addigi eredményei szélesebb körökben is ismertté váljanak.¹¹ Amellett, hogy a Red Hat Linux disztribúció 1999. augusztus 1-ji tőzsdére kerülése – mely eddig minden idők nyolcadik legnagyobb nyereségét hozta az első kereskedési napon – eleve ráirányította a figyelmet az újfajta fejlesztői modellre, több, nem feltétlenül az informatikához kapcsolódó területen is felfigyeltek a széles körű kollaborációban rejlő lehetőségekre. Tapscott és Anderson (2007) például leírja egy torontói aranybányászattal foglalkozó cég, a Goldcorp vezetésének szemléletváltását. A csőd szélén álló vállalat elnök-vezérigazgatója Rob McEwen Linus Torvalds, a Linux létrehozójának előadását hallva úgy döntött, nyilvánosságra hozza az interneten a cég korábban üzleti titokként kezelt geológiai vizsgálatainak eredményeit, és a jutalmat ígért annak, aki a legpontosabban meg tudja határozni, hogy hol, milyen technológiával lehetne gazdaságosan feltárni a feltételezett készleteket. McEwen a Linux operációs rendszerek kollektív intelligencia lefőlöző hatását igyekezett így hasznosítani egy korábban zárt gazdasági területen.

A nyílt forráskódú fejlesztés közvetlen előzményeként mindenképpen a Richard M. Stallman által elindított GNU¹² projektet, valamint a szintén általa létrehozott Sza-

¹¹ A széles körű ismertség mindazonáltal nem járt együtt a nyílt forráskódú alkalmazások igazán széles körű elterjedésével – legalábbis a konkurensként kezelt Windowszal szemben.

¹² A GNU (a *Gnu is Not Unix* rekurzív mozaikszava) egy, a Unix alapvető struktúráját utánzó, de attól teljes mértékben függetlenül operációs rendszer lett volna, melyhez számos kiegészítő alkalmazást készítettek, de a rendszer stabil magja a mai napig nem készült el, ezért önálló operációs rendszerként nem működtethető. A GNU-hoz készült alkalmazások később a Linux alatt kerültek felhasználásra, melynél a rendszer magja (kernel) megbízhatóan működött, viszont nem voltak hozzá alkalmazások.

bad Szoftver Alapítványt (*Free Software Foundation*) jelölhetjük meg. Stallman 1971-ben kezdett dolgozni programozóként az MIT mesterségesintelligencia-kutató részlegén, és abban a korai hackerkultúrában szocializálódott, melyben a programok egymás közötti terjesztése, módosítása, javíthatása a programozói munka természetes részét képezte különösebb jogi konzekvenciák nélkül. A változást az 1980-as évek eleje hozta el, mikor az MIT lecserélte gépparkját, és a korábban használt DEC PDP-10 helyett VAX és Motorola 68020 számítógépeket kezdtek használni. Utóbbiak azonban zárt kódú, nem módosítható, nem terjeszthető operációs rendszerekkel működtek kivéve ezzel a felhasználók kezéből a továbbfejlesztés lehetőségét. Stallman (2002) ezen új érában egyenesen a korábbi programozói kultúra összeomlását látta.

Stallman 1984-ben ezért otthagyta korábbi munkahelyét és belekezdett egy saját operációs rendszer, a GNU fejlesztésébe, melyhez a projekt körül 1985-ben megszervezett Szabad Szoftver Alapítvány (*Free Software Foundation*) új jogi licencet dolgozott ki – ez lett a GPL (*GNU General Public Licence*). Stallman saját bevallása szerint döntését egy új operációs rendszer, és egy új szoftvertípus létrehozásához valamiféle belső erkölcsi kényszer szülte.

„Csinálhattam volna pénzt a zárt forráskódú szoftverek fejlesztéséből, és talán még el is szórakoztatott volna a kódolás. Tudtam azonban, hogy a karrierem végén viszszatekintek majd azokra a falakra, amiket ezért építettem, hogy az embereket elválasszam egymástól, és úgy éreztem volna, hogy rosszabb helyé tettem a világot. (...) Olyan utat kerestem tehát, amin járva egy programozó a jó érdekében munkálkodhat” (Stallman 2002: 19).

Úgy érezte, hogy amennyiben elfogadja a zárt forráskód világát, „rosszabb ember” lesz, mert segít abban, hogy az embereket elszigetelje egymástól. Ehelyett a szabad fejlesztés útját választotta. Érdemes megjegyezni, hogy a GPL licence alapvető elképzelése egy szójátékon¹³ alapul – Stallman copyright helyett sok esetben *copyleft*-ről beszél, melynek lényege nem az, hogy a szoftvert, mint alkotást magántulajdonként kezelje, hanem az, hogy elősegítse annak szabad terjedését és fejlődését.

A szabad szoftver filozófiájának lényege a programok felhasználásával kapcsolatos négy alapvető kitétel:

1. A szoftvert bármilyen célra szabadon lehet használni;
2. A szoftver a felhasználó saját igényei szerint szabadon módosítható (melyhez szükség van arra, hogy a felhasználó hozzáférhessen a szoftver forráskódjához);
3. A szoftver szabadon terjeszthető;
4. A szoftver módosított változatai szintén szabadon terjeszthetők, ezáltal a közösség is profitálhat a fejlesztésekből.

¹³ Stallman számos megnyilatkozásában visszaköszön a hackerkultúra játékosága, mely azonban saját radikális nézeteivel is keveredik. Stallman olykor saját „vallásának” az Emacs Egyházának (*Church of Emacs*) szentjeként, Szent IGNUciusként jelenik meg az általa tartott előadásokon – fején glóriával –, megáldja a hallgatóság számítógépeit, illetve a szabad szoftverek filozófiáját hirdeti. (Az Emacs egyébként a GNU-projekt egyik legfontosabb szövegszerkesztő alkalmazása.)

Stallman saját megfogalmazásában – mely nem egyezik meg például az alapítvány magyar oldalán megjelenített verzióval – ezen szabadságelvek a felhasználó szabadságán keresztül határozzák meg a program jellegét. A kitételek tehát nem közvetlenül a szoftverre vagy a tulajdonosra vonatkoznak, hanem arra, hogy a felhasználó *mit tehet* az adott alkotással (Stallman 2002: 20). Ez fontos különbséget jelent a nyílt forráskód definícióval szemben, mely inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy *minek kell megfelelnie* egy nyílt forráskódú szoftvernek.

A GPL és a szabad szoftver létrejötte nagyon fontos lépés volt a hackerkultúra életében, hiszen újabb lehetőségeket nyitott meg a fejlesztés terén. A szabad szoftver jó gyakorlati példája a szabadság iránti vágy kinyilvánításának, illetve a hackerek munka- és pénzügyi életének. Stallman felfogásában a szabad szoftver elsősorban társadalmi szoftver, amennyiben hozzásegíti a szélesebb társadalmi rétegeket az informatikai eszközök felhasználásához, alkotói szabadságuk gyakorlásához. S bár Stallman folyamatosan hangsúlyozza, hogy szabad szoftver lényege nem az ingyenesség (ez csak a szabad felhasználás hozadéka), a társadalmi recepció gyakorta elsősorban erre a tulajdonságra összpontosul. Ez pedig üzleti szempontból nem kedvez azon fejlesztőknek, akik mégis szeretnék tőkét konvertálni tudásukat.

A szabad szoftverek ingyenessége nem jelenti azt, hogy ne lehetne belőlük profitot termelni, ám a profitrealizálás itt nem a termékben, hanem a kapcsolódó szolgáltatásokban (átalakítás, javítás, telepítés) van. A szabad szoftver fent említett ingyenessége mégis olyan, a for-profit szféra szempontjából negatív konnotációkat hordoz, mint az „ingyenes” és a „gyenge minőségű” jelzők. Raymond (2004) emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy Stallman és a Szabad Szoftver Alapítvány aktivistái olyan radikális kereskedelmiszoftver-ellenes véleményt fejtenek ki, ami szükségessé tette egy új, gazdaságilag semlegesebb koncepció bevezetését. Vainio és Vadén (2007) szerint Stallman szabad szoftverekről alkotott elképzelései, radikális kritikája a hagyományos birtokviszonyokkal Thomas Hobbes, John Locke vagy John Stuart Mill liberális politikai filozófiájára épül, és túllép a szoftverfejlesztés határain. Stallman afféle politikai állásfoglalásként, programként fogalmazza meg saját elképzeléseit a programozásról, amely az egyik legfontosabb törésvonalat jelenti a szabad, és a nyílt forráskódú fejlesztés között.

Bár az 1991-ben elindult Linux szintén a szabad szoftveres GPL-licenccel használja, az operációs rendszer ma a nyílt forráskódú fejlesztés legkiemelkedőbb példájaként említhető. A nyílt forráskódú fejlesztés strukturálisan jobbra megegyezik a szabad szoftver fejlesztéssel: nyitott, önszervező projektszemléleten, kollaboráción alapul, és hasonló lehetőségeket biztosít az alkotások szabad változtatására és terjesztésére. A legfontosabb különbség a szabad és a nyílt forráskódú fejlesztés között a szoftverkészítés gazdaságpolitikai háttere. A szabad szoftver ideológiai, politikai terheltségével szemben a nyílt forráskód ideológiailag semlegesebb, „üzletbarát” fejlesztési modellként hivatkozik önmagára, mely minőségi alternatívát igyekszik nyújtani a kereskedelmi szoftverekkel szemben (Vainio & Vadén 2007). A Bruce Perens (1999) által megfogalmazott nyílt forráskód definíció (open source definition) – mely eredetileg a Debian Linux disztribúció saját jogi licenceként jelent meg – tíz fontosabb jellemzőt emel ki, melyek a *szoftverre és a szoftverhez fűződő licence* vonatkozó elvárások. Itt a hangsúly tehát nem a felhasználó vagy a fejlesztő lehetőségeinek szabályozásán, hanem a programmal, illetve a licence-szel kapcsolatos elvárásokon van. A nyílt forráskód definíció sokkal inkább

technikai jellegű szöveg, mely olyan fontosabb többlettartalmakkal bír, mint például a technológiásemlegesség (platformfüggetlenség), vagy a más alkalmazásokra kiterjedő megkötések tiltása. Utóbbi azért is fontos, mert ez a kitétel jelzi a nyílt forráskód kezdeményezés azon törekvését, hogy a kereskedelmi szoftverekkel együtt is használható legyen.

A szabad szoftver és a nyílt forráskód közötti különbséget jól szemlélteti Yeats (2007), aki Stallman és Raymond megnyilatkozásait állítja szembe egymással:

„Míg Stallman esetében a szabad szoftver népszerűsítésében a hangsúly nyilvánvalóan az erkölcsös viselkedésen és a kötelességen van, Raymond a nyílt forráskód bemutatásakor a decentralizált fejlesztési folyamat technológiai felsőbbrendűségét helyezi a középpontba. Stallman úgy festi le a szabad szoftvert, mint ami felsőbbrendű és etikai szempontból megfelelőbb alternatíva a kereskedelmi programfejlesztésnél, amely a felhasználó, illetve a fejlesztő jogaira és szabadságára fókuszál. Raymond írásaiban sehol nem állítja, hogy a kereskedelmi szoftver etikátlanabb választás lenne. Persze nem mondhatjuk, hogy Raymond ne fogalmazza meg kritikát a kereskedelmi szoftverekkel szemben, számára azonban a szoftver technológiai implikációi mindig is fontosabbak a morális implikációinál” (Yeats 2007: 29–30).

Raymond (2004) ezen szembenállást a hackeretika radikális és a pragmatikus értelmezése közti különbségnek nevezi, mely szerinte szükségessé tette, hogy a hackerkultúra tudásának gazdasági haszonná konvertálhatósága érdekében a nyílt forráskód már elnevezésében is elhatárolódjon a stallmani radikalizmustól.

3. Az Ubuntu Linux

Az 1990-es évek változásai, melyek szükségessé tették a szabad és nyílt forráskódú fejlesztés elválását – ha másként nem is, retorika szintjén mindenképpen – valójában pusztán előrejelzői voltak azoknak a változásoknak, amelyeket az ezredfordulót követően tapasztalhattunk. A nyílt forráskódú fejlesztés, és a kapcsolódó szolgáltatások ugyanis nemcsak sikeres üzletté váltak, hanem részei lettek a mindennapi életnek. A Linux alapú operációs rendszerek például már a szakértő felhasználók köreit jelentősen meghaladó körökben is használatban vannak. Jó példája a tömeges használatra kialakított Linux változatoknak az Android mobil operációs rendszer is, az alábbiakban ugyanakkor egy másik kortárs nyílt forráskódú projektre térnek ki részletesebben – az Ubuntu Linuxra. Utóbbi azért különösen érdekes példa, mert jól szemlélteti a készítőik azon törekvéseit, hogy a hagyományos hackerkultúra értékeit hangsúlyozva mégis szembeszálljanak a korábbi moralizáló, elitista felfogással, és egy piacképes terméket hozzanak létre. Ez a törekvés azonban láthatóan feszültségekhez vezet az Ubuntu fejlesztői, használói, illetve más Linux projektek tagjai között. Az Ubuntu példája azért is különösen érdekes, mert az operációs rendszerrel szemben megfogalmazott kritikák gyakran ugyanazokat az etikai alapelveket és fejlesztési hagyományokat kérik számon a Canonicalon, amelyeket a cég használ fel saját imázsának fenntartására és döntéseinek alátámasztására.

Az Ubuntu Linux disztribúció megjelenése és az eltelt tíz év tapasztalatai jó példával szolgálnak arra a nézetváltásra, mely a nyílt forráskód mozgalom megjelenésével elkezdődött a szoftverfejlesztésben. A nyílt forráskódú operációs rendszer jól reagál azokra a társadalmi változásokra, melyek az infokommunikációs technológiákkal kapcsolatban érzékelhetők az elmúlt évtizedben, és egy, a korábbiaktól eltérő szemléletet igyekszik meghonosítani a szabad és nyílt forráskódú fejlesztés világában. Emellett azonban az operációs rendszer relatív népszerűsége, a felhasználók és a fejlesztők közötti feszültségek is kérdéssé teszik a hackeretika mint ideológiai keretrendszer életképességét.

Az Ubuntu Linux fejlesztésének hátterét a Mark Shuttleworth által alapított és támogatott Canonical Ltd. biztosítja. A céget Shuttleworth azzal az alapvető céllal hozta létre, hogy pénzügyi és technikai támogatást nyújtson az Ubuntu fejlesztéséhez, illetve bevételt szerezzen az operációs rendszerhez kapcsolódó szolgáltatások által. Emellett, a többi Linux-disztribúcióhoz hasonlóan az Ubuntu fejlesztésében is komoly szerepe van a független fejlesztői közösségnek, az önkénteseknek, akik fordításokkal, hibajelzésekkel, javításokkal, vagy alkalmazások tervezésével, fejlesztésével járulnak hozzá a közös alkotáshoz.

Az Ubuntu elnevezés egy bantu kifejezésből származik, melynek durva fordítása „emberségesség másokkal szemben”. Az eredeti kifejezéshez kapcsolódó értelmezés a mai napig fontos részét képezi a projekt önmeghatározásának és a brand retorikájának. Az operációs rendszer fejlesztői szinte minden platformon igyekeznek hangsúlyozni, hogy az általuk fejlesztett rendszer a közösség, a felhasználók érdekeit tartja szem előtt.

Az Ubuntu az utóbbi tíz év során az egyik legismertebb Linux disztribúcióvá nőtte ki magát. A Distrowatch.com által nyilvántartott 262 aktív Linux-projekt közül a második legnépszerűbb operációs rendszer, melyre 71 további disztribúció alapul.¹⁴ A 2004 októberében útjára indított operációs rendszer kezdetben a Debian nevű disztribúcióra, illetve a Gnome grafikus felületre épült, fejlődése azonban mára saját irányt vett. Az Ubuntu hátterében álló elképzelés nem pusztán egy, a kereskedelmi, zárt forráskódú operációs rendszerek melletti alternatíva, hanem egy versenyképes termék létrehozása. Mark Shuttleworth maga is hangsúlyozta, hogy a Linux operációs rendszerek egyik leggyengébb pontja az, hogy a műszaki tervezésbe, programozásba fektetett energia és szakértelem nem tükröződik a szoftverek megjelenésében. Ahogyan a hivatalos Ubuntu kézikönyvhöz írott előszavában fogalmaz, a szélesebb értelemben vett cél az, hogy a szabad szoftverek világa ne csak a megbízhatóságról, a teljesítményről és a biztonságról szóljon – „ideje a keverékhez adni a könnyű használhatóságot és a stílusosságot is” (Hemke & Graner 2012: xix).

Egy 2014-es interjúban Mark Shuttleworth úgy nyilatkozott, hogy bár az Ubuntu felhasználóinak száma komolyan megnőtt, az operációs rendszer maga nem vált a mainstream részévé. Meglátása szerint nyugaton inkább az IT-szektorban tevékenykedő szakemberek, és a „jól informáltak [...], a szerencsés kevesek” (Oxford 2014: 42) körében használják, míg keleten jóval szélesebb körben elterjedt a végfelhasználók szintjein. Mivel a keleti piacok kapcsán Shuttleworth Indiát, Pakisztánt és Kínát emeli

¹⁴ 2014. július 10-i adatok alapján.

ki, hozzátehető, hogy utóbbiak esetében az Ubuntu népszerűségét minden bizonnyal anyagi, illetve jogi kérdések is befolyásolják.

Az Ubuntu fejlesztésében kétfajta vízió keveredik: a nyílt forráskód mozgalomban egyaránt jelen lévő közösségi, illetve üzleti szemléletű elképzelések. Bár a Linux operációs rendszerek fejlesztésében nem újdonság, hogy egy nagyobb informatikai cég támogatja a közösségi projekteket, az Ubuntu esetében sajátosnak mondható helyzet alakult ki. A fejlesztések háttérében álló cég, a Canonical ugyanis sok esetben szembehelyezkedik a független fejlesztők és felhasználók közösségének elvárásaival a fejlesztés irányának tekintetében. Az utóbbi években a Canonical döntései jócskán megosztották az operációs rendszer körül kialakult közösséget, és számos kérdést felvetettek a nyílt forráskódú fejlesztések jövőbeli irányával és lehetőségeivel kapcsolatban. Shuttleworth személyét is gyakran éri támadás az üzleti döntések miatt, ami nem véletlen, hiszen az alapító a mai napig kezében tartja az Ubuntu fejlesztésének irányítását.

Az Ubuntu fejlesztése terén a Canonical egy sajátos döntést hozott: az operációs rendszert ugyan egy professzionális csoport készíti, ugyanakkor – a Red Hat vagy a Novell által támogatott SuSE Linux példájától eltérően – nem bontják külön ingyenes közösségi, illetve céges változatokra. A felhasználói oldalról mindez előnyösnek is tűnhet, hiszen nincsenek olyan extra funkciók, amiért az átlagos felhasználónak fizetnie kellene, az elképzelés azonban számos ponton szembemegy a hackerkultúra ideológiai örökségével, ami feszültséget generál a felhasználók közösségén belül.

Jane Silber, a Canonical jelenlegi vezérigazgatója 2012-ben így nyilatkozott a struktúra kialakításáról:

„[...] úgy gondoltuk, hogy üzleti modellünknek nem a szoftver részeire, hanem a köré épített szolgáltatásokra kell épülnie. Így korán elköteleztük magunkat egy olyan döntés mellett, hogy a legjobb munkánk mindig szabadon hozzáférhető lesz, és nem lesz kevésbé jó verzió a közösség, illetve jobb változat az üzleti, vagy fizető felhasználók számára. A biztonsági frissítések és a szoftver további összetevői helyett mi a szolgáltatásainkat áruljuk” (Ubuntu 2012: Unity, Community and 'Continuous Computing' 2012: 19).

Silber maga is rámutatott arra a tudatos üzleti döntésre, mely a projektet megkülönbözteti a Red Hat vagy a Novell fejlesztési elképzeléseitől. Ennek a nagylelkűségnek ugyanakkor ára van: a Canonical ugyanis a jelek szerint egyre kevesebb beleszólást enged a fejlesztésekbe a közösség oldaláról. Silber maga is beismeri, hogy a felhasználói közösség és a cég, valamint a részvényesek érdekei közötti különbség feszültséget eredményez, amelyet ugyanakkor „egészséges”, hasznos feszültségként értelmez (Ubuntu 2012: Unity, Community and 'Continuous Computing' 2012).

Susan Linton (2013) a *Linux Format* magazinban megjelent cikkében igyekszik összefoglalni azokat a problémákat, amelyek miatt véleménye szerint az Ubuntu folyamatosan elveszti a kapcsolatot saját felhasználói közösségével. Az operációs rendszerrel kapcsolatos problémák elsődleges forrása láthatóan az a különbség, mely a közösség és a Canonical között fennáll. Bár a Canonical retorikájában a kezdetektől fontos elem a közösségi jelleg kihangsúlyozása, az utóbbi évek fejlesztései sok esetben figyelmen kívül hagyták a közösségi érdekeket. A grafikus kezelőfelület leváltása, a kollaborációt segítő

portál forráskódjának zártan tartása, az Ubuntu TV és mobil operációs rendszer felé való elmozdulás nemcsak technikai, hanem etikai oldalról is problémákat jelentettek, legálábbis az Ubuntu korai felhasználói számára.

Az egyik vád az Ubuntuval kapcsolatban az, hogy a Canonical inkább elvesz a közösségtől, semmint visszaad. Amint azt korábban láthattuk, a hackerkultúrában komoly szerepe van a reciprocitásnak, illetve a közösségnek adott ajándéknak. A nagyobb piaci szereplők „ajándéka” a nyílt forráskódú projektek esetében részben az a munka, amivel maguk is hozzájárulnak a közös Linux rendszermag (kernel) fejlesztéséhez, hibajavításához. Linton (2013) felidézi, hogy a Canonical 2008-ban mindössze a javítások 0,1 százalékával járult hozzá a közös fejlődéshez, szemben a Red Hat (a Red Hat, illetve a Fedora disztribúciók fejlesztője) 11,9, illetve a Novell (a SUSE Linux fejlesztője) 7,3 százalékos arányával. Ezzel pedig épp az ajándékkultúra altruista jellegét, a közösséget vállalt felelősséget, a bizalom alapjait kockáztatják. A Canonical elsősorban saját rendszerének fejlesztésére koncentrál, és a kritikák szerint jóval több hasznot húz mások munkájából, mint amennyit maga hozzátesz a Linux közös fejlesztéséhez.

Az a moralista kritika viszont, amely a kölcsönösség hiányát, a kiegyensúlyozatlanságot kéri számon az operációs rendszer fejlesztőin, sok esetben azon Linux felhasználóktól érkezik, akik már tapasztalt, hozzáértő felhasználóként tekintenek az utóbbi évek fejleményeire, és valamiféle elitista szemléletet szívtak magukba. A hackerkultúra örökségének védelmezése kerül szembe ez esetben a Canonical haszonelvűségével. Ahogy Shuttleworth (lásd: Oxford 2014) és Silber (lásd Ubuntu 2012: Unity, Community and 'Continuous Computing' 2012) a képet kiegészítve hangsúlyozni próbálja, a haszonelvűség a felhasználó közösség érdekét szolgálja, amennyiben az továbbra is szabadon és ingyen juthat hozzá a jó minőségű, felhasználóbarát operációs rendszerhez.

Richard Stallman, a Szabad Szoftver Alapítvány létrehozója egy 2013-as interjúban az Ubuntuval, és számos más Linux disztribúcióval kapcsolatban kihangsúlyozta, hogy ezen operációs rendszerek sok esetben fontos etikai normákat sértenek meg azzal, hogy nemcsak szabad, de zárt szoftvereket is tartalmaznak. Ezzel Stallman szerint azt bizonyítják, hogy számukra nem a felhasználó szabadsága, hanem a kényelme az elsődleges. Meglátása szerint így azt tanítják a felhasználóknak, hogy a szabadságot kevesebbre értékeljék, mint a kényelmet. Ráadásul az Ubuntu legújabb fejlesztései a kémprogramokhoz hasonló tulajdonságokat kölcsönöznek a rendszernek („Richard Stallman Talks About Linux” 2013). Az operációs rendszer 12.10-es verziójában megjelent általános keresés kiszivároztatja a felhasználó keresési kulcsszavait és IP-címét. Az általános kereső ugyanis nem pusztán a felhasználó eszközén található adatok, hanem online áruházak (például az Amazon) kínálatában, közösségi alkalmazásokon (például Facebook, Twitter), illetve egyéb szolgáltatásokon (például a BBC oldala) elérhető tartalmak között is keres, és ezek közül is ajánl találatokat (Micah 2012).

A Stallman és Micah által megfogalmazott problémák szintén a hackeretika moralista felfogásán alapulnak. Nem csupán azt kérik számon a Canonicalon, hogy a cég a felhasználók érdekei helyett saját üzleti megfontolásait helyezi előtérbe a fejlesztések során, hanem egyenesen azt, hogy az Ubuntu a zárt forrású, kereskedelmi szoftverek mintáját követi, és kényelmes fogyasztóvá alacsonyítja a felhasználót. A stallmani kritika tehát végső soron nem a technikai gyakorlatra, hanem a kényelem csalfa ígéretére, a fogyasztói társadalomra vonatkozik.

A fenti kritikákkal szemben ugyanakkor felhozható, hogy az Ubuntu fejlesztői szembemennek a tradícióval, nem félnek kiszakítani a Linuxot a szakértő felhasználók szűk köréből. Everard (2013) szerint a Canonical pozitív példával jár elől, amikor arra törekszik, hogy a Linuxot versenyképes, jól kezelhető, átgondolt és kidolgozott megjelenítésű, felhasználóbarát operációs rendszerré tegye, és ezzel új „neutrális” szereplőként jelenjen meg a Microsoft, az Apple, vagy a Google mellett. Ezen szerepet látszik erősíteni az a törekvés is, hogy az Ubuntu az asztali operációs rendszer helyett afféle általános, többfajta eszközön működtethető operációs rendszerré kíván fejlődni. A Canonical – és személy szerint Mark Shuttleworth – kommunikációjának gyakori visszatérő eleme az innovatív jelleg, valamint a felhasználóbarát, egyszerű felület hangsúlyozása. Ezen jellemzők kiemelése pedig egyértelműen azt jelzi, hogy a Canonical érzékeli az infokommunikációs eszközök társadalmi elterjedtségével, a felhasználó praxisokkal kapcsolatos változásokat.

Az Ubuntuval kapcsolatos ilyen jellegű megközelítés végső soron arra világít rá, hogy a hackerkultúrából örökölt etikai alapok érdemben átléphetők, ha azok az adott terület fejlődését hátráltatják. A terület fejlődésének pontos értelmezésére alapvetően eltérő megközelítésekkel találkozunk a szabad- és nyílt forráskódú fejlesztésben. A tradicionálisabb fejlesztői közösségek a hackerkultúra elitizmusával egybecsengően inkább az operációs rendszer technológiai fejlődését tekintik célnak, míg a Canonical víziójában a versenyképes, felhasználóbarát, gazdasági profitot biztosító termék kifejlesztése a lényeg. Ez pedig egy érdekes, de nem feltétlenül új ellentmondást jelent a nyílt forráskódú fejlesztésben: a közösség érdekeit a nyitottság, a transzparencia kapcsán szembe kerülhetnek a közösség érdekeivel a technológia fejlődésével kapcsolatban.

Összegzés

A számítástechnika kialakulásának társadalmi környezetét biztosító akadémiai közeg ideái a korai hacker kultúrán át a mai szabad és nyílt forráskódú szoftverfejlesztő projektekig megmaradtak. Az információszabadsággal, a tudás, az eredmények szabad megosztásával, a közösség fejlődésének előremozdításával kapcsolatos elképzelések, elvárások máig biztosítják a fejlesztések kereteit, és komoly viták, feszültségek forrásaivá is válhatnak. Az Ubuntu Linux jó példája annak, hogy a kortárs nyílt forráskódú fejlesztésben legalább a retorika szintjén megmaradtak azok az altruista, közösségi elemek, melyek korábban az akadémiai körökben a tudományos innovációk szempontjából instrumentálisak voltak. A Linux operációs rendszerek további fejlődése szempontjából mindenképpen érdemes számot vetni azzal, hogy az Ubuntuhoz hasonló kezdeményezések egyre inkább feladják a korábbi moralista, közösségközpontú szemléletet, és inkább a gazdasági versenyképességet teszik elsődleges céllá.

Irodalom

- Bergquist, Magnus & Ljungberg, Jan (2001) The power of gifts: organizing social relationships in open source communities. *Info Systems 11*. 305–320. o.
- Castells, Manuel (2002) *Az Internet-galaxis*. Budapest, Network TwentyOne.
- Castells, Manuel (2005) *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat – Infonia.
- Castells, Manuel (2006) *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat – Infonia.
- Everard, Ben (2013) Why Ubuntu's great. *Linux Format July 2013*. 48–49. o.
- Feller, Joseph et al. (2005) szerk. *Perspectives on Free and Open Source Software*. Cambridge – London, MIT Press.
- Flammich Mariann (2002) Hackerek. *Médiakutató 2002 ősz*. (online) Elérhető: http://mediakutato.hu/cikk/2002_03_osz/01_hackerek Hozzáférés: 2011. december 15.
- Hemke, Matthew & Graner, Amber (2012) *The Official Ubuntu Book*. Boston – Indianapolis – San Francisco, Prentice Hall.
- Himanen, Pekka (2001) *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*. New York – Toronto, Random House.
- Kazári Csaba (2003) *Hacker, cracker, warez*. Budapest, Computer Panoráma.
- Levy, Steven (2010) (1984). *Hackers – Heroes of the Computer Revolution*. Sebastopol, CA, O'Reilly Books.
- Lin, Yu-Wei (2007) Hacker Culture and the FLOSS Innovation. In St. Amant, Kirk & Still, Brian (szerk.). *Handbook on Research on Open Source Software: Technological, Economic, and Social Perspectives* 34–46. o. Hershey – New York, Information Science Reference.
- Linton, Susan (2013) Has Ubuntu lost it? *Linux Format July 2013*. 42–47. o.
- Micah, Lee (2012) Privacy in Ubuntu 12.10: Amazon Ads and Data Leaks. (online) *Electronic Frontier Foundation*. Elérhető: <https://www.eff.org/deeplinks/2012/10/privacy-ubuntu-1210-amazon-ads-and-data-leaks> Hozzáférés: 2014. június 21.
- Nissenbaum, Helen (2004) Hackers and the contested ontology of cyberspace. *New Media & Society Vol.6 (2)*, 195–217. o.
- Oxford, Tamsin (2014) The world according to Mark. *Linux Format April 2014*. 42–45. o.
- Perens, Bruce (1999) The Open Source Definition. (online) In Chris DiBona et al. (szerk.) *Open Sources: Voices from the Open Source Revolution*. Elérhető: <http://oreilly.com/catalog/opensources/book/perens.html> Hozzáférés: 2014. július 29.
- Raymond, Eric S. (2004) *A katedrális és a bazár*. Budapest, Kiskapu.
- Richard Stallman Talks About Linux. (online) Elérhető: <http://www.youtube.com/watch?v=CP8CNp-vksc> Hozzáférés: 2014. június 21.
- Smajda, Jon (2011) Open Source and the Moral Field of Computing. *Journal of Information Technology & Politics* 8:3. 304–322. o.
- Stallman, Richard M. (2002) *Free Software, Free Society: Selected Essays of Richard Stallman*. Boston, GNU Press – Free Software Foundation.
- Stewart, Katherine J. & Gosain, Sanjay (2006) The Impact of Ideology on Effectiveness in Open Source Software Development Teams. *MIS Quarterly Vol. 30 No. 2*. 291–314. o.
- Tapscott, Don & Williams, Anthony D. (2007) *Wikinómia*. Budapest, HVG Könyvek.
- Taylor, Paul A. (1999) *Hackers – Crime in the digital sublime*. London – New York, Routledge.
- Thomas, Douglas (2004) *Hacker Culture*. Minneapolis – London, University of Minneapolis Press.
- Turkle, Sherry (2005) *The Second Self – Computers and the Human Spirit*. Cambridge, Mass. – London, The MIT Press.
- Ubuntu (2012) Unity, Community and 'Continuous Computing'. *Linux User & Developer 112*. 16–21. o.

- Ubuntu (2012) Unity, Community and 'Continuous Computing'. *Linux User & Developer* 112. 16–21. o.
- Vainio, Niklas & Vadén, Tere (2007) Free Software Philosophy and Open Source. In St. Amant, Kirk & Still, Brian (szerk.). *Handbook on Research on Open Source Software: Technological, Economic, and Social Perspectives* 1–11. o. Hershey – New York, Information Science Reference.
- Yeats, David (2007) Morality and Pragmatism in Free Software and Open Source. In St. Amant, Kirk & Still, Brian (szerk.). *Handbook on Research on Open Source Software: Technological, Economic, and Social Perspectives* 23–33. Hershey – New York, Information Science Reference.

Mátyus Imre a Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének tanársegéde, az SZTE Digitális Kultúra és Elméletek Kutatócsoport tagja. 2005-ben végzett kommunikáció szakos bölcsészként az SZTE-n, majd a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi Doktori Programjának hallgatója lett. Fő kutatási területe az egyének és közösségek online identitásrepresentációjának vizsgálata, különös tekintettel a nyílt forráskódú fejlesztői és felhasználói közösségekre. E-mail: matyusimre@gmail.com

Papír versus képernyő

Egyetemi hallgatók és a digitális szövegolvasás

Bevezetés

Miközben a Gutenberg-galaxis halálával, a kézírás eltűnésével és a megállíthatatlan digitalizálódással fenyeget a média, az egyetemi évek alatt azt figyeltem meg, hogy a hallgatók számára a nyomtatott szövegek és a kézírás továbbra is a tanulási folyamat nélkülözhetetlen része. Ezt látva felmerült bennem a kérdés, hogy ennyire régimódiak vagyunk a kortársaimmal, vagy eltűzött az a veszély, miszerint a papírlapú kultúrának leáldozott. Ez a kérdés ihlette a tanulmányomat, amelyben arra keresem a választ, hogy a magyar egyetemi hallgatók életében milyen szerepet tölt be a digitális technológia.

Jelen tanulmányban – szembehelyezkedve a technológiai determinizmussal (lásd Carr 2010) – a konstruktivista szemléletmódot alkalmazom, amely a technológiai vívmányok használatában cselekvő ágensként tekint az emberre, nem pedig passzív szereplőként. Nem vonom kétségbe, hogy a technológia és a társadalom fejlődése összefonódik, de a kettő kapcsolatát kölcsönhatásként értelmezem. Ez alapján azt feltételezem, hogy a folyamatban lévő digitális forradalom lassú folyamat, amely során felhasználók és az új eszközök interakcióba lépnek, és hatnak egymásra. A digitális szövegek szerepe akadémiai környezetben is központi kérdés, ahol az olvasás elsődleges célja az ismeretszerzés és az analitikus gondolkodás fejlesztése. Ezért fontos megvizsgálni, hogyan változnak meg a digitális korban a szöveggel kapcsolatos foglalkozások, és hogyan befolyásolja az új technológia az olvasás, írás kognitív folyamatait és gyakorlatát.

A tanulmányban először a témával átfogóan foglalkozó kutatási eredményeket foglalom össze: bemutatom az íráshordozók fejlődésének gondolkodásra és kultúrára gyakorolt hatásait, illetve olyan kutatásokról is beszámolok, amelyek a digitális szövegolvasás szövegértésre és fogalmazási készségre gyakorolt hatásait vizsgálják. Ezt követően rátérek saját kutatásom eredményeire: csoportos beszélgetéseket készítettem egyetemistákkal, és az összegyűjtött adatok alapján bemutatom, hogy az egyetemi hallgatók hogyan használják a digitális szövegeket, mit gondolnak hatékonyságukról és lehetséges jövőbeli szerepükről.

1. Írásbeli, szóbeli és digitális kultúra

Ahhoz, hogy lássuk, a digitális kultúra megjelenése milyen téren hozhat változásokat, meg kell vizsgálni, hogy miben különbözik a szóbeli és az írásbeli kultúrától, és hogy az íráshordozók milyen szerepet játszottak a gondolkodás és a kultúra formálásában az elmúlt évezredek során. A kultúrakutatók az utóbbi években alapvető kommunikációs és gondolkodásbeli különbségeket fedeztek fel az elsődlegesen szóbeli, illetve az írás használata által jelentős mértékben befolyásolt kultúrák között. Ezeket Walter J. Ong brit irodalomtudós és filozófus foglalta össze *Szóbeliség és írásbeliség* című könyvében. Milman Parry irodalomtörténész kutatásai alapján megállapította, hogy Homérosz korában, az i. e. 8. században nemcsak a költők éltek formulákkal, hanem az egész görög gondolatvilágnak ez volt az alapja, mivel a rögzült gondolatminták nélkülözhetetlenek voltak a hatékony tudásátadáshoz és adminisztrációs munkákhoz. Platón korára (i. e. 4. század) egyre elterjedtebbé vált az írás a görög világban, ami tehermentesítette az agyat, így lehetővé tette az elvontabb, összetettebb gondolatok megfogalmazását. Platón tehát egy kommunikációs forradalom idején élt, azonban nem nézte jó szemmel a változásokat. Úgy vélte, hogy az írás embertelen és gépies, elpusztítja az emlékezetet, erőtlenné és passzívvá teszi az elmét. Lényegében ugyanazokat a vádakot fogalmazta meg az írással szemben, amelyeket ma a digitális technológiával kapcsolatban hallunk. Ong felhívja a figyelmet az abban rejlő ironiára is, hogy Platón írásba foglalta gondolatait, mert így hatásosabban tudta kifejezni érveit (Ong 2010). Hasonlóképpen az internet és a digitális kultúra kritikusi is sok esetben online terjesztik gondolataikat.

Az olvasás története szorosan összefonódik az írás történetével, bár a középkor végéig a szóbeliség hagyományai uralták az olvasást. A szövegeket korábban akkor is hangosan olvasták, ha valaki egyedül volt. Ennek egyik oka az volt, hogy a korai szövegekben nem voltak szóközök, az írnokok csak leírták azt, amit hallottak. Ez volt az úgynevezett scriptura continua, a folyamatos írás. A halk, megszakítás nélküli olvasás képességének elsajátításához fejlődésre volt szükség: az olvasás az ember számára természetellenes tevékenység volt, hiszen hosszú ideig fenntartott, töretlen figyelmet igényelt, az emberi agyat pedig – az állatokéhoz hasonlóan – szórt figyelem jellemezte, ami fontos evolúciós előny a környezeti fenyegetések kivédésében, illetve a kínálkozó lehetőségek felismerésében. A fejlődő koncentrációs képesség lehetővé tette a szövegek aktív befogadását, értelmezését, saját interpretációk, összetett és mély gondolatok megfogalmazását. A könyvekben megjelenő érvrendszerek idővel hosszabbá és komplexebbé váltak, és kialakult a logikai-elemző gondolkodás (Saenger 1991). Egyes értelmezések szerint a tudományok ugrásszerű fejlődése sem következett volna be az írás és a könyvkultúra megjelenése nélkül.

A digitális korban a szövegek új formát öltenek, új tulajdonságokkal bővülnek, így ismét átalakulóban van az olvasás gyakorlata, vele együtt pedig a gondolkodás. Nyíri Kristóf magyar filozófus szerint az online kommunikációban a beszélt és az írott nyelv sajátosságai keverednek. Példaként az online üzenetek stílusát említi, amely több szempontból közel áll a beszélt nyelvéhez: bőven előfordulnak hibásan induló, inkohereus mondatok, illetve uralkodó a jelenidejűség és a spontaneitás (Nyíri 1993). Nyíri szerint a képernyőn fogalmazott szöveg általában kevésbé koherens, mint a papírra írt: adott pillanatban a dokumentumnak csak kis szelete látható, így nehezen tartható fenn a szöveg

egysége. Ennek kivédhetetlen következménye a logikai szigorúság csökkenése (Nyíri 2009). Ong a digitális korszakot egy újfajta szóbeliségnek véli, ami hasonlít a régre a közösségi szellem erősítésében, a jelen pillanat hangsúlyozásában és a formulák használatában. Ugyanakkor szerinte tudatosabb szóbeliség ez, ami minden tekintetben épít az írás és a nyomtatás technológiájára (Ong 2010).

A szóbeli, írásbeli és digitális kultúra megkülönböztetése, konfliktusa az oktatás modernizálásáról szóló diskurzusokban is jelen van. Ezek a párbeszédnek általában olyan fogalmak köré épülnek, mint a digitális íráskészség, vagy a mára már a köznyelvben is használt digitális bennszülött és digitális bevándorló kifejezések, amelyek Marc Prensky (2001) amerikai írótól származnak. Prensky 2001-ben megjelent kétrészes cikkében neurobiológiai kutatások eredményeire hivatkozva fejti ki, hogy a digitális korban felnövő gyermekek agya másképp fejlődik, így másfajta oktatási módszereket és tananyagot igényelnek, mint elődeik. Ian Jukes és Anita Dosaj, a tananyagfejlesztéssel foglalkozó Info Savvy Group nemzetközi tanácsadó csoport kutatói is jelentős különbségeket találtak a két generáció között: a digitális forradalom előtti generáció az információk lineáris, logikusan felépített és adagokra bontott feldolgozását, a csoportmunka helyett az egyéni feladatvégzést, korlátozott számú források használatát, illetve a standardizált tesztekre való felkészítésre fókuszáló oktatást részesítette előnyben. A most felnövő generáció tagjai viszont a nemlineáris adatfeldolgozást, a multitaskingot és a csoportmunkát preferálják, szöveg helyett szívesebben dolgoznak kép-, hang- és videoinformációkkal (Jukes–Dosaj 2006). Ebben az új közegben más készségekre helyeződik a hangsúly: a nagy információtömegek hatékony kezelése, a gyors szelektálás és döntéshozás, valamint a multitasking kerül előtérbe. Mivel minden információ könnyen elérhető, azok megjegyzésére egyre kevésbé van szükség (Wolf 2008).

2. A tipográfiai jellemzők szerepe a szövegértésben

A digitális és a nyomtatott szöveg között a legfontosabb különbség, hogy a papírkönyvek kialakításában meghatározóbb a tipográfia, és ez nagyban befolyásolja, hogy miként olvassuk őket. Egy nyitott könyv két egyértelműen elkülöníthető felületként jelenik meg az olvasó számára, mivel van jobb- és baloldal, valamint összesen nyolc sarok, amelyek mind segítenek a tájékozódásban. A papírkönyvben mindemellett úgy tudunk egyetlen szövegrészre koncentrálni, hogy közben érzékeljük, hol van a könyv elejéhez, közepéhez és végéhez képest. A papírkönyv tulajdonságainak köszönhetően könnyebben navigálhatunk a szövegben, míg a képernyők nem teszik lehetővé, hogy a fejben térképet alkossunk az olvasott szövegről, így nehéz az egész kontextusában látni az egyes részeket. A fenti gondolatokat Ferris Jabr, a *Scientific American* újságírója foglalta össze (Jabr 2013), de ezen összefüggések létezését tudományos kutatások is alátámasztják. A norvégiai National Centre for Reading Education and Research kutatói szerint a papírkönyvek esetében csökkenti a kognitív terhelést, hogy az éppen olvasott részt el tudjuk helyezni a könyvben és az olvasás folyamatában: a kontextualizációnak köszönhetően több energia marad a megértésre. A számítógépen részletenként lehet csak haladni, görgetéssel és kattintással, míg papíron a teljes szöveg a kezünkben van, könnyen és gyorsan ugrálha-

tunk az oldalak között, ezért a papírkönyvet olvasva jobban el tudunk merülni a szövegben (Mangen–Walgermo–Bronnick 2013).

Erik Wästlund, a svédországi Karlstads Egyetem kutatója a képernyőn olvasás és a mentális terhelés közötti összefüggést vizsgálta: szövegértési feladatot végeztetett el 82 önként jelentkezővel. Egy részüknek oldalakra tagolt szöveget, másik részüknek pedig egy tagolatlan szövegfolyamot adott. A teszt elvégzése után mérte a diákok figyelmi szintjét és memóriájukat. Mint minden kognitív képesség, ezek is véges erőforrások, amelyek használat közben látványosan apadnak. Bár a szövegértési feladatot mindkét csoport ugyanolyan jól teljesítette, akiknek a folyamatos szöveget kellett görgetniük, rosszabb eredményt értek el. Wästlund szerint ennek az az oka, hogy görgetés közben nemcsak magára a szövegre kell koncentrálni, hanem annak mozgatására is, ami többlet-energiát von el, többet, mint a lapozás, amely egyszerűbb, automatikusabb mozdulat (Wästlund 2007). Ezek a kutatási eredmények is mutatják, hogy az íráshordozó típusa meghatározza, miként olvasunk egy szöveget. Azonban nemcsak a digitális szöveg tipográfiai jellemzői miatt változik meg a szövegek befogadása: az emberek többségének más a hozzáállása a szöveghez, más stratégiákat alkalmaznak attól függően, hogy képernyőn vagy könyvből olvasnak. A képernyőn hajlamosak kevesebb energiát befektetni. Ziming Liu amerikai könyvtárkutató azzal foglalkozik, hogy milyen szokások, viselkedések jellemzik a felhasználókat digitális környezetben. Liu 113 fővel végzett kutatása alapján, amikor képernyőn olvasunk, gyakran kimaradnak részek, a szövegeket csak átfutjuk (skim-read), böngészünk, kulcsszavakat keresünk, próbáljuk lerövidíteni az olvasást. Ezzel szemben, papírról olvasásnál, az elejétől a végéig elolvassuk a szöveget, és csak arra figyelünk (scanning). Képernyőn olvasásnál kevésbé alkalmazunk olyan meta-kognitív tanulási stratégiákat, mint a célok kitűzése vagy a nehéz részek újraolvasása (Liu 2005).

3. A papírmentes iroda mítosza

A papíralapú és a digitális olvasás közti különbségekkel foglalkozó kutatások nagy része megkérdőjelezi a papírmentes oktatás létjogosultságát. Abigail Sellen kognitív pszichológus és Richard Harper (2001) társadalmi informatikus *The Myth of the Paperless Office* című írásukban közös kutatásukról számolnak be, amelynek keretében az International Monetary Fund (IMF) magasan kvalifikált munkatársainak olvasási, írási és szerkesztési szokásait vizsgálták a kilencvenes évek végén. A nemzetközi szervezet dolgozóinak munkájában nyomtatott, nem pedig digitális dokumentumok játsszák a főszerepet, mert a digitális szövegekben zavarja őket, hogy még egy oldalt sem lehet egészben látni, illetve szükségét érzik a lapok szétterítését ahhoz, hogy a dokumentumról mentális képet nyerjenek. Ennek ellenére megemlítik az elektronikus szöveg néhány előnyét is, például, hogy könnyen javítható, szerkeszthető, illetve hatékonyabb benne a keresés. A két kutató szerint a papír és a képernyő minél hatékonyabb, együttes használatán kell dolgozni, ugyanis ez a jövő a szerintük elterjedt mítosszal ellentétben, miszerint néhány évtized múlva papírmentes, kizárólag digitális technológiát alkalmazó irodákban fogunk dolgozni.

Az egyetemek az e-könyv-olvasóktól várják az áttörést, mert ezeken úgy olvashatunk digitális szöveget, hogy az több szempontból is hasonlít a hagyományos könyv-

olvasásra: a könnyen hordozható, kisméretű eszközön gombnyomással lapozhatunk a következő oldalra, illetve lehet jegyzetelni és kiemelni is, amelyek hasznosak a tanuláshoz. Az ezzel kapcsolatos kutatások eredményei mindezek ellenére azt mutatják, hogy egyelőre az e-könyv-olvasó sem győzi le a papírt. Jamali, Nicholas és Rowlands, a brit Centre for Information Behaviour and the Evaluation of Research (CIBER) kutatóinak 2009-es felmérése szerint az e-könyv-olvasók inkább rövid szövegek, például újságcikkek olvasására alkalmasak. A kutatásukban részt vevő egyetemi hallgatók és oktatók saját bevallásuk szerint a rövid olvasási idők miatt darabokban olvassák a könyveket. Csupán a résztvevők harmada szokott teljes fejezeteket elolvasni, 55 százalékuk csak bele-beleolvas bizonyos e-könyvekbe, és 6 százalék olvasott el egy teljes könyvet. Ugyanerre az eredményre jutottak holland kutatók is a hosszú digitális szövegek feldolgozását vizsgáló tanulmányukban. Stoop, Kreutzer és Kircz 2013-as eredményei szerint a mai napig a papír a domináns médium tanuláshoz és hosszú, összetett szövegek megértésénél, míg a digitális szövegek a gyors és azonnali információgyűjtés esetén hasznosíthatók a leginkább.

4. Egyetemista csoportok a digitális szövegekről

Kutatásom központjában az a kérdés áll, hogy a mai egyetemi hallgatók mit gondolnak a papír versus képernyő kérdéséről. Saját véleményük, tapasztalataik mellett lényegesnek tartom, hogy milyen tendenciákat figyelnek meg a környezetükben, milyen attitűdváltozást észlelnek az oktatói, illetve a hallgatói oldalról. Ennek kiderítése érdekében két különböző típusú fókuszcsoportos kutatást végeztem – hagyományos fókuszcsoportot, vagyis egymást nem ismerő személyek közötti, moderátor által vezetett beszélgetést (Vicsek 2006), illetve az úgynevezett affinitáscsoportot, vagyis jól összszokott társaságok informális beszélgetését. Az affinitáscsoport a fókuszcsoport alternatív formája, amit Hugh McKay ausztrál szociálpszichológus fejlesztett ki a kétezres években; Magyarországon még nem ismert széles körben. A módszer alkalmazásához szükséges elméleti és gyakorlati tudnivalókról Randall Pearce-től kaptam információkat, aki 2003 és 2006 között az Ipsos nevű nemzetközi piackutató cégnél dolgozott kommunikációs tanácsadóként, ahol közreműködött az affinitáscsoport módszerét alkalmazó Mackay Report nevű közvélemény-kutatási programban. A legfontosabb különbség a hagyományos fókuszcsoport és az affinitáscsoport között, hogy utóbbi esetében a kutató vagy az adatgyűjtést végző személy nem direktív moderációs technikát alkalmaz, azaz a bevezető után már nem utasítja a résztvevőket, ezenfelül a beszélgetésen jól összszokott közösség, baráti társaság vesz részt, amelynek tagjai feszélyezettség nélkül tudnak társalogni. A moderátor ebben az esetben passzív résztvevő, szerepe csupán annyi, hogy instrukciókat ad a résztvevőknek a beszélgetés menetével, szabályaival kapcsolatban, felolvas egy szöveget, egy úgynevezett gondolatébresztőt, majd megkéri a csoportot, hogy valaki kezdje el a beszélgetést, ezt követően félrevonul, és csak figyel és jegyzetel (Randall Pearce szóbeli közlése alapján 2013). Természetesen a résztvevők mindannyian tisztában vannak azzal, hogy egy kutatásban vesznek részt, és, hogy a jelen lévő kutató valamilyen módon rögzíti a beszélgetést (jegyzetel, felvételt készít). Az anonimitás éppúgy biztosított, mint a hagyományos fókuszcsoportnál.

Az adatok mennyiségének és megbízhatóság növelése érdekében mindkét típusú beszélgetést kétszer végeztem el, vagyis összesen négy beszélgetésre került sor. A kutatás kezdeti szakaszában az affinitáscsoportos módszert alkalmaztam, hogy az ott nyert adatokat, felmerülő témákat figyelembe véve, átgondoltabban, hatékonyabban vezethessem a hagyományos fókuszcsoportos beszélgetéseket. A kutatásban összesen 29, 1988 és 1994 között született egyetemi hallgató vett részt. A csoportok mindegyike vegyes volt képzési területet tekintve: bölcsészek, közgazdászok és műszaki területről érkező hallgatók is voltak köztük. A beszélgetések előtt kitöltött kérdőívek alapján mindegyik csoport tagjai főleg sajtót és szakirodalmat olvasnak digitálisan, elsősorban laptopon, a hosszabb szövegeket pedig inkább nyomtatott formában. Csak néhány résztvevő számolt be arról, hogy más könyvolvasó eszközöket is használ, például táblagépet vagy e-könyv-olvasót. A fókuszcsoportos beszélgetésekből kitűnik néhány érv, érvrendszer, amely gyakorisága alapján valószínűleg szélesebb körben megjelenő hozzáállást, tendenciákat jelez. A következőkben ezeket mutatom be, és vetem össze az eddig vázolt elméletekkel és kutatási eredményekkel.

5. Papír versus képernyő

5.1. A praktikusság szempontjai: keresés, szerkeszthetőség, terjeszthetőség és hordozhatóság

A fókuszcsoportos beszélgetések alapján a résztvevők többsége főképp arra használja a digitális szövegeket, hogy időt és energiát spóroljon úgy, hogy kulcsszavas szűrővel megkeresi a számára érdekes részleteket, bekezdéseket vagy fejezeteket. Ezt azonban nem minden digitális szövegformátum teszi lehetővé, illetve ilyenkor tudnunk kell, hogy mit keresünk, meg kell határozni egy keresési kulcsszót, ez pedig nem minden esetben lehetséges. A digitális szöveg ebből a szempontból akkor kiváló eszköz, ha tudjuk, mit keresünk, vagyis nem alkalmas támpontok megszerzésére, főleg hosszabb szövegek esetében.

A digitális szövegek praktikusságával kapcsolatban nemcsak a keresés merül fel: az elektronikus formátum a résztvevők szerint a tartalmak sokszorosíthatósága és terjeszthetősége szempontjából is hatékonyabb a nyomtatott szövegeknél. Többen panaszkodtak arra, hogy intézményük könyvtárában még a kötelező szövegek is csak néhány példányban érhetők el, így azok beszerzése sok utánajárást igényel. Az évfolyam összetartásának és a digitális technológiáknak köszönhetően viszonylag gyorsan megoldódik egy ilyen probléma, és a szöveg pillanatok alatt eljut akár az egész évfolyamhoz. Bár a résztvevők döntő hányada nyomtatott szövegekből tanul, ennek ellenére úgy gondolják, hogy digitálisan hozzáférhetővé kellene tenni minden kötelező tananyagot: sokan rossz néven is veszik, ha ez nem történik meg. Mint kiderült, nemegyszer volt rá példa, hogy egy oktató, aki saját könyvét adta fel, kötelezővé tette annak megvásárlását: *„egy csomó oktató a saját könyvét teszi kötelezővé, és mivel nekik az az érdekük, hogy minél többen megvegyék, nem teszik digitálisan hozzáférhetővé.”* Egyes beszámolók szerint ezek az oktatók szigorúan ellenőrizték, hogy az ő szellemi terméküket senki se fénymásolja, szkennelje vagy terjessze bármilyen módon.

A beszélgetések résztvevői a könnyű terjesztés mellett az elektronikus szöveg előnyének tartják, hogy szemben a nyomtatott szöveggel, egyszerűen frissíthetők, aktualizálhatók. Olyan szempontból is praktikusnak vélik a digitális szövegeket, hogy nem kell hatalmas, nehéz könyveket cipelni, adott esetben több száz könyv és tanulmány elfér a zsebben.

5.2. Az olvasás mint háttértevékenység

A koncentráció szintén hangsúlyos téma volt a beszélgetésekben, mivel a figyelem nemcsak tanulás esetén fontos, hanem akkor is, ha információszerzés vagy szórakozás céljából olvasunk. A résztvevők többsége úgy érzi, hogy a digitális szövegben nehezebb elmélyülni, kevésbé lehet rá koncentrálni. Több lehetséges magyarázat elhangzott: például, hogy gép előtt ülve, képernyőről olvasni kényelmetlen a szemnek és az egész testnek, ezek a kellemetlenségek pedig zavarják az embert a koncentrálásban. Néhányan azt is elmondták, hogy digitális eszköz használata közben, főleg ha az internetkapcsolattal is el van látva, nagyobb az esély arra, hogy másra terelődik a figyelem: a szövegben található linkek, a megnyitott böngésző és a Facebook mind elvonhatják a figyelmet. Ahogy a második affinitáscsoport egyik tagja mondta: *„Egyszerűen mindig ott van a lehetőség, hogy közben mással is foglalkozz, és a végén pont az marad el, amit eredetileg csinálni akartál.”* Mások úgy gondolják, hogy egy egyetemistának, vagyis egy felnőtt embernek bírnia kell annyi önuralommal és felelősségérzettel, hogy ellen tudjon állni az ilyesfajta kísértéseknek, főleg ha vizsgára készül. Van, aki úgy nyilatkozik, hogy a könyv számára egy, a tanuláshoz és a művelődéshez használt eszköz, a számítógép, a táblagép használatát pedig a szórakozáshoz és a kikapcsolódáshoz köti. Ezek a berögződések is felelhetnek azért, hogy amikor leteszi a könyvet, és leül a képernyő elé, „más módba kapcsol” az agya, tudván, hogy ez másik platform.

Az első affinitáscsoportban vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy az olvasás lehet-e a televíziózáshoz hasonlóan háttértevékenység. A tévénézés és a rádióhallgatás gyakran nem fő elfoglaltság, hanem kiegészítő, melléktevékenység, amit házimunka vagy más otthoni tevékenységekkel párhuzamosan végeznek. A csoporttagok arról számoltak be, hogy az olvasást is gyakran háttértevékenységnek tekintik. Ezek szerint egyre gyakoribbá válik az olvasás passzívabb formája, de ettől még nem feltétlenül jelenthetjük ki, hogy az olvasás háttértevékenységgé válik. Több válaszadó szerint vannak olyan tevékenységek, amelyek maximális figyelmet igényelnek, és nem tudnak háttérselektívessé válni, köztük az olvasás is: *„Azért sem lehet az olvasás háttértevékenység, mert a szöveget nem működteti semmi, ha te nem működteted, nagyobb energiabefektetés kell.”* Az a fajta olvasás tehát, amiről mások beszéltek – például, hogy a cikkolvasás náluk azt jelenti, hogy elolvassák a leadet, majd legörgetnek a cikk alájára, és kész –, nem is valódi olvasás, hiszen utóbbihoz koncentrálni kell, bele kell merülni a szövegbe.

Felmerült az is, hogy nagyon meghatározó, milyen céllal olvasunk: ha valaki szórakozásképpen hírportálokat böngészik, egész másképp figyel, más stratégiákat alkalmaz, mint az, aki vizsgára tanul, és jól tudja, hogy a szöveg tartalmát számon kérik. Több beszélgetést uralt az alapfeltevés, hogy bár az eszközválasztásban az anyagi helyzet, a megszokás és a technológiai ismeretek is szerepet játszanak, az elsődleges szempont

mégis az, hogy mi a rajta végzett tevékenység célja. Az olvasásra használt eszköz vagy formátum kiválasztásakor a döntő, hogy a szöveg befogadásának alapvető célja a tanulás, hétköznapi tájékozódás, információgyűjtés vagy szórakozás. A csoportok többsége csak felületesen, említés szintjén tért ki erre az összefüggésre, vagy nem is fogalmazta meg ebben a formában, hanem valamilyen módon implikálta.

5.3. A tanuláshoz használt eszközök

A beszélgetéseken többen megfogalmazták, hogy bár mindig nyomtatott anyagokból tanulnak, előtte gyakran élnek a digitális szöveg formázhatóságával. A tananyagot először átszerkesztik, és csak ezután nyomtatják ki a szöveget, majd a nyomtatott változathoz tanulnak. Az ő esetükben a digitális szövegek a tanulási folyamatnak abban a részében játszanak szerepet, amikor összegyűjtik, összeállítják a tanulandó anyagot, viszont amikor ténylegesen elkezdik az információk memorizálását, már csak a nyomtatott szövegeket használják. A nyomtatott szövegeket pártolók beszámolóiból kiderül, hogy több tényező befolyásolja, kinyomtatják-e a digitálisan rendelkezésükre bocsátott tananyagot. Ez egyrészt a szöveg hosszától függ, de a szövegek mennyisége is meghatározó: ha egy egész félév anyagát kell megtanulni egy vizsgára, a többség kinyomtatja a szövegeket, mert ennyit nem szívesen olvasnak digitálisan.

Többen nyilatkoztak úgy, hogy náluk a kézírás is fontos szerepet tölt be a tanulási folyamatban: van, aki úgy érzi, muszáj a saját kezével leírnia a lényeges fogalmakat és információkat, akár többször is, mert így tudja őket megjegyezni. *„Ha leírom kézzel, csak a címszavakat meg a fontos dolgokat, jobban megmarad, mintha elolvassam háromszor vagy többször az egész törzsszöveget”*. Mások szerint ennek az oka, hogy az olyan tevékenységek, mint a jegyzetkészítés, aláhúzás, karikázás, nyilazás, mind hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megértse és megjegyezze az anyagot. *„És bár ezeket a Wordben is meg tudom csinálni, az nekem valahogy túlságosan steril lesz, nem lesz személyes, és egy zéhán mondjuk a személyes kriksszakraimra jobban emlékszem.”* Ezek a megállapítások egybecsengenek Mangel és Velay (2010) kutatási eredményeivel: gépelésnél nehezebben indulnak be a koncentrációhoz szükséges kognitív folyamatok, mivel a gépelés az agyunk számára csupán néhány billentyűnyomás, viszont írás közben összetett mozgóláncot hajtunk végre a kezünkkel, így a leírtak jobban rögzülnek.

5.4. Szocializáció, oktatás a digitális világban

Mind a négy csoport tagjai egyetértettek abban, hogy a szocializáció döntően befolyásolhatja a digitális szövegekhez való attitűdöt. Az egyik beszélgetés legfontosabb konklúziója, hogy a jelenlegi egyetemisták – köztük is a 20 és 26 év közöttiek – jelentik a választóvonalat a digitális bennszülöttek és a digitális bevándorlók között: *„Sok olyan tulajdonságunk van, ami még az előző generációra jellemző, és ez a gondolkodásunkban, világlátásunkban is sokszor megmutatkozik. Közben pedig viszonylag jól elboldogulunk az új technikai vívmányokkal. De egy romantikus könnyseppet azért mindannyian elmorzsolunk a régi idők emlékére.”* Az internet és a digitális technológia már a mostani egyetemisták életében is

fontos szerepet tölt be, és, ha ezeket a közeljövőben nem váltja valami ennél is újabb vívmány, a következő évtizedekben várhatóan a mostaninál erősebben begyűrűzik a mindennapjainkba és az oktatásba. A kérdés persze nem ilyen egyszerű: a digitális szövegek használatának elterjedése valójában nem csupán kompetenciák kérdése, egyelőre anyagi korlátok is vannak, illetve magának a technológiának is fejlődnie kell ahhoz, hogy maximálisan ki tudja szolgálni az egyetemi hallgatók igényeit.

A beszélgetések egyértelmű közös pontja, hogy a digitális eszközök hatékony használata speciális tudást igényel. Akik e tudás híján vannak, valószínűleg teherként élik meg, hogy egyre több területen várják el tőlük a digitális eszközök ismeretét. Az egyik fókuszcsoport résztvevője hangot is adott ezen érzéseinek: *„Engem viszont nagyon zavar az a digitális szövegolvasásban, hogy eszközhöz vagyok kötve. Kell internet, könyvolvasó, vagy valami más készülék. Nekem ez így túl sok technológiai szempontból, mert nem vagyok egy technikai zseni, egyszerűbb azt mondanom, hogy könyv, papír és toll.”* Egy másik csoporttag rögtön fel is hívta a figyelmet arra, hogy a könyvnél is eszközhöz vagyunk kötve. Viszont az idézetből kiderül, hogy az illető számára kényelmetlen a digitális eszközök használata, valószínűleg ezért érzi szabadabbnak a könyvolvasást.

Összegzés

A bemutatott kutatási eredmények és a fókuszcsoportos beszélgetések alapján helytálló az észrevétel, hogy a nyomtatott könyvek továbbra is fontos szerepet játszanak az egyetemi hallgatók életében. Bizonyos igényeknek jobban megfelelnek, mint az elektronikus szövegek: például több száz oldalas szöveget sokak szerint papírról a legkényelmesebb olvasni, és a tanulás esetében az is fontos szempont, hogy a saját firkálmányok a szövegben hasznos támpontként szolgálnak az információk memorizálásához. Ennek ellenére formázhatóságuk, könnyű sokszorosíthatóságuk, helytakarékoságuk és keresésfunkciójuk miatt a digitális szövegeket is előszeretettel használja a vizsgált korosztály. A képernyőn olvasást megterhelőbbnek érzik, de úgy gondolják, hogy ebben a szocializációnak is szerepe van. A vizsgált 20-25 éves korosztály még a nyomtatott könyvekből tanult meg tanulni, de lehet, hogy a papír iránti preferencia nem alakul ki azoknál, akik előbb fognak a kezükben táblagépet, mint nyomtatott könyvet. Bár Wastlund és Liu kutatásai igazolják, hogy képernyőről olvasáskor több energiát fordítunk a szövegben való navigálásra, és így kevesebb figyelem jut az értelmezésre, a végeredmény tekintetében nem biztos, hogy van minőségbeli különbség, főleg megfelelő olvasási stratégiák elsajátítása esetén.

Az általam vizsgált korosztály eredményeim alapján választóvonalat képez a Gutenberg-galaxis lakói és a digitális környezetben felnövő generáció között. Ők modernebb tanulási környezetben szocializálódtak, mint az előző, rendszerváltás előtt iskolázott generáció. Onnantól kezdve, hogy önállóan tanultak, mindig ott volt segítségnek az internet: a Google, a Wikipédia és hasonló eszközök. Boldogulnak nagy információmennyiségek feldolgozásával, ezekből szűrnek és hozzák létre, szerkesztik a megtanulandó anyagot. A beszélgetések alapján arra van igényük, hogy rendelkezésükre álljon minél több információ, minél több forrás. Bár válaszaikból kitűnik, hogy külső nyomást és belső késztetést is éreznek arra, hogy használják, és minél jobban megismerjék a digitális

eszközöket, még mindig a könyvek között érzik teljesen biztonságban magukat. A legtöbben úgy gondolják, hogy ahogy most is mindkét típusú íráshordozónak különböző, de egyformán fontos szerepe van a tanulási folyamatban, úgy a jövőben is fennmarad ez a kettősség. Változásokra számítanak, de főleg a digitális szövegek funkciójában és felhasználási módjában. Eközben úgy gondolják, hogy el kell engedni azt a mítoszt, miszerint a mindenre kiterjedő digitalizáció társadalmi és oktatási problémákat fog megoldani.

A jövővel kapcsolatban tehát egyelőre nem az a kérdés, hogy az egyetemeken a digitális formátum kiszorítja-e a nyomtatottat, hanem hogy melyiknek mi a szerepe. A mostani egyetemista korosztály vizsgálata alapján úgy gondolom, a jövőben arról érdemes majd kutatásokat végezni a különböző formátumú szövegekkel kapcsolatban, hogy melyek azok a funkciók, amelyeket tulajdonságainál fogva az egyik jobban betölt, mint a másik. Sok múlik a készülékek fejlődésén is, a hatékony és piacképes eszköz fejlesztéséhez pedig fel kell mérni az igényeket, majd az eredmények alapján specializálni – diákok és egyetemi hallgatók igényeire szabni – az eszközöket. További kutatások keretében érdemes lehet feltérképezni, hogy a tagoltság mellett milyen jellemzők segítik a hatékony befogadást: például mekkora az ideális sortávolság, hány karakter a megfelelő sorhosszúság, és milyen nagyságú a legkisebb képernyő, amiről még kényelmes tanulni. Arra is nagy szükség lenne, hogy a jövőben egy egységesen használt, bármilyen eszközzel kompatibilis formátum jöjjön létre, ami megkönnyíti a digitális szövegek terjesztését és használatát.

Irodalom

- Carr, N. (2010) *The Shallows: What the Internet is Doing to our Brains*. New York, Norton.
- Jabr, F. (2013) The Reading Brain in the Digital Age: The Science of Paper versus Screens. *Scientific American*. <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=reading-paper-screens&page=2> (Utolsó letöltés: 2014.07.04.)
- Jamali, H. R. – Nicholas, D. – Rowlands, I. (2009) Scholarly e-books: The views of 16,000 academics. *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, 61/1 sz. 33–47 o.
- Jukes I. – Dosaj, A. (2006) Understanding Digital Children (DKs): Teaching and Learning in the New Digital Landscape. The InfoSavvyGroup. <http://edorigami.wikispaces.com/file/view/Jukes+++Understanding+Digital+Kids.pdf>
- Liu, Z. (2005) Reading behavior in the digital environment: Changes in reading behavior over the past ten years. *Journal of Documentation*, 61/6. sz. 700–712 o.
- Mangen, A. – Velay, J. (2010) Digitizing Literacy: Reflections on the Haptics of Writing, Advances in Haptics. *InTech*. <http://www.intechopen.com/books/advances-in-haptics/digitizing-literacy-reflections-on-the-haptics-of-writing>
- Mangen, A. – Walgermo, B. – Bronnick, K. (2013) Reading linear texts on paper versus computer screen: Effects on reading comprehension. *International Journal of Educational Research*, 58 sz. 61–68 o.
- Nyíri K. (1993) Hagymány és társadalmi kommunikáció. *Replika*, 11–12. sz. 284–293 o.
- Nyíri K. (2009) Virtuális pedagógia – A 21. század tanulási környezete. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet. <http://www.ofi.hu/tudastar/iskola-informatika/nyiri-kristof-virtualis>
- Ong, W. J. (2010) *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest, AKTI – Gondolat.
- Pearce, R. (2013) Szóbeli közlés.

- Prency, M. (2001) Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, MCB University Press, 9/5. <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>
- Prency, M. (2001) Digital Natives, Digital Immigrants, Part II. *On the Horizon*, MCB University Press, 9/6. <http://bit.ly/1BaRP6B>
- Saenger, P. (1991) The separation of words and the physiology of reading. In David R. Olson és Nancy Torrance (szerk.): *Literacy and Orality*. Cambridge, Cambridge University Press, 198–214. o.
- Sellen, A. – Harper, R. (2002) *The Myth of the Paperless Office*. Boston, MIT Press.
- Stoop, J. – Kreutzer, P. – Kircz, J. (2013). Reading and learning from screens versus print: a study in changing habits: Part 1 – reading long information rich texts. *New Library World*, 114, 7/8, 284–300. o.
- Vicsek L. (2006) *Fókuszcsoport*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Wolf, M. (2007) *Proust and the Squid: The Story and Science of the Reading Brain*. New York, Harper-Collins Publishers.

Háhner Petra alapszakos diplomáját a Pécsi Tudományegyetem anglisztika szakán, mester-diplomáját a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem kommunikáció- és médiatudomány szakán szerezte. Jelenleg PR-területen dolgozik. Szabadidejében is szívesen foglalkozik digitális médiával, többek között a Média2.0 kommunikációs és médiablog szerzőjeként. LinkedIn: <https://www.linkedin.com/in/petrahahner> E-mail: hahner.petra@gmail.com

Takács Róbert

„Lejönni az injekcióstúróról”

A keleti és nyugati televíziózással kapcsolatos eltérő társadalmi és kulturális várakozások Magyarországon és az államszocialista országokban 1953 után¹

Bevezetés

A televíziózás nagy bemutatkozása az 1939-es New York-i világkiállításon történt meg. Az eseményen a Szovjetunió is részt vett, ahol Moszkvában és Leningrádban a rendszeres adások már 1938-ban megkezdődtek. A televízió tehát egyáltalán nem volt a kezdetekben sem amerikai vagy nyugati médium, a szocialista verziója vele lényegében egyidős. Igaz, a televízió elterjedése az angolszász országokban jóval gyorsabban zajlott le, mint Kelet- vagy akár Nyugat-Európa országaiban. A II. világháború okozta hatalmas megtorpanáson felül ebben az eltérő társadalmi és gazdasági működésnek – és az anyagi erőforrások különbözőségének – is jelentős szerepe volt.

Az alábbi tanulmány azt vizsgálja: más volt-e a szovjet blokk országaiban az új médium megítélése az újdonság éveiben, a harmincas évek végétől az 1960-as évek közepéig tartó időszakban? Másfajta várakozások fűződtek-e hozzá, illetve eltérő társadalmi, kulturális folyamatokat indukált-e a megjelenése?

1. Televízió és társadalom: gazdaság és fejlődés

A marxista filozófiát áthatotta az az alapállás, miszerint ugyanazon technikai jelenség a két szembenálló társadalmi rendszerben eltérő társadalmi-gazdasági következményekhez vezet. Avagy „ugyanaz a gép lehet a jólét vagy a nyomor forrása, termelhet gyógyszereket vagy halált hozó baktériumokat és gázokat” (Nyilas 1963: 4). E téren legnagyobb vitája a nyugaton felbukkanó konvergenciaelméletekkel volt, amelyek az 1960-as években lépten-nyomon emlegetett tudományos-technikai forradalom haladáshitén alapultak, és amelyek azt vallották, hogy a modernizáció végső soron a szocialista és kapitalista társadalmak fejlődését hasonló útra tereli. Abból ugyanis az következett, hogy „nincs szükség a tőkés társadalom forradalmi megdöntésére, hiszen az szerintük a tudományos-technikai haladás nyomán valamiféle új, például reformista értelemben vett

¹ A tanulmány az OTKA (PD 109103) és a Bólyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

»szocialista« vagy másfajta társadalommá alakult ki vagy van alakulóban» (Nyilas 1963: 5). Ezen az alapon ismertették és igyekeztek cáfolni Carlo Schmidt, Thorstein Veblen, Johannes Alasco és James Burnham elméleteit – így azt, hogy a társadalom tényleges vezetése a szakemberek (tudósok, mérnökök vagy menedzserek) kezébe menne át.

Az egyik legtöbbet emlegetett példa arra, hogy a két szembenálló társadalmi berendezkedésben a fejlődés lényege széttartó és nem konvergens, az automatizáció volt. A közös alapjelenségből, a termelési folyamatok gépesítésének új minőségéből a marxista ideológusok másfajta fejlődési pályákat rajzoltak meg. Eszerint kapitalista viszonyok között az automatizáció azzal jár, hogy tovább feszíti a termelési alapok és a társadalmi felépítmény közti ellentmondást, vagyis a magasabb termelékenység egyúttal a munkahelyek tömeges elvesztésével jár együtt. Az állami ipar és a tervgazdálkodás viszonyai közt viszont azt tételezték, hogy munkaerőt szabadít fel más területek számára, a magasabb termelékenység pedig közelebb visz a kommunizmus felépítéséhez. Az effajta különbségtevés olyan banális jelenségek esetében is működött, mint a részletre vásárlás. A *Népszabadság* két napon belül adott örömhírt arról, hogy immár az Alba Regia és az AT-611 márkájú televíziókat is megvásárolhatják részletre a magyar dolgozók (*Népszabadság* 1964. február 13.), illetve közölt lesújtó amerikai statisztikát arról, hogy az amerikai fogyasztók eladósodottsága rekordmagasságba, 54 milliárd dolláros szint fölé kúszott (*Népszabadság* 1964. február 14.).

Ez a kettősség jellemezte a televízióval mint új technikai eszközzel szembeni várakozásokat is. A korabeli interpretációk szerint a televízió ipari alkalmazása az államszocialista országokban jelentős előrelépést, hatékonyabb termelést ígért, míg Nyugaton mindez azzal fenyegetett, hogy az orwelli víziók az iparilag fejlett világban teljesednek majd ki. Vagyis a „szabad Nyugaton” a hírközlési technika fejlődéséről azt feltételezték, hogy a magánszféra felszámolását eredményezi. Olyan világot vázoltak, amelyben az egyént „elektronikus szemek” (ipari kamerák és fényképezőgépek), rejtett magnetofonok, lehallgatókészülékek és „tolakodó kérdőívek”, kereskedelmi és politikai célú adatbázis-építések szorongatják (Packard 1966). Utóbbit előszeretettel támasztották alá Vance Packard amerikai szociológus *A meztelen társadalom* című munkájával (Packard 1966), amelyet a bécsi szociáldemokrata lap, az *Arbeiter Zeitung* cikke alapján a *Népszabadság* már 1964 júliusában bemutatott a hazai közönségnek. Az ipari televízió a kapitalista vállalkozó kezében eszerint a kizsákmányolás még magasabb fokát tette lehetővé: „A vállalkozók és felügyelők a munkást betű szerint a mellékhelyiségig üldözik. Mindig ráirányul a fáradhatatlan üvegszem (a televízió-kameráról van szó), állandóan készen kell állnia arra, hogy megrendszabályozzák nem megfelelő munkateljesítménye miatt” (*Népszabadság* 1964. július 5.: 4).

Ezzel szemben a szocialista nagyüzemben a tévékamerák pozitív hatását igyekeztek ábrázolni. A *Szabad Nép* már 1956 márciusában arról számolt be, hogy számos ipari-közlekedési feladatot könnyíthet meg az ipari kamerák használata (a lap példái: erőművi gőzkazánok mérőműszereinek leolvasása, rendező-pályaudvari munka, operációk élő közvetítése orvostanhallgatóknak, víz alatti előzetes tereptanulmányok végzése). A cikket az ihlette, hogy a kérdés az SZKP XX. kongresszusán is előkerült Mihail Pervuhin, a Minisztertanács elnökhelyettese felszólalásában: „A televíziós technika elért színvonala lehetővé teszi, hogy a televíziót széles körben meghonosítsák az iparban, a közlekedésben és az energetikában a vizuális ellenőrzés, a távirányítás és a diszpécser-

munka céljaira” (Horváth 1956: 5). Az 1960-as évek közepén, a nyugati „megfigyelt” társadalomról szóló híradásokkal párhuzamosan a *Népszabadság* például arról számolt be, hogy a győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyárban, illetve Szerszámgépgyárban önműködő kamerák nagyban fokozták a gyártási folyamatok szervezettségét és kiegyensúlyozottságát. Sőt ennek nemcsak a gyártásvezetés, hanem a munkások is az áldásait élvezik, köszönhetően a kamerák mellé bekötött telefonvonalaknak: „Ha szerszám- vagy anyaghiány miatt fennakad a munka, a korábbi hosszas utánajárás helyett most késedelem nélkül intézkednek a felelősök” (*Népszabadság* 1964. április 17.: 6).

2. Televízió és társadalom: szocializáció és kultúra

A televízió szocializációs hatásáról szóló diskurzusban már kevésbé élesen vált ketté Kelet és Nyugat. Boldizsár Iván például 1965-ben – látszólag McLuhantól függetlenül² – arra az állapontra helyezkedett, hogy a televízió teljesen átformálja a valóságot és azt, ahogyan a világot szemléljük, ahogy a világról az ember gondolkodik:

„Aki látta Rubyt, amint lelövi Oswaldot, látta Laonovot az úrben lépegetni, a saigoni buddhista szerzetest eleven máglyaként égni, annak nemcsak a világképe tárgult, nemcsak többet tud a napi eseményekről, de a valóságot befogadó tudata is megváltozott... Új valóság van születőben, amelyben a dolgok és az események új viszonyba kerülnek az ember tudatában, aki homo sapiensből homo sapiens vi-densque lett, »tudó emberből« tudó és látó ember” (Boldizsár 1965: 9).

A televízió társadalmi hatásáról létezett egy pozitív „hivatalos olvasat”, amely azt emelte ki, hogy a televízió a szocialista nevelés nagy hatású eszköze (lehet), ugyanakkor a hazai értelmiség a nyugati kulturpesszimista érvekre is fogékonynak bizonyult. Előbbi nézet szerint

„A rádión kívül csak a televízió tudja elérni azt, hogy szinte az egész országban minden réteggel ugyanabban az időpontban közölje bizonyos kérdésekben a párt szavát, ismertesse velük a tudomány legújabb álláspontját, szórakoztassa és nevelje őket a maga eszközeivel”. Vagyis: „nem az eszköz hibája, ha nem a céljának megfelelően használják” (Gábor 1964: 35).

Márpedig az optimisták szerint – ha jól használják, és ennek feltételei a szocializmusban adóttak – a televízió idejekorán és szórakoztatva ismerteti meg a gyerekeket a világgal, és öntudatlanul is rengeteg ismeretet közvetít, amelyre az iskolai oktatás eredményesen támaszkodhat. Sőt átadja, megerősíti a társadalom normáit is. „Mert ki ne vette volna észre, hogy egyik legnépszerűbb »televíziószárunk«, a bánatos szemű Mazsola malac

² McLuhan műveinek, illetve elméletének ismeretére egyes 1964–1965-ben megjelenő cikkből is következtetni lehet, noha a kanadai médiakutatóra egyik szerző sem utalt. Szabó András a televízió megjelenését a nyomtatás feltalálásához hasonló jelentőségű változásként értékelte (Szabó 1964b: 70), míg Márványi György a képek civilizációjáról írt (Márványi 1965: 304).

vesszőfutása nem más, mint ügyes illemtan” (Szabó 1964: 9). A felfogás képviselői – nem alaptalanul – abból indultak ki, hogy az államszocializmusban a kulturális alrendszer egységes irányítás alatt áll, annak egésze azonos célokat fogad el és szolgál, így az egyes kulturális ágensek társadalomnevelő erőfeszítései egymást erősítik.

A hazai kultúrpresszimista attitűd részben az új médium tömegjellege miatti ellenállásból, a presztízst és exkluzivitást is jelentő nyomtatott kultúrához való ragaszkodásból táplálkozott³ – akárcsak Nyugaton –, de voltak, akik tudományos érvekkel is igyekeztek alátámasztani televízióval szembeni idegenkedésüket, amihez esetenként a nyugati kommunikációelméleti kutatások eredményeit is felhasználták. Szabó András elsősorban azt hozta fel a televízióval szemben, hogy az passzív befogadásra szoktat, ami szellemi tompultsághoz, felületes értelmezéshez vezet: a regénnyel ellentétben a tévéző sokkal hajlamosabb kikapcsolni egy történet mélyrétegeit, és csak a felszíni színes, izgalmas – sokszor negatív, erkölcstelen – jelenségeket befogadni. Ám hozzátette: „nálunk a romantika és az izgalomkeltés kizárólagos célját szolgáló tv-filmek és játékok, valamint mozidarabok szerencsére nem rombolhatnak úgy, mint Nyugaton” (Szabó 1964b: 72).

A folyóiratokban zajló polémia (lásd Zöldi 1987) mind elméleti, mind gyakorlati szinten ez utóbbi keretbe ágyazódott. Egy iskolaigazgató több olyan esetet sorolt fel a KB lapjában, amikor a bűnügyi vagy háborús filmek szorongást vagy agresszív viselkedést váltottak ki a gyermekeknél, vagy egy korhatáros film az eredeti humanista üzenettel teljesen ellentétes élményt nyújtott az alsó tagozatosok körében – konkrétan arról győzte meg őket, hogy a felnőttek világa gonosz. Mindezzel azt húzta alá, hogy a televízió pozitív hatása csak akkor biztosítható, ha a szülők is együttműködnek, azaz gondoskodnak arról, hogy a gyermekek az életkori sajátosságoknak megfelelő műsorokat nézzék csak meg. Ez azonban korántsem volt adott. Több egyszobás lakásban élő szülő hárította el például azzal a pedagógusok figyelmeztetését, hogy „nem kívánhatja senki tőlük, hogy a gyerekek miatt lemondjanak a televízióról”, illetve erős nyomást jelentett a kortárs csoport is: nehéz megtagadni a gyerekektől, hogy megnézzék az esti filmet vagy sorozatot, ha az osztálytársai is nézik, és másnap erről folyik a vita a szünetekben (Hegyí 1964: 9). Az elméleti igényű cikkek pedig bár elismerték azt, hogy ellentétes társadalmi rendszerekben is járhat ugyanaz jelenség hasonló – akár negatív – következményekkel (passzívvá tehet, csökkentheti más kulturális termékek fogyasztását stb.), így oda kell figyelni rá, hozzátették, Magyarországon jellemzően mégsem ez a helyzet (Sándor 1964: 44–58). Vagyis amellett érveltek, hogy az üzleti-fogyasztási manipulációnak, erőszaknak, társadalmi cselekvéstől való eltérítésnek a szocialista televízióban jóval kisebb a veszélye. Ezzel szemben a nyugati elektronikus média, amelyet az európai médiarendszerektől az 1950-es és 1960-as években jelentősen különböző – hiszen eleve magánvállalkozásként létrejövő – amerikai televíziózás alapján mutattak be, gyakran a morális és intellektuális fertőzések melegágyaként jelent meg. Manipulálja a fogyasztót és a közügyek iránt érdeklődő embert, és mindenekelőtt felelőssé tehető az emberek lebutításáért, az ifjúsági bűnözésért (B. B. 1963: 125–126, Hermann 1964: 21–29).

³ Boldizsár Iván 1965-ben azért róta meg író társait, mert idegenkednek attól, hogy a televízió számára dolgozzanak, azt alantasabbnak tartják a színháznál, könyvnél vagy folyóiratoknál, ami egyben a televíziós művek színvonalán is kiütöközik, és egy ördögi kört eredményez (Boldizsár 1965).

Míg utóbbi téren az 1950-es évek első felében a hazai sajtó még a hollywoodi filmeket és a képregényeket leplezte le rendszeresen (Alexander 1952, Barcs 1952; *Szabad Nép* 1954. június 2.; *Szabad Nép* 1955. március 26.; Szilágyi 1956), addig az évtized végére a televízió vette át a bűnbak szerepet. Több innen-onnan vett elrémisztő adat mellett idézték például Wilbur Schramm tartalomelemzését (Schramm 1961), miszerint csak az egyik nagy amerikai tévétársaság ifjúsági (!) műsoraiban egy hét alatt 12 haláleset, 16 lövöldözés, 21 haldoklás, 27 verekedés és 4 öngyilkosság, valamint 1-1 késelés és leütés mellett számos kisebb bűntény volt látható (Sándor 1964: 45). (Az NDK sajtó inkább a nyugatnémet tévében mutatott erőszakot szemlélte.⁴) Átvették John Steinbeck esszéjét is, amelyben a Keleten is ünnepelt amerikai író mellett érvelt, hogy az amerikai televíziót elárasztó régi westernfilmek nem a pozitív értékek (bátorság, becsület) megerősítését szolgálják. Nem az számít, hogy a Jó és Rossz harcában mindig előbbiek nyernek, hanem a mindig hasonlóan ábrázolt jó és rosszfiúk arra kondicionálják az átlagamerikait, hogy a külsőségek alapján ítélje meg a szomszédját, a járókelőket és az elnökjelöltjét is (Steinbeck 1963). A manipulatív nyugati televízió képét erősítették az olyan híradások is, amelyek a rendkívül népszerű kvízműsorok játékos-sztárjai és a csatornák csalásairól számoltak be (Vajda 1960; *Népszabadság* 1962. október 17.). Az pedig, hogy 500 ausztrál nő is hajlandónak mutatkozott arra, hogy élő adásban borotváltassa kopaszra a fejét egy értékes nyeremény reményében, a nyugati televíziós vetélkedők – és televíziózás – embert lealacsonyító karakterét volt hivatott szemléltetni (*Rádió- és Televízióújság* 1957/33: 11).

Eközben a rádióújságban az MRT vezető újságírója lelkesen számolt be az olasz RAI televízió ötletes, izgalmas vetélkedőiről (Reményi-Gyenes 1958a: 7, 1958b: 9), a kvíz például azok közé a műfajok közé tartozott, amelyet a Magyar Televízió igyekezett meghonosítani – igaz, 1964-ben Tömpe István, az MTV elnöke gyakorlatilag elismerte, hogy nehezen boldogultak a valóban „szocialista” forma kialakításával:

„Sikerült a Nyugatról származó tartalmatlan quiz-játékot kulturális tartalommal megtölteni, és ez jelentős eredmény. A jövőben azonban tovább kell lépnünk. A lexikális adatok, nevek, évszámok helyett mindinkább tartalmi szempontokat, a mű szellemét, gondolatát kell értelmezni. Hiszen nem az a célunk, hogy kizárólag adatszerű ismeretekben jártas embereket neveljünk, hanem hogy szocialista szellemben gondolkodó közvélemény kialakulását segítsük elő” (Tömpe 1964: 7).

3. Felborítja-e a televízió a nyilvánosság addigi intézményeit?

A hazai televíziózás első éveiben az államszocialista országokban a kultúra irányítói abban is hittek, hogy a televízió a tömegkommunikáció más, korábbi eszközeinek nem vetélytársa lesz, hanem valamiféle szinergia jön létre, amelynek a sajtó, a könyvkiadás, a rádió és a színház is haszonélvezője lesz. Ezt a felfogást képviselte az Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. júniusi határozata is, amely leszögezte, hogy a Magyarországon is

⁴Csak a bűnügyi filmekben és sorozatokban 15 halál, 9 rablótámadás, 5 tűzharc, 6 bunyó, 3 betörés, 2 gyilkossági kísérlet, 3 zsarolás, 1 gépeltérítés és 1 öngyilkosság (Mosgraber 1964: 31–32).

tapasztalható visszaesés csak átmeneti: „A tapasztalatok azt mutatják, hogy a televízió az aktív kulturális tevékenység kibontakozásának serkentője, forradalmasítólag hat a népművelés hagyományos formáira.”⁵

Azt nálunk is magától értetődőnek fogadták el, hogy a televíziózás átalakítja a médiafogyasztási szokásokat: így az esti televíziós főműsoridőben háttérbe szorul a rádió, amely a reggeli és kora esti órákban őrzi meg dominanciáját, valamint az óránként, félóránként sugárzott híreivel továbbra is az informálódás leggyorsabb csatornája marad. Az elektronikus média és a sajtó viszonyában azt várták, a kettő úgy egészíti ki egymást, hogy utóbbi a hírek elemzésével, háttérének megvilágításával megőrzi és továbbfejleszti pozícióit, hozzátevé, hogy a televízió képszerűsége a sajtófotó, a képes magazinok fejlesztését is megköveteli. A példányszámok visszaesése mint lehetséges következmény fel sem merült – sőt azok az 1970-es évek végéig növekedtek.⁶ Az 1970-es fejlesztési tervek még azzal számoltak, hogy Magyarországon – 0,67 napilap/család szintről – elérhető az egy család egy napilap modell.⁷

A televízió és más médiumok kapcsolatát az államszocialista országokban – elsősorban a magánvállalkozások hiánya miatt – konfliktusmentesnek tételezték, míg a fogyasztókért és hirdetőkért folyó éles konkurenciaharc világáról rendre hírt adtak csődbe jutott orgánumok felmutatásával. Mind a keletnémet, mind a magyar újságírói szakmai lap gyakran foglalkozott a megszűnő szerkesztőségekkel; a *Neue Deutsche Presse* előszeretettel támasztotta alá a tőkés médiakonzentráció jelenségét hosszabb elemzésekkel és adat sorokkal (Aust 1964: 33–34; Durand, 1965: 32–33; Durand, 1966: 32–33; NDP 1968: 30–31). A sajtókoncentráció mellett az 1960-as években már nagyobb figyelmet kapott az a folyamat is, amelynek eredményeként a hirdetési torta egyre nagyobb szeletét hasította ki magának az új médium (Ledow 1962: 34–35, Pospelow 1964: 33–34, N. P. 1964: 28, NDP 1964: 37). Mindez azt támasztotta alá, miszerint a nyugati társadalmakban „antagonisztikus” ellentét van sajtó, rádió és televízió között, bár időnként arról is beszámoltak, hogy egyes sajtóérdekeltségek a televíziós piacon is igyekeztek megkapaszkodni.

Ugyanezt az elszívó hatást emelték ki a beszámolók a televízió és a színház, a televízió és a mozi viszonyával kapcsolatban. A mozik nézőszámának meredek visszaeséséhez a nyugati országokban – különösen a II. világháború utáni évek látogatottsági adataihoz viszonyítva – nem férhetett kétség, aminek kapcsán előszeretettel beszéltek, részben az amerikai és angol diskurzust visszhangozva, a nyugati film válságáról. Viszont évekig tartotta magát az az álláspont, hogy a televízió a szocialista világban nem jár ilyen drasztikus csökkenéssel, sőt. A téves érzékeléshez nagyban hozzájárult, hogy egyrészt a szovjet blokk országaiban sem a filmipar, sem a televíziózás nem piaci alapon működött, még a filmbeszerzéseket is ugyanaz az export-import vállalat (például: Hungarofilm, Szovexportfilm, DEFA-Aussenhandel) végezte mindkettő számára. A mozi-, valamint tévés jogokat – leg-

⁵ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. június 3-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL 288. f. 41/24. 6. c.

⁶ Az országos napilapok példányszáma 1970-ig nőtt, az 1970-es években stagnált, az 1980-as években enyhén visszaesett; a megyei napilapok összpéldányszáma ugyanakkor az 1980-as évek közepéig dinamikusan nőtt (lásd Takács 2012: 66).

⁷ A tömegkommunikációs eszközök jelenlegi helyzete és fejlesztésének távlati elképzelései, 1970. MNL OL XIX-A-24b 48. d.

alábbis szocialista relációban – egyazon szerződéssel kötötték le, és a mozik csak néhány hónapnyi előnyt élveztek: gyakran előfordult, hogy mire a vidéki és külvárosi mozikba eljutott egy film, azt a tévénézők már láthatták. Tovább torzította a képet, hogy a rendszeres televízióadások – a Szovjetuniót kivéve – a nyugati országoknál később indultak be: az NDK-ban 1952-ben, Csehszlovákiában 1953-ban, Magyarországon 1957-ben.

Mindez a mozilátogatottsági adatoknál is megmutatkozott. Magyarországon – az 1950-es évek végének kismértékű, átmeneti visszaesése után⁸ – csak 1961-ben, a televízióadások negyedik évében következett be a tartós csökkenés. A csúcsot az 1960-as 140 millió mozinéző jelentette, 1961-ben 135,4 millióan, 1962-ben 121,8 millióan, 1963-ban 115,7 millióan, 1964-ben 111,1 millióan váltottak jegyet. Az éves mozilátogatók száma 1967-ben csökkent 100 millió alá, és csak az 1970-es évekre stabilizálódott 70 és 75 millió között.⁹ Az NDK-ban annyival korábban kezdődött meg ez a folyamat, amennyivel előbb indult a televízió: a mozik látogatottsága 1957-ben érte el a tetőpontot 315,9 millió nézővel, ám 1958-ra ez 273,1 millióra zuhant, és meredeken ívelt lefelé: 1959 – 258,6 millió; 1960 – 238 millió; 1961 – 219 millió; 1962 – 191,2 millió; 1963 – 157,8 millió. 1967-ben a keletnémet mozik már 100 millió nézőt sem vonzottak (Jahrbuch DDR 1957–1970). A Művelődésügyi Minisztérium Filmfőigazgatóságán 1962 nyarára látták be, hogy a folyamat megállíthatatlan, igaz, néhány évig – akárcsak az NDK-ban – még a mozielőadások számának növelésével igyekeztek azt ellensúlyozni. A Filmfőigazgatóságon azonban elvetették azt is, hogy a moziüzemi vállalatok – élen a budapestivel – a műsorpolitikai megfontolásból kialakított arányokat felrúgva a könnyed, szórakoztató, elsősorban nyugati filmek „túljátszásával” próbálják megtartani a nézőket.¹⁰

A KB napilapja 1963-ban írt először arról, hogy szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a televízió terjedése az államszocialista országokban is hasonló átalakulást idéz elő a médiafogyasztási szokásokban.

„Nálunk mégis olyan nézetek terjedtek el, hogy az új szórakoztató baráttal való együttélés mézesheteit a langyos érdeklődés hosszú korszaka követi. Meggyőzőnek látszó adatokat vonultattak fel annak bizonyítására, hogy a tv a mi viszonyaink között nem csökkenti majd a többi kulturális eszköz iránti érdeklődést, mert – íme – még a mozik látogatottsága is emelkedik, holott külföldön ezek voltak az első számú vesztesek” (Szabó 1963: 7).

⁸ Az 1958-ban 1,5 százalékkal, 131 millió alá csökkent a magyarországi mozilátogatók száma, ám az a vidéki filmszínházakban következett be: a városi-kisvárosi ún. normálmozikban 2, míg a kisteleplések ún. keskenymozijaiban 5 millióval kevesebben váltottak jegyet. Ezt természetesen nem lehetett a televízió rovására írni. A Filmfőigazgatóság így elsősorban a megyei moziüzemi vállalatok műsorpolitikáját tette felelőssé, felröva nekik, hogy „a normálmoziknál tett műsorpolitikai engedményeket a falusi keskenymoziknál »ellensúlyozzák«, elszűrik a műsoraikat”. Vagyis azt, hogy a gazdasági terv teljesítésének érdekében a nagyobb települések mozijaiba osztják be a populárisabb filmeket, míg a nem kiemelkedő szovjet és szocialista filmeket jóval nagyobb arányban játszatják kistelepléseken. Lásd Balázs István feljegyzése Aczél György részére (1959. március 31.). MNL OL XIX-I-22 41. d. A Filmfőigazgatóság értékelése az 1959-es moziévről (1960. március 15.). MNL OL XIX-I-22 51. d.

⁹ Adatok: KSH. Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_zkk001.html (2014. június 28.)

¹⁰ Kálmán Róbert levele a Fővárosi Tanács VB Népművelési Osztálya részére (1962. július 17.). MNL OL XIX-I-22 70. d.

Szabó András Endre írása azzal az illúzióval kívánt leszámolni, hogy a szovjet blokk országaiiban a „kulturforradalom”, a kultúrafogyasztás kiterjesztése az állampolgárok minden csoportjára (ha tetszik, a nép beemelése a kultúra sáncain belülre) még évtizedes távlatban biztosítja minden kulturális mutató növekedését. Szabó egyrészt rámutatott, hogy lényegében csak fáziskülönbségről volt szó, hiszen az 1950-es évek végi Magyarországon olyan kevés háztartásban volt csak televízió, ami nem befolyásolta lényegesen az egyéb adatokat. Másrészt figyelmeztetett, csak a megoldáskeresés elodázását fokozná, ha azt feltételeznék, hogy a trend más lesz, mint Nyugaton, vagyis abba a hitbe ringatnák magukat a kultúra irányítói, hogy csak a televízió újdonságélménye miatt bekövetkező átmeneti visszaeséről van szó.

Ugyanakkor megjelent az az érvelés is, amely egyáltalán nem értékelte tragikusan a nyilvánosság szerkezetének átalakulását. Eszerint ha a mozik elvesztettek néhány év alatt közel húszmillió nézőt a televízió miatt (egy átlagos nap 80-88 ezer nézőjével szemben egy nemzetközi labdarúgó-mérkőzés közvetítésének napján csak 67 000-en mentek el moziba a fővárosban 1962-ben), a film mint művészeti ág nyert vele, hiszen a tévében játszott filmeket ötször annyian látták (Fekete 1964). Ugyanez az érv a mozinál jóval korlátozottabb kapacitású színházzal kapcsolatban még nagyobb hangsúlyt kapott – más területeken, például könyvtárba járás, arra számítottak, hogy a televízió az olvasómozgalom, a népművelődés hatékony emeltyűje lehet.¹¹ *„Még mindig nagy a túlságosan kevés élményben részesülők száma, akiknek unalomban telnek napjai. Az egyén és a társadalom szempontjából jelentős esemény, ha a televízió segítségével lekötjük szabad idejüket, felkeltjük érdeklődésüket a világ sok, számukra új jelensége iránt”* – szögezte le a *Népszabadság* 1964 novemberében. A Népművelési Intézet például előzetes tájékoztatást kapott az MRT műsorszerkesztőségétől, hogy a művelődési házak, könyvtárak számára ajánlásokat teheszen, milyen programokat szervezhetnének a tévé műsorai köré (Szabó 1964c: 9). 1964/65 táján a népművelési lehetőségek kihasználásán gondolkodtak. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ a tévéműsorhoz illeszkedő olvasmánylistákat állíthatott össze, a Tudományos Istmeretterjesztő Társulat helyi előadásait igazíthatta az adások tematikájához, felmerült, hogy a falusi és járási népművelőknek kifejezetten televíziós tanfolyamot szervezzenek. Ilyen optimista felfogásban az egy nézőre mért átlagban heti 13 óra tévézés azt jelentette, hogy másfélszeresére nőtt a kulturálódásra fordított idő. Konkrét eredményekkel is alá lehetett támasztani a derűs várakozásokat: a Ki mit tud? hatására például számos helyi szavalóversenyt, koncertet és irodalmi estet sikerült szervezni, azaz lendületet adott a műkedvelő együtteseknek. A televízió „téren kívülsége” egyben egy másfél évtizedes nagy kommunista vízió megvalósulását ígérte: mivel az országos és világeseményeket, kulturális termékeket ugyanúgy megtapasztalhatóvá tette Budapesten, mint a legkisebb községekben, felmerült, hogy „a leghatékonyabban segíthet eltüntetni a város és falu közötti kulturális különbségeket” (T. I. 1965: 8).

Tegyük hozzá, a színházlátogatottsági, könyvkiadási, kölcsönzési statisztikákat a televízió nem is dúlta fel ilyen látványosan, még ha az 1960-as 6,43 milliós nézettség már nem tért vissza. 1963-ra 5,81 millióra esett, majd a rendszerváltásig 5,5 és 6,3 millió kö-

¹¹ A Felszabadulási Kulturális Szemle tapasztalatai és az 1960/61 év fontosabb feladatai. BFL XXXV. 1. a. 4. 81. ő. c.

zött ingadozott.¹² Az államilag dotált olcsó színházjegy megtalálta a közönségét. A kiadott könyvek példányszáma az 1960-as évek első felében is emelkedett. Az államszocialista országok kultúrpolitikájában a mozinál jóval szűkebb – és más összetételű – közönséget vonzó színház esetében a televízió egyenesen kultúrmissziós szerepben tetszeleghetett. A Magyar Televízió műsoridejének 1963-ban 7 százalékat színházi közvetítések tették ki, míg – az adásidő bővülésének is betudhatóan – 1964-ben 4,6 százalékat.¹³ Ezzel a Magyar Televízió nem volt kivételes, a lengyel vagy az NDK TV is akár heti két színházi, illetve operaközvetítést is adott (*Rádió- és Televízióújság* 1958/48: 15.). A vidéket járó Déryné Színházhoz vagy a munkásság színházlátogatóvá tételét célul kitűző peremkerületi előadásokhoz képest a tévés színházi közvetítések jóval hatékonyabbnak tűntek. „*Igaz, hogy az addis csak pótanyag értékű, de az ország lakosságának túlnyomó többsége ilyen színvonalú színházi élményhez sem jutott eddig*” – jegyezte meg a KB lapja (Szabó 1963: 7).

4. Televízió, propaganda és szórakozás

Az 1963 és 1967 között épített osztankinói televíziótorony 540 méteres magasságával az 1917-es forradalom ötvenedik évfordulójára nőtt Moszkva fölé, hogy – akkor a világ legmagasabb épületeként – a szocializmus győzedelmes terjedését hirdesse. A televízió egyrészt abszolút alkalmas volt arra, hogy a hrucsovi időszak (a tornyot is még Hruscsov alatt tervezték és kezdték kivitelezni) haladáshitét, modernizációs hevületét, a kapitalizmus utolérésének és megelőzésének lázát közvetítse. Rendkívül modernnek, korszerűnek tűnt; az űrhajózás, atomenergia mögött jött közvetlenül a szimbolikus jelentőségű területek sorában. Éppúgy kifejezte a szovjet technika gyors fejlődését, mint a kommunista jövő ígérte jólét és fogyasztás egy szeletét (Roth-Ez 2007: 278–279). „*Itt a társadalmi felemelkedést a háztartási gép, a televízió jelzi: akinek ez vagy az a készüléke megvan, már vitte valamire*” – mondta ki a *Népszabadság* újságírója 1965-ben egyszerű budapesti munkáscsaládokról (Máté 1964: 6).

A televízió annyira modernnek tetszett, hogy az 1950-es évek közepére a szatellitállamok sajtójában is elterjedt jelképpé vált a moszkvai és elővárosi faházak tetején kinőtt antennaerdő mint a modern Szovjetunió „desztalinizált” víziója.¹⁴ A jelképek persze gyakran a visszajukra is fordíthatók: az osztankinói tornyot a szovjet ellenzéki beállítottságú értelmiség gúnyosan csak tűnek nevezte, ami arra utalt, hogy a szovjet propaganda injekcióstűként fecskendezi be a propagandát az emberek fejébe. (A moszkvai tv-toronyhoz képest két évvel később készülő, az Alexanderplatzon, az NDK megalakulásának 20. évfordulójára, 1969 októberében átadott, szintén politikai szimbólumnak

¹² Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_zkk001.html (utolsó letöltés: 2014. július 7.)

¹³ A TV műsorok külső és belső arányai 1963–64-ben. MNL OL XXVI-A-9 4. d.

¹⁴ A Dubnai Egyesített Atomkutató Intézet felé tartó Horváth Márton például így írt a Szabad Népben: „*csak a tetőkön sokasodó televízió-antennák jeleztek, hogy nem valami orosz mesétájon, hanem 1955-ben, a szocializmus országában járunk*” (Horváth 1956b). – A módosított Szovjetunió-kép nem egy megvalósult állapotot tételezett, hanem a sztálini időszak utolsó éveivel ellentétben mozgásában kívánta felmutatni az újat, így lett a jelképe a televízióantennák erdején túl a felhőkarcolók tövében még álló faházak moszkvai látványa (Takács 2014).

szánt tévétorony gúnyneve a Pápa bosszúja (Rache des Papstes) lett, mivel a hatalmas glóbuszon a nap fénye messziről jól látható keresztet rajzolt ki (Müller 2000: 107–109).

Ebben az időszakban azonban a televízió propagandaszempontból nagyon ígéretesnek tűnt. Olyan agitátornak, amely a legtávolabbi vidéken is házhoz megy, a meggyőzést fokozó képi élményt nyújt. Nem véletlen, hogy a televízió Magyarországon egy kiemelt jelentőségű politikai rendezvénnel – az 1957. május 1-ji felvonulással – mutatkozott be, és avatta azt médiaeseményé. Ám ez nem csupán Keleten volt így, és nem csak a szocialista országok sajtója támadta rendre azzal a brit vagy az NSZK televíziót, hogy az az uralkodó osztályok – azaz a nagytőke – érdekét képviseli. A franciaországi televíziózás fejlesztése is akkor lódult meg igazán, mikor De Gaulle az 1950-es évek végén felismerte a benne rejlő politikai potenciált (Briggs–Burke 2012: 262). Ráadásul az 1950-es és 1960-as években a nagy médiarendszerek tekintetében sokkal inkább helytálló a kereskedelmi alapú, hirdetési bevételekből élő rádiózást és televíziózást megvalósító angolszász modell, illetve az állami fenntartású, reklámokat sokáig nem is sugárzó európai modell szembeállítása. E tekintetben a francia ORTF vagy az olasz RAI az államszocialista országok televízióihoz állt közelebb. Nemcsak azáltal, hogy mentesítve voltak a piaci gazdálkodás terhéltől és következményeitől, de abban is, hogy így óhatatlanul ahelyett, hogy a pusztá üzlet vagy szórakoztatás fórumává váltak volna, többé-kevésbé a népnevelés és állami propaganda feladatait is fel kellett vállalniuk.

Ám hiába hangoztatták már az 1950-es évek végén a televízió politikai-propagandisztikus jelentőségét, az MSZMP Politikai Bizottságának 1958-ban és 1959-ben megszülető sajtóhatározatai a televízióra nem is utaltak, a rádiót is csak a lapokkal együtt említették. 1965-ben az MSZMP már tájékoztatási határozatot hozott. Az új elnevezés ugyanakkor nem arra vonatkozott, hogy a pártvezetés immár a rádiót és televíziót is a nyomtatott sajtóval egyenlően kezelte, hanem arra, hogy a tájékoztatásban a politikai nyilvánosság minden fórumát egyetlen rendszer egymás kiegészítő részének tekintette: vagyis a tömegkommunikáció nyomtatott és elektronikus formái mellett a szóbeli tájékoztatás (gyűlések, pártnapok) és a párton belüli információs csatornák együttesen szolgáltak az állampolgárok alapos tájékoztatására. A televízióval kapcsolatban a határozat azt emelte ki, hogy az a politikusok és az nézők közti „személyes viszony” megteremtésében bír kulcsszereppel – ezért írta elő, hogy a vezető politikusok minél nagyobb arányban jelenjenek meg a képernyőn.¹⁵ Igaz, erre már egy-két évvel korábban az APB is felhívta a figyelmet – sőt 1964-ben üdvözölte, hogy a tévé „*mindinkább a vezetőik és a nép közötti közvetlen kapcsolat fórumává válik*”: a politikusok elsősorban a Mai vendégünk című műsorban szólaltak meg.¹⁶ Ám gyakrabban csak az 1965-ös határozat után tűntek fel: 1965-ben 5-ször, 1966-ban 11-szer, 1967-ben 14-szer és 1968 első 10 hónapjában 18-szor adtak hosszabb interjút, beszédet KB- vagy PB-tag politikusok a kamerák előtt.¹⁷ Persze egy tévés (vagy napilap) interjúhoz, egy tévében közvetített beszédhez a Politikai Bizottság előzetes jóváhagyására volt szükség, és a politikusok jellemzően vonakod-

¹⁵ Az MSZMP 1965. június 8-i határozata a tájékoztatás megjavításáról. (Cseh és tsai 2004: 343–348)

¹⁶ Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1964. június 3-i ülése. MNL OL 288. f. 41/24. ó. e.

¹⁷ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1968. november 12-i állásfoglalása a tájékoztatás megjavításáról szóló 1965. június 8-i határozat végrehajtásának helyzetéről (Vass 1974: 246)

tak a tévés megjelenéstől. Az a fajta „televízióképesség”, ami a nyugati politikában az 1960-as Kennedy–Nixon-vita után alapvető követelménnyé vált, Kelet-Európában természetesen nem merült fel, a politika a rendszerváltásig nem mediatiszálódott. A hazai sajtó furcsa különködésként számolt be arról, hogy Miguel Fuentes guatemalai elnök 1958-ban, 62 évesen perceként át ugrókötelezett a televízióban (*Rádió- és Televízióújság* 1958/23: 11). Annak a sajtóvitának ugyanakkor, amit az váltott ki Franciaországban, hogy Giscard d’Estaing pénzügyminiszterként pulóverben nyilatkozott a tévében – a fentiek fényében – már a magyarországi nyilvánosság számára is lehetett relevanciája: a televízió mennyire az ünnepélyesség, a hivatalosság, avagy a mindennapiság és informalitás világa (*Népszabadság* 1964. január 25.). Mindenesre az 1970-es évtizedben a tévé politikai adásai – így *TV Híradó*, *A Hét*, a *Fórum* – már 3 millió feletti nézettséget értek el, és ekkorra a magyar pártvezetés számára is világossá vált, hogy a televízió a sajtónál és rádiónál hatékonyabb propagandaeszköz.

Az első időszakban az új médium kereste a helyét a szórakoztató és a propaganda-szerepek között. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1963 júniusában tárgyalta meg először a televízió munkáját. Megállapította, hogy a kezdeteknél nem sikerült a megfelelő műsorpolitikai arányokat kialakítani, azaz úgy ítélte, hogy túl sok a szórakoztató tartalom a politikum rovására, és azon belül is túlteng az alacsonyabb színvonalú („kispolgári ízlésnek engedményeket” tevő) adás, tánczene. A műsor megjavítása érdekében nagyobb „újságszerűséget”, több hírműsort, politikai kommentárt, sajtószemlét, politikai interjút és beszélgetést írt elő aktuális és általános közéleti kérdésekről.¹⁸ A fenti határozat éve jelentős bővülést is eredményezett: 1962-höz képest közel másfélszeresére nőtt a politikai műsorok mennyisége – heti 430 percről 628 percre.¹⁹

A szórakoztató funkciót azonban nem lehetett – de a kultúrpolitika sem igazán akarta – háttérbe szorítani. A desztalinizáció, ami azzal járt, hogy a politika már nem kényszerítette rá a saját logikáját a nyilvánosság minden szeletére, és bizonyos fokig elismerte a szórakozáshoz való jogot is, illetve az előzetes és utólagos cenzúra sajátos gyakorlata azt eredményezte, hogy a televízióban szinte kiszoríthatatlanul jelen voltak a hivatalos kultúrpolitikai elvárásokkal ütköző műsorok. Kezdve az olyan sorozatokkal mint az angol *Az Angyal*, az olyan a gicseről heves vitákat kiváltó filmekben át mint az NSZK *Stefanie*,²⁰ egészen az olyan politikai kabarékig, amelyek a régi pesti polgári humort idézték.²¹ Révész Sándor egyenesen Szirmai István, az 1956 után az 1960-as évek végéig az agitációs és propaganda-területért felelős KB-titkár legfőbb gyakorlati tevékenységeként értékelte, hogy a társadalom demobilizálásával összhangban a nyilvánosságban, de mindenekelőtt a televízióban, teret nyert a tömegkultúra, a részben propagandisztikus, részben politikamentes szórakoztatás, szilveszteri kabaréval, *Ki mit tud?*-dal (Révész 1997: 135).

¹⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1963. június 19-i ülése. MNL OL 288. f. 41/10. ő. c.

¹⁹ Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1964. június 3-i ülése. MNL OL 288. f. 41/24. ő. c.

²⁰ A gazdag vállalkozóba beleszerető fiatal lány happy endes történetét a giccs mintapéldányaként támadta a hazai kritika (Pándi 1963)

²¹ A *Népszabadság* keményen megbíráta a Kis színpad televízióban sugárzott *Fogad 3–5-ig* című műsorát, amelyben a hajdani nagybirtokos báró mondta ki az ítéleteket, és bizonyult rátermettebbnek a hajdani cselédből lett, frázisokat pufogató brigádvezetővel szemben (R. L. 1964).

5. A „körkörös nyilvánosság”

A televízió egy további tekintetben is felrúgta a politikai nyilvánosság addigi szerkezetét. Az 1965-ös tájékoztatási határozatból is kiolvasható „körkörös nyilvánosság” modell arra épült, hogy az információ áramlása nem lehet korlátlan, az egyes nyilvánossági szintek, körök más-más mélységű információt bírnak el. Másképp és más mondható el egy pártalapszervezetben, egy üzemi gyűlésen, más egy gazdasági szakfolyóiratban és egy napilap gazdasági rovatában, a rádió kora esti és éjszakai híreiben. E szempontból a televízió a legszélesebb nyilvánosságot képviselte, ráadásul ami ott elhangzott, az a hivatalosság bélyegét viselte. Ahogy Nagy Richárd, az MTV elnöke 1979 márciusában a munkatársainak felidézte a Kádár Jánossal folytatott beszélgetését: „bármilyen rétegnek való sugárzást csinálunk öneki meggyőződése, hogy nekünk soha nem szabad elfelejteni, hogy potenciálisan 6-7 millió ember nézheti, nem is hogy nézi, de néz-heti! És a Televízió ne arra álljon be, hogy ki nézi csak, hanem arra, hogy mennyi nézhetné” (Dunavölgyi 2011: 60). Ezt az elvet az APB már 1964-ben kimondta, mikor a televíziókészülékek száma átlépte a félmillió határt.²² A televízió viszont már a kezdetekben óhatatlanul szembement ezekkel az íratlan szabályokkal. Akár azzal, hogy közvetítette a fiatal írók pécsi találkozóját (1963-ban),²³ akár azzal, hogy egy kétszáz fős színpadra szánt jelenetet a milliós nézettségű szilveszteri adásba is beválogatott.²⁴

A televízió az államszocialista országokban így is könnyebben kapta meg azokat a beruházásokat, amelyek a gyors elterjedéséhez szükségesek voltak, mint például a hírközlés egy másik, idősebb eszköze, a telefon. A késő sztálini időszakban a televíziózás mint iparág fejlesztése a háborús felkészüléstől elválaszthatatlan volt,²⁵ a későbbiekben mint tömegcikket előállító húzóágazat kapott jelentőséget – a piacgazdaságra jellemző „túlzások” nélkül. Így a sajtó afféle különccséként mutatta be azt, hogy a nyugati lapok reklámoldalai nemcsak tévéfoteleket, de szemkímélő szemüveget, és alufóliába csomagolt előre elkészített tálcás „tévés vacsorát” is kínáltak a tévé nézőknek (*Rádió- és Televízióújság* 1957/18: 7.), – miközben a lottó tárgyeremény-sorsolásán megjelent az ún. „lottókombi”, a bárszekrénybe épített televízió, rádió és lemezjátszó együttese (*Népszabadság* 1964. február 28.), az 1965-ben bemutatott Star készüléket pedig kifejezetten modern bútorokhoz ajánlották (*Népszabadság* 1965. április 27.). Ezenfelül a korszakban a televízióra – mint a nyilvánosság új, nagy hatású eszközére – a gazdasági építés előmozdításában is számítottak. A *Népszabadság* például beszámolt arról, hogy a gyömrői tsz dolgozói közösen tekintették meg a gépek helyes üzemeltetéséről szóló rövidfilmet

²² MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1964. június 3-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL 288. f. 41/24. ő. e.

²³ MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1963. február 21-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL 288. f. 41/5. ő. e.

²⁴ Az 1963-as szilveszteri műsorban elhangzó Kállai István által írt *Az utolsó reakciók* című jelenet gerjesztett vitát (Szántó 1964).

²⁵ Gerő Ernő a következőképp érvelt a televíziózás fejlesztése mellett az MDP Titkárságának 1952. május 7-ülésén: „A televízió fontossága számunkra, szerintem a következőkből áll: egész híradástechnikánk fejlesztése ezzel függ össze, a többi között a lokátor és radar technika és a soksatornás vezetékek nélküli telefon és távíró is!” Az agitációs lehetőségeket, illetve a vásárlóerő leköltését csak másod- és harmadsorban említette (Dunavölgyi 2011: 47).

a szövetkezet klubhelyiségében, majd hosszas vitát folytattak a kérdésről (B. S. 1964), míg Jászsalsószentgyörgyön a helyi népfrontbizottság agrónómusi előadást szervezett a mezőgazdasági szakfilmsorozat elé (T. I. 1965). Persze a televízió már a desztalinizáció időszakában terjedt el, így a hangsúlyt az indirekt módszerekre fektették, a gazdasági információkon és riportokon túl például olyan műsorokkal, mint a *Csak egy picivel jobban!* című vállalati újtásokat népszerűsítő vetélkedő. Az alábbi humoros történet példázza, hogyan képzelhetjük el azt, amikor a televízió mint médium – és nem mint ipari kamerák rendszere – konkrét „termelőerővé” válik. Az 1962-es pártkongresszust megelőző budapesti pártértekezleten számolt be az alábbi esetről Fábri Jenő Kovács, a Budapesti Bányagépgyár dolgozója:

„1960-ban az egercschi kötélpályához mi csináltuk az oszlopokat. A televízió, felismerve a népgazdasági fontosságot, kijött az üzembe, és a brigádvezetőt megkérdezte, hogy nem-e lehetne a tervezettnél hamarabb elkészíteni az oszlopokat. A brigádvezetőnk egy igen szerény és csendes elvtárs, aki még nem szerepelt a nyilvánosság előtt, zavarba jött és 25-e helyett 15-ét mondott, melyet a televízió örömmel vett tudomásul. Amikor a televízió elment, a brigád tagjai meg akarták verni a brigádvezetőt megalapozatlan vállalásáért, de amikor a kedélyek lecsillapodtak, akkor már azt mondták, ha már kimondtad, nézzük is meg, hogy lehet ezt megcsinálni. És 15-én, mikor jött a televízió az utolsó oszlopba is beverték az utolsó szegecset, és ekkor már a brigád minden tagja igen boldog volt” (Az MSZMP Budapesti pártértekezletének jegyzőkönyve, 1962. október 31.).

A televízió korlátozott vételi lehetőségei, erőforrásigények ráadásul az első évtizedekben nem tették lehetővé azt, hogy Nyugatról a Szabad Európa Rádióhoz vagy az Amerika Hangjához hasonló, adott ország nyilvánosságának zártságát feldúló adásokat sugározzanak. (Az NDK-ban más volt a helyzet, mert az NSZK közelsége és a közös nyelv miatt a keletnémet lakosság könnyűszerrel informálódhatott a nyugatnémet televízióból.) Hasonló okokból a szocialista országokban is népszerű rádióamatőr mozgalom sem vált olyan általánossá a televízióval kapcsolatban. Míg egy lelkes, dzsesszzenét is sugárzó rádióamatőrt a *Magyar Ifjúság* is bemutatott (Mikusik 1957: 1), sőt egy békés egymás mellett élést propagáló nemzetközi film is született már 1956-ban, amelyben tucatnyi ország rádióamatőrjei fognak össze egy halászhajó legénységének megmentése érdekében,²⁶ addig a televíziósok legfőljebb a távoli országok monoszkópjainak vételében jeleskedhettek.²⁷ Magyarországon legfeljebb az osztrák és a jugoszláv televízió műsora volt az, ami a hazai politikai nyilvánosságtól eltérő tartalmakat kínált – egy elég szűk sávban. Igaz, a rádióújság 1957 őszén arra hívta fel az illetékesek figyelmét, hogy a szombathelyi házak tetején megjelentek az antennák, noha a magyar adás vétele még nem volt megoldott a körzetben, vagyis a vasiak – Bécsre merőleges antennáikkal – az osztrák adást nézték: „Figyelem Budapest! A magyar képeket is várják. Jó lesz rákapcsolni...”

²⁶ Christian Jacque: Ha a világon mindenki ilyen volna című filmje (*Szabad Nép* 1956. március 1.).

²⁷ A rádióújság például hírt adott arról, hogy egy svéd amatőr televíziós 11 különböző ország televíziójának monoszkópját vette sikeresen, az eltérő szabványok miatt több készülékkel (*Rádió- és Televízióújság* 1958/40: 11).

(Molnár 1957: 7) Komolyabb előkészületek így csak az után következtek be, hogy a műholdas televízióadások technikai megvalósítása – az Észak-Amerikában rendszeresített első műsorszóró műholdakkal – már kézzelfogható közelségbe került,²⁸ miközben az 1960-as évek közepének amerikai kísérleteiről még a *Népszabadság* is technikai szenzációként számolt be.²⁹

A lakásokon belülre költöző „kollektív agitátorok, kollektív propagandisták és kollektív szervezők” azonban súlyos dilemmát is felvetettek. A televízió ugyanis bár közvetítette a politikai és kulturális üzeneteket, azok befogadása izoláltan, az otthon négy fala között következett be, így a pártnapokra, politikai gyűlésekre, de akár a színházi előadásokra jellemző bevonás, nyilvános egyetértés aktusa is elmaradt (Roth-Ey 2007: 296). Ezenfelül az 1960-as évekre a szovjet blokkon belül is árnyaltabban tekintettek a politikára – részben ösztönös politikai érzékkel, a „személyi kultusz időszakának” direkt propagandamódszereit felülvizsgálva. Az 1940-es évek végén felszámolt közvélemény-kutatás (Karvalics–Andreides 2006: 95–101) másfél évtizeddel később visszatért: mikor a Magyar Rádió és Televízió szervezetén belül 1963-ban megalakult egy közvélemény-kutató osztály, nemcsak nyugati, de már jugoszláv és lengyel tapasztalatokra is támaszkodhattak.³⁰ A folyóiratok pedig a szakemberek körén túl is eljuttatták az 1940-es és 1950-es évek nyugati kommunikációelméleti eredményeit, így Lazarsfeld, Lewin és mások kutatásait, amelyek arra hívták fel a figyelmet, hogy a média hatásának és a propagandaüzenetek befogadásának folyamata jóval bonyolultabb, mint azt az „injekciós-tű-elmélet” időszakában feltételezték (Garai 1966, Gábor 1966, Pécsi 1966, Szántó 1966, Török 1966, Sándor 1968, Kemény 1966, Halász 1967).

Mindeközben a televíziónak – sőt más technikai eszközöknek, például a hűtőszekrényeknek – kezdetben, az elterjedtség alacsony fokán afféle közösségteremtő hatása is érvényesült. A közös tévénézésre átjáró szomszédok az 1960-as évek megszokott életképei közé tartoztak. A *Népszabadság* például így mutatta be egy belső-ferencvárosi Gát utcai lakóház életét:

„A szegények régi szolidaritása ebben is él: amíg hely van a fridzsiderben, elfér ott a szomszéd celofánzott csirkeraguja, a másik ház lakójának a teje is... A televíziónál is megvan ez a kapcsolat tulajdonos és »nincstelen« között. Ha jó mérkőzés, vidám darab, érdekes film megy, hívogatóan nyílnak az ajtók: jöjjön, aki szórakozni akar, jobb ízű az öröm, ha sokan osztják meg, csak a szobaméret szab gátat a vendégfogadásnak. Ha ágyazva van, a család is a fekhelyen fér csak el. A vendég a sarokba szorul” (Máté 1964: 6).

Az MSZMP Budapesti szervezetének Pártgazdálkodási és Ügykezelési Osztályának 1960-as évről készített beszámolója aláhúzta, hogy a fővárosi pártalapszervezetek közül

²⁸ Az Agitációs és Propaganda Osztály 1972-ben készítette el az első ezzel kapcsolatos jelentést az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. MOL XIX-A-24b 60. d.

²⁹ „Minden bizonnyal a Szovjetunió is hasonló kísérletekkel bekapcsolódik a világűrön keresztül való televízió-átviteli kísérletekbe, s így még közelebb kerülünk a tv-világrendszer kialakításához. Mindehhez jelent igen fontos lépést a Telstar” (Nagy 1962).

³⁰ MNL OL XXVI-A-9 4. d.

131-ben alakítottak ki tévével felszerelt helyiséget, ahol „a látogatottságot nemcsak az adások megtekintésére használják, hanem a politikai nevelő munkára is”, ami akkor azal kecsegtetett, hogy e fórumok pezsgő politikai központokká alakulhatnak.³¹ Ugyanakkor ez egyáltalán nem volt „szocialista” jelenség Európában, ahol 1955-ben hetedannyi (4,8 millió) televíziókészülék üzemelt, mint az Egyesült Államokban (36 millió) (Briggs–Burke 2012). A magyar újságolvasó is értesülhetett vidéki francia teleklubokról, vagy arról, hogy 1958-ban még az olasz nézők majdnem fele (45%) is idegen helyen tévézett, például a majd 43 000 televízióval ellátott nyilvános hely egyikén (*Rádió- és Televízióújság* 1957/2: 3.; 1958/31: 9.). A nagy robbanás ugyanis Európában is csak később, az 1960-as évek közepére következett be, másrészt eleinte az európai televízió-tulajdonosok díjfizetési morálja meglehetősen rossznak bizonyult. Svédországban például az 1958-as labdarúgó-világbajnokság hozta meg az első nagy eladási rekordot – de az év első felében eladott 124 000 készülékből állítólag csak 87-et jelentettek be szabályszerűen, míg ekkoriban 130 000-re becsülték a nyugatnémet „orvnézők” számát (*Rádió- és Televízióújság* 1958/27: 3.; 1958/29: 7.). Ugyanakkor a magyar kereskedelem is hamar, már 1960-ban, az első televízió közvetített olimpia előtt rátalált a „sportciklusra”, például másfélszeresére emelték a fővárosban III. negyedévből piacra dobni tervezett készülékek számát, és négy új modellt (AT 51, AT 611, Tavas, Benczúr) is bevezettek Tokió előtt.³²

Összegzés

A televízió megjelenése a szocialista országok politikai nyilvánosságát, kulturális világát is átrendezte, ám a kezdeti szakaszban maga a médiarendszer a nyugat-európaiktól (Nagy-Britanniát leszámítva) nem különbözött élesen. Ugyanakkor ezekben az országokban mégis arra számítottak, hogy a társadalmi rendszerek különbözősége a televízió felhasználásában és hatásában is mást, magasabb rendűt fog eredményezni a kultúrától az iparig. Bár a kultúrpeszsimista hangok itt is megjelentek, az új médiummal kapcsolatos hivatalos attitűd optimista volt. Az államszocialista táboron belüli pozitív várakozásokat indokolta, hogy a kultúrpolitika jóval több lehetőséggel rendelkezett a különböző területek összehangolására, azokra azonos elvek és elvárásrendszer volt érvényben, és Nyugat-Európával ellentétben e szférák is nagyrészt fel voltak mentve a piaci verseny és a gazdaságossági követelmények alól. A kultúrpolitika a televízióban is igyekezett felfelé nivellálni: a desztalinizáció éveitől kezdve a párt- és állami vezetés már elfogadta, hogy a közönség a mozikban, színházakban, klubokban, a televízió előtt ülve kikapcsolódni szeretne, de elvárta, hogy a szórakoztatás minél színvonalasabb legyen. Ezzel együtt a televízió – színháznál, mozinál vagy a sajtónál nehezebben kontrollálható – műsorfolyamába rendre becsúsztak olyan filmek, programok, jelenetek, amelyek nem feleltek meg e hivatalos elvárásoknak. Az azonban már nem állítható, hogy a különböző kulturális

³¹ Jelentés a budapesti pártszervek 1960. évi gazdálkodásáról és ügykezeléséről. BFL XXXV. 1. a. 4. 95. ő. e.

³² Tájékoztató jelentés a Fővárosi Tanács VB részére a kereskedelem nyári felkészüléséről. BFL XXXV. 1. a. 4. 78. ő. e.

szegmensek – különösképpen a televízió és a mozi – valóban harmonikus viszonyt tudtak kialakítani. Szintén átmenetileg – de pont ebben az időszakban – jelentkeztek azok az elképzelések, amelyek a televízióra a közösségformáló erőként tekintettek. Ám a televízió addig eredményezhetett a közös médiaélményen túli közösségi élményt is, míg korlátozottan volt hozzáférhető: amint a televíziózás súlypontja az otthonokon belülre került, a kultúrpolitika lehetőségei lényegesen beszűkültek a befogadás irányítására.

Irodalom

- Alexander, John (1952) A hollywoodi kigyófészek. *Magyar Nemzet* 1952. január 31.
- Aust, Hans W. (1964) Das Sterben der City-Zeitungen. *Neue Deutsche Presse* 1964/4. 33–34.
- B. B. (1963) A televízió napjainkban. *Valóság* 1963/4. 125–126.
- B. S. (1964) A képernyő előtt. *Népszabadság* 1964. december 1.
- Barcs Sándor (1952) Amerikai filmet láttam Helsinkiben. *Magyar Nemzet* 1952. augusztus 20.
- Boldizsár Iván (1965) A toll és az ernyő. *Népszabadság* 1965. december 4.
- Briggs, Asa – Burke, Peter (2012) *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.
- Cseh Gergő Bendegúz–Krahulcsán Zsolt–Müller Rudolf–Pór Edit: *Zárt, bizalmas, számozott II.: Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979 (Dokumentumok)*. Osiris, Budapest, 2004.
- Dunavölgyi Péter (2011) Kádár János és a televízió. *Kommunikáció Média Gazdaság* 2011/3. 47–63.
- Durand, Pierre (1965) Warnsignal für demokratische Kräfte. *Neue Deutsche Presse* 1965/3. 32–33.
- Durand, Pierre (1966) Prouvost, Dassault und die „Freiheit der Presse” in Frankreich. *Neue Deutsche Presse* 1966/12. 32–33.
- Fekete Gábor (1964) Mozik, filmek, nézők. *Népszabadság* 1964. március 22.
- Gábor István (1964) Televízió és népművelés. *Társadalmi Szemle* 1964/3. 33–47.
- Gábor Pál (1966) Milyen nagy hatalom? *Magyar Sajtó* 1966/6. 186–187.
- Garai László (1966) A sajtóhatás pszichológiai vizsgálatáról. *Magyar Sajtó* 1966/4. 99–100.
- Halász László (1967) Kommunikációs elméletek. *Valóság* 1967/7. 111–112.
- Hegyi Gyula (1964) A televízió és a gyerek. (Szülőknek nevelésről). *Népszabadság* 1964. március 11.
- Hermann István (1964) A „manipuláció” és következményei. *Valóság* 1964/6. 21–29.
- Horváth Lajos (1956) A televízió ipari alkalmazása. *Szabad Nép* 1956. március 18.
- Horváth Márton (1956b) Először a világon. A magyar újságíró-küldöttség látogatása a szovjet atom-erőműben. *Szabad Nép*, 1956. január 1.
- Jahrbuch DDR (1957–1970) Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, VEB Deutscher Zentralverlag.
- Karvalics László–Andreides Gábor (2006) *A Magyar Távirati Iroda története*. Napvilág Kiadó–MTI, Budapest.
- Kemény István (1966) Az emberek, a társadalom és a tömegkommunikáció. *Valóság*, 1966/2. 111.
- Ledow, A. (1962) Wo die Reklame diktiert. *Neue Deutsche Presse* 1962/5. 34–35.
- Márványi György (1965) Kezdetben vala a TV. *Magyar Sajtó* 1965/10. 304–306.
- Máté György (1964) Gát utca 7. 6. Fridzsider-szocializmus? *Népszabadság* 1964. április 11.
- Mikusik Árpád (1957) Halló, itt HA-5-AL. *Magyar Ifjúság* 1957/53. 1.
- Molnár Tibor (1957) Tudósítónk jelenti. *Rádió- és Televízióújság* 1957/37.
- Mosgraber, Karl-Heinz (1964) Geschäfte mit der Gänschaut. *Neue Deutsche Presse* 1964/11. 31–32.
- Müller, Peter (2000) *Symbol mit Aussicht. Der Ost-Berliner Fernsehturm. 2. Auflage*. Verlag für Bauwesen, Berlin, 107–109.

- Nagy Ernő (1962) A Tesltar-kísérlet és jelentősége. *Népszabadság* 1962. július 22.
Népszabadság (1962. október 17.) Quizbotrány Bécsben.
Népszabadság (1964. január 25.) Röviden.
Népszabadság (1964. február 13.) Nagyképernyős tv-készülék és porszívó is kapható ezentúl rész-
 letre.
Népszabadság (1964. február 14.) Röviden.
Népszabadság (1964. február 28.) Hány szelvénnel lottózunk és totózunk? Öttalálatos rekord.
 Nyeremény: tokiói utazás.
Népszabadság (1964. április 17.) TV-kamerák az üzemben.
Népszabadság (1964. július 5.) Idegen fülek.
Népszabadság (1965. április 27.) Hírek.
 NDP (1964) Des Werbfersehens müde (Rheinischer Merkur) *Neue Deutsche Presse* 1964/11. 37.
 NDP (1968) *Neue Deutsche Presse* 1968/3. 30–31.
 N. P. (1964) Springers Ziel: Privates Fernsehmonopol. *Neue Deutsche Presse* 1964/5. 28.
 Nyilas József (1963): A XX. század tudományos-technikai forradalma. *Népszabadság* 1963. áp-
 rilis 13.
 Packard, Vance (1966): A meztelen társadalom. *Valóság* 1966/1. 93–98.
 Pándi Pál (1963) Stefanie és a giccs. *Népszabadság* 1963. április 14.
 Pécsi Ferenc (1966) Az olvasó kegyeinek keresése. *Magyar Sajtó* 1966/8. 225–227.
 Pospelow. B. (1964) Die Presse Japans. *Neue Deutsche Presse* 1964/3. 33–34.
Rádió- és Televízióújság (1957/2.) Innen-onnan.
Rádió- és Televízióújság (1957/18.) Innen-onnan.
Rádió- és Televízióújság (1957/33.) Innen-onnan.
Rádió- és Televízióújság (1958/23.) Innen-onnan.
Rádió- és Televízióújság (1958/27.) Innen-onnan.
Rádió- és Televízióújság (1958/29.) Innen-onnan.
Rádió- és Televízióújság (1958/31.) Innen-onnan.
Rádió- és Televízióújság (1958/40.) Távolsági Tv-vétel 11 országból.
Rádió- és Televízióújság (1958/48.) Innen-onnan.
 Reményi-Gyenes István (1958a) Televíziós esték Itáliában I. *Rádió- és Televízióújság* 1958/1. 7
 Reményi-Gyenes István (1958b) Televíziós esték Itáliában II. *Rádió- és Televízióújság* 1958/2. 9.
 Révész Sándor (1997) *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó, 1997.
 Roth-Ey, Kristin (2007) Finding a Home for Television in the USSR 1950-1970. *Slavic Review*
 2007/2. 278–306.
 R. L. (1964) Vigjáték vagy politikai nyaklevesek. *Népszabadság* 1964. október 7.
 Sándor György (1964) Szabad idő, művelődés, televízió. *Társadalmi Szemle* 1964/7. 44–58.
 Sándor György (1968) A személyiség varázsa. *Magyar Sajtó* 1968/6. 170–172.
 Schramm, Wilbur: *Television in the Lives of Our Children*. Stanford University Press, Stanford, 1961
 Steinbeck, John (1964) A képernyő előtt. *Népszabadság* 1963. január 13.
Szabad Nép (1954. június 2.) „Nietzsche a gyermekszobában”
Szabad Nép (1955. március 26.) A „comics” pályafutása.
Szabad Nép (1956. március 1.) Közös filmbemutató hat fővárosban.
 Szabó András Endre (1963) A televízió és a társadalom. *Népszabadság* 1963. január 27.
 Szabó András Endre (1964) Mit nyújt a televízió a gyermekeknek? *Népszabadság* 1964. június 28.
 Szabó András Endre (1964c) A televízió és az olvasás. *Népszabadság* 1964. november 29.
 Szabó András (1964b) Az életforma technikai feltételei és az ifjúság. *Társadalmi Szemle* 1964/5.
 70–74.
 Szántó Jenő (1964) „Az utolsó reakció”. *Népszabadság* 1964. január 7.
 Szántó Miklós (1966) Gondolatok a hatás-elemzésről. *Magyar Sajtó* 1966/8. 228–230.

- Szilágyi Éva (1956) Londoni mozaik. Angliai útijegyzetek II. *Szabad Nép* 1956. június 21.
- T. I. (1965): Televízió és népművelés. *Népszabadság* 1965. január 30.
- Takács Róbert (2012) *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág, Budapest, 2012.
- Takács Róbert (2014) The Vanishing Soviet Utopia in Hungary in the Light of de-Stalinization. Soviet Union as the Land of Modernization in the Hungarian Press 1950–1958. *Central European Papers*, 1.
- Tömpe István (1964) A Népszabadság interjúja Tömpe Istvánnal. *Népszabadság* 1964. január 19.
- Török Iván (1966) A közlés és meggyőzés tudománya. *Magyar Szó* 1966/8. 230–232.
- Vajda Péter (1960) A Nyugat 1959-es botránykrónikájából. *Népszabadság* 1960. január 1.
- Vass Henrik (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1963–1967*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1974.
- Zöldi László (1987) *Az ÉS vitái*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1987.

Takács Róbert, PhD Történész, politológus. Az ELTE BTK-n szerzett doktori címet 2011-ben, disszertációjának témája a Kádár-kor politikai újságírása volt. 2003 óta a Politikatörténeti Intézet munkatársa. Jelenleg OTKA-kutatás keretében az 1953 és 1975 közti Kelet–Nyugat kulturális kapcsolatokat, kulturális transzfereket kutatja. Fő kutatási területei emellett: politikai nyilvánosság, oktatás- és kultúrpolitika, politikai humor. E-mail: takrobi@yahoo.com

Tófalvy Tamás

A technopesszimizmustól a digitális utópiáig

A kommunikációs és médiatechnológiák
kulturális megalkotása¹

Bevezetés

„»Dave, halványul a tudatom«, mondja HAL², kétségbeesetten. »Érzem, érzem.«

Én is érzem. Az utóbbi években az a kényelmetlen érzésem van, hogy valaki, vagy valami babrál az agyammal, újrachálózva a neurális áramköröket, újraprogramozva a memóriám. A tudatom, amennyire meg tudom ítélni, nem halványult el, de változik. Nem úgy gondolkodom, ahogy régen gondolkodtam. A legerősebben akkor érzem ezt, amikor olvasok. Elmerülni egy könyvben vagy egy hosszú cikkben régen könnyű volt. Beletemetkeztem az elbeszélésbe, a gondolatmenetbe, és órákat töltöttem a szövegek tanulmányozásával. Ma már ez nagyon ritkán fordul elő. Két vagy három oldal után halványulni kezd koncentrációm. Túrelmetlenné válok, elvesztem a fonalat, más tennivaló után nézek. Úgy érzem, mintha újra vissza kéne húznom csökönyös agyamat a szöveghez. A mély olvasás, ami valaha természetes volt számomra, mára küzdelemmé vált. Azt hiszem, tudom mi történik. (...) Az agyam úgy akarja befogadni az információt, ahogy a Net közvetíti: apró információdarabok gyors áramlatának formájában. Egykoron a szavak tengerének bűvára voltam. Ma úgy suhanok el a felszínen, mint egy vízisielő” (Carr 2008: o. n.).

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. A szöveg különböző verzióinak írásakor értékes kommenteket és kritikákat kaptam Ropolyi Lászlótól, Csepeli Györgytől, Zemplén Gábortól és Barna Emíliától, ezúton is köszönöm segítségüket.

² HAL 9000 Arthur C. Clarke Űrodüsszeia sorozatának karaktere: mesterséges intelligencia, amely emberi módon képes kommunikálni. A Carr által fent idézett mondatot akkor mondja el a 2001 *Űrodüsszeia*-ban, amikor David Bowmannal beszélget a lekapcsolása közben.

Nicholas Carr rendkívül népszerű és nagy hatású, az amerikai *Atlantic* magazinban megjelent esszéjében („Elhülyít minket a Google?”) fogalmazta meg a fenti módon, hogyan éli meg az internet tudattorzító hatását, és hogy szerint ez a személyes élmény hogyan igazolja azt az általános trendet, miszerint az internet alapvetően káros hatással van a gondolkodásunkra és az intelligenciánkra. Gondolatmenete olyan vonzónak bizonyult, hogy két évvel később könyvvé bővítve is megjelent (Carr 2010), és a szerző azóta is idejének jelentős részét az internet és a közösségi média veszélyeinek hirdetésével tölti. Az, hogy Carr személyes élményekre alapozó, introspektív gondolatmenete és az új technológiai ökoszisztémát fenyegetésként értelmező véleménye ilyen pozitív visszhangra lett a nagyközönségben, nem véletlen.

A lelkes fogadtatás hátterében egyrészt egy több évszázados, a modern társadalomtudományok megszületésével (Foucault [1966] 2000) kialakult feszültség áll, amely önmagában nem is feltétlenül kapcsolódik a technológiához. Amióta a modern társadalomtudomány rendszere a világ megismerésének érvényes eszközeként pozicionálja magát, a társadalomtudományos kutatás változó módszertanok és elvek mentén kialakított társadalomképe folyamatosan konfliktusban áll a közvélemény egyéni élményeket össze-sítő, a személyes perspektívákból kiinduló általánosításával. Az empiriának, illetve a személyes érzeteknek e disszonanciája a leglátványosabban talán a bűnözési statisztikák számai és a bűnözés mértékének és jellegének lakossági megítélése között mutatkozik meg. A lakosok személyes élményekből kiinduló értelmezései (mennyire veszélyes a környék, és kik a jellemző bűnelkövetők) gyakran szembemennek az úgynevezett tényadatokkal, mégis gyakran ezek az értelmezések töltenek be aktívabb szerepet a társadalmi vitákban és cselekvésben.

Carr szubjektív élményeinek és félelmeinek igenlő fogadtatása a globális közvéleményben másfelől egy még ősbib, évezredekre visszanyúló feszültségre vezethető vissza: az új kommunikációs és médiatechnológiák eltérő társadalmi jelentéseinek harcához, azaz a hozzájuk kapcsolt értékek folyamatos konfliktusaihoz. Az írás megjelenésétől egészen a közösségi média elterjedéséig megfigyelhetők a negatív vagy pozitív értékek társítása a technológiákhoz (Pitt 2000). Az aktuálisan újként észlelt technológiák megjelentek már a tudatot felszabadító, a régi technológia által korlátok közé szorított világot kitágító, emancipáló eszközként, és az emberiséget szellemi nyomorba és elszigeteltségbe taszító, a tudást és a nyelvet romboló erőként egyaránt.

Bár az már első olvasatra is egyértelmű és világos, hogy Carr az utóbbi értelmezést hirdető, azaz a technopesszimista vizionáriusok csoportjába tartozik, az már kevésbé magától értetődő, hogy a technopesszimista és -optimista táborok egyaránt azonos ismeretelméleti alapállásból szemlélik a technológiának a társadalomban betöltött szerepét. Mind úgy látják, hogy a technológia külső erőként hat a társadalomra és a kultúrára: a társadalmi rendszer – egészen az egyéni, pszichológiai attitűdöktől a kollektív cselekvésekig, kultúráig – a formálható, alakítható és reagáló közeg szerepét kapja, míg a technológia az ezektől független hatóerő, befolyásoló tényezőjét. Az összefoglalóan technológiai determinizmusnak nevezhető attitűd amellett, hogy a technológiát elkülöníti a társadalomtól, annak lényegét a tárgyi megvalósulásban látja. A technológiát a tárgyakkal azonosító eszközközpontú szemlélet (lásd Marvin 1988, Sterne 2003, Gitelman 2006) a technológiai innovációk folyamatának leginkább látható, megragadható vonatkozását emeli ki. Azt a megtestesült terméket, ami a kommunikációban például egy telefon-mo-

dell, a médiában a televízió vagy az internetes technológiában egy szoftver is lehet. Az eszközközpontúság és a technológiai determinizmus eszméi lényegileg meghatározzák azt is, hogy ebben a felfogásban mit lehet „új” technológiaként szemlélni az innovációk folyamatosságában. Az „új” technológia az, ami a technológia belső szabályrendszere, egyenes vonalú egyenletes fejlődési értelmezése szerint „jobb”, mint a „rég” technológia, attól világosan elkülöníthető, és egyben meg is haladja azt, és így hatást vált ki a társadalmi-kulturális rendszerre.

A technológiai determinizmus és eszköz-központúság alapjairól építkező pesszimizmus és optimizmus szemléleteiben mindezek a felfogások, értelmezések és jelentések nem kérdőjeleződnek meg, hanem adottként jelennek meg. De ha maguknak az értelmezéseknek, jelentéseknek, értékeknek az eredete, a társadalomban betöltött szerepük kialakulása a kérdés, akkor éppen ezeket az alapfeltevéseket megkérdőjelezve, azoktól eltávolodva lehet megközelíteni a technológia és kultúra viszonyát. Ebből a szemszögből – a kritikai technológiakutatás felől (l. Tófalvy 2015) – a technológia nem pusztán tárgy, eszköz, hanem folyamat, a felhasználó és a kultúra kölcsönhatása, amely nem különíthető el a társadalmi beágyazottságtól, és éppen ezért az értékei sem adottak. Azt, hogy a technológia értékdimenziója nem adott, éppen az mutatja, hogy azonos technológiákhoz koronként, érdekesoportonként és kultúránként eltérő jelentések és értékek társulnak. A kérdés hangsúlya tehát arra tolódik el, hogy miként jönnek létre az új és régi, jó és rossz technológia egymással konfliktusban álló fogalmai, a technopeszsimizmus és -optimizmus különböző változatai. Milyen, egymással konfliktusban álló értékek hogyan kapcsolódnak a technológiához, hogyan alkotja meg a társadalom mindezeket az értékeket, és ezek a folyamatok hogyan vesznek részt az újdonság, mint olyan létrehozásában?

1. A jó, a rossz és a technológia: az értékek és a technológia összefonódása

Amikor értékek kapcsolódnak egy új vagy régi technológiához, az értelmezések a szélsőségesen jónak gondoltól egészen a végletesen rossznak vélt hatásokig ívelő skálán mozoghatnak. A technológiai jó és rossz két fő véglete között található, legfontosabb szemléletbeli és ideológiai változatokat az egyes attitűdök történeti és társadalmi kereteinek ismeretelméleti feltételezései mentén érdemes feltérképezni.

Bár maga az „új média” terminus és a körülötte kialakult kritikai és tudományos közbeszéd mindössze a 20. század második felének terméke (Peters 2009), már az ókortól kezdve megfigyelhető az újnak észlelt technológiákhoz kapcsolt értékek alakulása. Maga az oppozíció a legegyszerűbb formájában, hogy a technológia jó és rossz hatással lehet az emberi gondolkodás és cselekvés értékdimenziójára, már az európai esztétorténet kezdeteinél jelen volt. A kommunikációs technológiák vonatkozásában először a szóbeliség és az írásbeliség periódusainak hatalmas kulturális váltásának kezdetén jelennek meg az írást mint a gondolatot elsekélyesítő, így a kultúrára, társadalomra káros technológiaként észlelő értelmezések (például Platón *Phaidroszában*, Ong 1982) – hogy a jelen korunkra az írástudás a gondolati felkészültség, tanultság általános metaforájává váljon. Hasonlóképpen, a reneszánsztól, a könyvnyomtatás elterjedésé-

től datálható az a diskurzus, amely gyakorlatilag ugyanezeket a vádakát hozza fel a nyomtatással szemben – fél évezreddel később, napjainkban pedig a nyomtatott írás, a könyv az elmélyült tudás, a kontempláció univerzális szimbóluma a nyugati kultúrában, a sokszorosított írás technológiájának kulturális monopóliumát jelezve (Kittler 1999).

A jó és rossz technológia máig élő értékpárjának a háttérben meghúzódó episztemológiai hozzáállás szerint egyfelől a morális, kulturális, társadalmi, esztétikai és egyéb „jó” ontológiailag lehorgonyzott, nem relatív és konstruált fogalom; másfelől, a technológia valamilyen módon kapcsolatba lép ezekkel a kulturális és társadalmi értékekkel. A technológia tehát egy többé vagy kevésbé autonóm rendszer, amely nem a társadalom termékeként, vagy az azzal való interakcióban működik, hanem azon kívül formálódik, majd egy bizonyos ponton beavatkozik a kultúrába, negatív vagy pozitív módon alakítva azt, elősegítve vagy gátolva a jó érvényesülését. Magából az ismeretelméleti felfogásból, amelynek az egyik legkarakteresebben artikulált, modern változata a már bemutatott technológiai determinizmus, nem feltétlenül következik az értékek oppozíciója. Több akadémiai felfogás, köztük például a kommunikációkutatást évtizedekre meghatározó torontói iskola prominensei (McLuhantól Harold Innisig) szerint is a technológia alapvetően meghatározza az emberi kommunikáció folyamatait – de ebből esetükben negatív vagy pozitív értékviszonyok nem feltétlenül következnek.

Ennek az értékrendszernek egy összetettebb, szintén máig élő és ható változata nagyjából a 18. század vége felé kezdett kialakulni, abban az időszakban, amikor a társadalmi idő fogalma megszületett, és összekapcsolódott a fejlődés eszméjéről és a technológia és társadalom kapcsolatáról szóló gondolkodással (Hansot 1974). A társadalmi idő két fő aspektusa, a történeti tudat és a jövőről való gondolkodás kialakulásával, az első evolúcióelméletek megjelenésével alakult ki az az ismeretelméleti tér, amiben a társadalmi fejlődés eszméje teret nyerhetett (Toulmin–Goodfield 1965). Ez a fejlődéseszmény pedig a 19. század elejétől, az ipari és technológiai innovációk egyre látványosabbá válásával és az elméleti gondolkodásba való beszívárgásával (a technológiafilozófia voltaképpeni megszületésével) hozza létre a technológiai fejlődés koncepcióját.

A technológiai fejlődés optimista eszméje az idő dimenziójában látja a technológiai jó mint civilizációs motor szerepét. A technológia belső logikája itt is a tökéletesedés felé visz, amit nem torzítnak el a kultúra mintázatai – viszont maga a technológia az ember által megalkotott, az emberi „génusz” által irányított termék és folyamat. Tehát nem determinisztikusan hat a társadalomra, hanem mintegy a társadalom eszköze a társadalmi fejlődés építésében. E fejlődésben a természet erőforrást és leküzdendő akadályt jelent, a technológia ekkor kialakuló természetellenes és mesterséges, azaz az organikus természeti világgal már nem folyamatosságot alkotó percepciója tehát még nem ad okot technológiai pesszimizmusra, éppen ellenkezőleg, a haladás és a természetin való felülemelkedés egyik biztosítéka.

Megtartva a civilizációépítő technooptimista szemlélet egyes ismeretelméleti feltételezéseit, másokat pedig elvetve és tagadva alakult ki, az antiutópikus képzelet genezisével párhuzamosan (Zamjatin [1924] 2008) a technológiai pesszimizmus új, immár a jövő dimenziója által meghatározott hulláma. A 19. századtól elterjedő, és igazán a 20. században dominánssá váló felfogás újdonsága is abban áll, hogy a technológi-

ákat a jövő társadalmának dimenziójában a visszafejlődés, a társadalmi rossz erejének látja. A kultúra technológizációjával a társadalom ugyan halad egy jövőbeli állapot felé, de ez az állapot szükségképpen rosszabb, értéktelenebb lesz, vagy éppen a kultúra végét jelenti. Hasonlóképpen, a technológia és a természet szembenállása már nem tökéletesedés hozadékaként, hanem éppen ellenkezőleg, a természettől (vagy éppen a lényegtől, az „aurától” (Benjamin [1936] 1969) való eltávolodásként jelenik meg. A 20. század közepétől, a tömegpusztító fegyverek megjelenésével pedig a technológia egyszerre válik a civilizáció végzetévé, az emberi természettől elidegenedett, mesterséges világgá, a hatalom és a kontroll eszközévé.

Főként a 20. századtól, az első technológiáknak tulajdonított traumáktól kezdve, a technológiai pesszimizmus és optimizmus eszméinek előtérbe, illetve háttérbe kerülésének oszcillációja erőteljesen korrelál a technológia aktuálisan látványos, negatívnak vagy pozitívnak tűnő társadalmi alkalmazásaival. Ahogy azt Hronszky Imre (2000) a német technikafilozófia történetét értelmező tanulmányában bemutatta, az első és a második világháború tapasztalatai is hozzájárultak ahhoz, hogy a német technológiafilozófia gondolkodói és a filozófusok általában (Jaspers, Heidegger, Marcuse, a frankfurti iskola) alapvetően pesszimistán szemlélték a technológia szerepét a társadalomban.

A technológiai pesszimizmusnak, technológiai antiutópizmusnak is nevezhető gondolkör keretei között válik igazán markáns mintázattá a múlthoz kapcsolódó technológiai nosztalgia (Bevan 2013) beemelése a régi és új technológiákhoz társított értékek diskurzusaiba. Ebben a viszonylatban alakul ki az aktuálisan régi, tehát bevett és konszolidált technológiákhoz kapcsolt pozitív attitűdök, és az ezzel szemben álló, éppen újnak minősülő technológiákhoz társított pozitív hozzáállások ma is meghatározó dialektikája.

Hogy a 20. és a 21. században milyen fő kategóriákban mely fontosabb szerzők képviselik a technooptimista és technopesszimista attitűdöket az új technológiákkal kapcsolatban, azt az alább látható táblázat segítségével tekintem át, a kommunikációs és médiatechnológiákkal a középpontban.

1. táblázat

Az új technológiákhoz kapcsolt determinista értéktulajdonítások táblázata, Kuhns (1971) és Thierer (2008, 2010) felhasználásával.

Az új technológiai hatás hatóköre	Az új technológiai hatás minősége, értékdimenziója	
	Negatív, rossz (technopesszimizmus, technológiai disztópia és antiutópia)	Pozítív, jó (technooptimizmus, technológiai utópia)
Elme, gondolkodás (pszichológiai)	Az új technológia leépíti a gondolkodást, elbutít. Carr	Az új technológia növeli az emberi kreativitást és növeli az elme teljesítő-képességét. Shirky
Társas kapcsolatok, kommunikáció, társadalom, demokrácia (szociológiai, kommunikatív)	Az új technológia felbontja vagy elsekélyesíti az emberi kapcsolatokat, egocentrikussá, magányossá, bezárkózottá tesz, izolált csoportokat vagy éppen kommunikációs polifóniát, zűrzavart, káoszt hoz létre, a totalitárius rendszerek és a hatalom elnyomó eszköze. A nyomtatott sajtó rádióellenes lobbija (1924–39), Carsons, Ellul, Jaspers, Morozov, Mumford, Poster, Giedion, Turkle	Az új technológia kiterjeszti az emberi kapcsolatokat, az interkulturális megértés és kooperáció új szintjét hozza el, liberalizálja, szabadon hozzáférhetővé teszi a tudást, hangot ad az elnyomottnak, forradalmakat hoz létre, rétegeket emel fel. A rádiópárti lobbija (1924–39) Benkler, Buckminster Fuller, Leadbeater, Shirky
Kultúra, művészet, gazdaság (esztétikai, antropológiai)	Az új technológia elsekélyesíti a kultúrát, elszemélyteleníti a művészetet, instabillá teszi a jólétet. Adorno, Benjamin, Jonas, Keen, Postman	Az új technológia katalizálja a kultúrát, terjeszti a művészetet, a növekedés és a bőség záloga. Howe, Kevin Kelly, Negroponte, Szocialista állampárti ideológiák, VDI
Humanitás, természet (egzisztenciális)	Az új technológia elválaszt a természettől, a technológia mesterséges, a virtuális valóság természetellenes, elzár a világtól, a valóságtól, potenciális katasztrófavesztély az emberiségre. Heidegger, Siegel, G. R. Taylor, Orwell, Zamjatin	Az új technológia a humán jelleg kiterjesztése, a virtuális valóság mint emberi találmány folyamatosságot alkot az elmével, az új technológia a lehetőségek tere, megoldás a korábbi technológiák egzisztenciális problémáira. Gibson

A 21. századra kialakult fő társadalmi-kulturális attitűdöket, amelyek ismeretelméleti struktúrájuktól függetlenül lehetnek tehát egyfelől pozitívak (technológiai jó, technológiai optimizmus, technológiai utópiák), másfelől negatívak (technológiai rossz, technológiai pesszimizmus, technológiai antiutópiák vagy disztópák) a függőleges tengely mentén elrendezett hatókörök segítségével csoportosítottam. Ezek a hatókörök azt mutatják, hogy az adott attitűdök, szerzők, hozzáállások az emberi természet, kultúra és

társadalom mely aspektusát tekintve feltételezik pozitívnak vagy éppen negatívnak a technológia szerepét.

Az új technológiákat, legyen az a televízió vagy az internet, az emberi elmére károsnak tekintő hozzáállások többnyire azt hangsúlyozzák, hogy azok (a megelőző technológiákkal szemben) leegyszerűsítik, leépítik a gondolkodást, gátolják a tanulást, és elcsékyesítik az elmét. A visszafejlődés metaforáinak mintázata a bonyolultabbtól az egyszerűbb, a mély felől a sekélyes, a fontos felől a lényegtelen felé mutat, az internet hatása alatt formálódó elme értékes képességei lebénulnak, elértektelenednek. A személyes élmény és meggyőződés bár nem az egyedüli érv és bizonyító erejűnek szánt megnyilatkozás, de a szerzők többségénél igen fontos szerepet tölt be az álláspont legitimálásában.

Ezzel szemben a technológiák gondolkodásra gyakorolt pozitív hatását hangsúlyozó attitűdök (Shirky 2008, 2010) esetében a gondolkodás segítőeszközeként, meghosszabbításaként jelennek meg például a digitális technológiák, amelyek az egyébként kihasználatlanul elfelekvő kreatív energiákat is megmozgathatják.³ Ez a felfogás szorosan összefonódik a kultúrára és a társadalomra kifejtett pozitív technológiai hatásokra vonatkozó meggyőződésekkel, melyek szerint a digitális technológia összeköti az embereket, lehetőséget ad a közös alkotásra és annak nagyobb határfokra emelésére, a tudáshoz való könnyebb hozzáférésre. Mindez az emberi lényeg, a humanitást illetően pedig egyértelműen pozitív hatásokkal jár, hiszen a technológia legmélyebb intellektuális és kognitív készségeinket hosszabbítja meg és terjeszti ki.

Az, hogy ennyiféle párhuzamos értelmezés élhet meg egy technológia szerepével kapcsolatban, arra mutat rá, hogy a technológia kulturális jelentéseinek, értékdimenziójának viszonylatában afféle határtárgyként (Star–Griesemer 1989), határinfrastruktúráként működik: azaz több közönség, kultúra és felhasználói csoport számára elérhető, de használatának mintázata és annak jelentései már az adott csoportokon belül alakulnak ki. Konfliktushoz pedig akkor vezethetnek az eltérő értelmezések, ha azok már nem összeegyeztethetőek a többi párhuzamos felfogással. Az összeegyeztethetlenség konfliktusa a leglátványosabban pedig éppen akkor jelenik meg, amikor az eltérő kulturális jelentések vitája egy olyan technológiához kapcsolódik, amelyet egyes csoportok újként pozicionálnak.

2. Változó idők, változatlan értékek: az új kommunikációs és médiatechnológiák kulturális jelentései

2012. július 16-án az amerikai *Newsweek* magazin címlapján (Newsweek 2012) egy elkeseredetten sikoltó, tenyerét a fülére tapasztó nő torzított képe volt látható, feje fölött pedig hatalmas betűkkel szedve a vezető anyag címe: „iÖrület” – Pánik. Depresszió. Pszichózis. Hogyan drótozza újra agyunkat az online kapcsolatfüggőség?” Az „örület” szó elé odaillesztett kicsi „i” (amely angolul a nagybetűvel írandó „én” szóra referál) betű az

³ Clay Shirky e két idézett művében mondható leginkább technooptimistának, bár nem annak a kritikátlan és reflektálatlan értelmében. Későbbi írásaiban viszont több skeptikus szempont merül fel, mint például az egyetemi órákon való digitális eszközhasználattal kapcsolatban (lásd Shirky 2014).

Apple által az ezredfordulótól kezdve bevezetett eszközök márkanevének (iPod, iPad, iPhone) struktúrájára utal. Ez az „i” az elmúlt évek során a digitális technológia világában – hasonlóan a pár évvel korábban hódító „e-”, mint elektronikus rövidítéshez – általános képzővé vált, amely szinte bármilyen termék vagy márka neve elé odailleszthető, és amellyel azt jelezheti az adott gyártó vagy szolgáltató, hogy az adott produktum személyre szabható, közösségi, megosztható és digitális megoldásokat kínál egy bizonyos területen.

Már a címlapra való rátekintés pillanatában, még az alcím elolvasása előtt világossá teszi az „iÖrület” szó a kapcsolatot a legújabb digitális technológiák és a patológus mentális állapot között. Maga a cikk pedig részletesen kifejti, miért is érdemes félnünk az új technológiák hatásaitól, hogyan „drótozza át az agyunkat” a számos új kommunikációs eszköz és média. A Newsweek cikke és a számtalan további hasonló írás mögött álló publicisztikai attitűd, melyben az új technológia mint potenciálisan veszélyes és káros jelenik meg, nem pusztán a szerző gondolatmenetének vagy éppen a szerkesztőség döntésének a lenyomata, hanem olyan médiafogyasztói közeget is feltételez és alkot meg, amely igen fogékony a vadonatúj veszélyek ilyen módon táltal ismertetésére.

Az újnak észlelt jelenségekkel kapcsolatos félelmek és remények társas konstrukciójának ez az alakzata egyáltalán nem újszerű a kommunikációs és médiatechnológiák társadalom- és kultúrtörténetében. Egyidős magával a médiával: a médiafogyasztók sztereotípiákat, értékeket, előítéleteket, morális tulajdonságokat és érzelmeket kapcsolnak az új és a régi kommunikációs és médiatechnológiákhoz egyaránt, legyenek azok akár hatalmas várakozások vagy éppen irracionális félelmek, megalkotva a jó és a rossz média fogalmait, és ezzel egyben visszahatva a technológiai innovációk jövőjére.

A jó és a rossz, a régi és az új fogalmainak történeti kontinuitásából következik az új technológiák társadalmi konstrukciójának aktuális technológiától független, strukturális folyamatossága is. Bizonyos értékek mindig társulnak a régi és az új technológiákhoz, és egy viszonylag stabil periodicitás is megfigyelhető a kommunikációs technológiák terjedésének és az attitűdök, a társadalmi értékkapcsolások váltakozásainak mintázataiban.

Az új és régi kommunikációs technológiákhoz kapcsolt értékek diskurzív konfliktusai a 19. század második felétől, az elektromosság és a médiatechnológiai innovációk összekapcsolódásával, az eszközök számának jelentős megugrásával és elterjedésével váltak meghatározóvá a nyugati társadalmak mindennapi életében. A 19. század végén és a 20. század elején terjedt el a telefon, a távíró, a fonográf, az elektromos fény és a mozgóképek, melyek szerepüknek, használatuknak, hatókörüknek megfelelően transzformálódtak át lassabban vagy gyorsabban az újból a régi technológia státuszába az érintett társadalmi csoportok szemléletében. Diane Zimmerman Umble (2003) esettanulmánya a telefon bevezetésének korai időszakához visszanyúlva mutatja be, hogy milyen kulturális, közösségi motivációk lehetnek egyes társadalmi csoportoknak az új technológiákhoz való negatív értékek társításában. A konzervatív keresztény pennsylvaniai ámis és menonita vallásos közösségek a 19. és a 20. század fordulóján szembesültek először az elektronikus kommunikációs eszközökkel, és akkor jutott el a Bell telefontársaság révén az Egyesült Államok eldugottabb szegleteibe, így hozzájuk is a vezetékes telefonszolgáltatás (John 2010). Maguk a telefontársaságok (természetesen) és a szekuláris, illetve kevésbé tradicionalista módon vallásos farmerek „az isteni szolgáltatás” néven illették

a telefont, azt hangsúlyozva, hogy milyen nagymértékben megkönnyíti a mindennapi életet. Ezzel szemben az ámis és mennonita közösségekben felcsapó vitákban a telefon által közvetített tartalmat „felületes fecsegésnek, értelmetlen beszédnek” minősítették, deklarálva, hogy tudást nem közvetíthet a médium, és a jellemző jelzők között szerepeltek „az ördög drótja” és a „bűnös hálózat” kifejezések.

A telefon mint új technológia praktikus és félelmetes reprezentációinak összecsapása a vallásos közösségek saját kulturális rendszerében nyer értelmet. Mindkét közösségben az a fajta nagyon szigorúan értelmezett hagyományközpontú életmód és napirend adta (és adja) az identitás központi elemét, amely potenciálisan akkor van a legnagyobb biztonságban, ha a csoport tagjai egyáltalán nem vagy nagyon kontrollált módon érintkeznek azzal a világgal, amitől értékeiben a közösség el kíván zárkózni. És fordítva: az jelenti a legnagyobb veszélyt, ha a külvilággal való érintkezés túlságosan gyakorivá, vagy egyszerűen kontrollálhatatlanná válik. A telefon pedig éppen ez utóbbira adott lehetőséget: a külvilággal való, valós idejű, ellenőrizhetetlen kapcsolattartásra. Mindkét közösség telefonellenző lobbijai alapvetően azért ellenezték a szolgáltatás bevezetését, mert az éppen a kizárni vágyott külső, „világi” világgal való közvetlen kommunikáció lehetőségét hozta be a legszemélyesebb életterükbe, az otthonukba.

Ugyanezen okok miatt váltott ki félelmeket az első, globálisnak nevezhető kommunikációs hálózat, a távíró is. Mivel a hálózaton személyazonosítás nélkül is kapcsolatba lehetett kerülni másokkal, elterjedt nézet volt, hogy a távíróközpontokban az üzeneteket kezelő operátorok – legalábbis kommunikatív – kicsapongó életmódot folytatnak, hiszen számtalan ismeretlen személlyel léphettek kapcsolatba (Marvin 1988, Stubbs 2003). A telefonnal és a távíróval kapcsolatban is meg-megújuló nézet volt, hogy az elektronikus hálózatok lehallgathatósága (az üzenetek elfogásától a csoportos telefonbeszélgetésekbe való bekapcsolódásig) miatt a mindennapi élet veszélyesebbé, a bűnözők kénye-kedvének jobban kitétté válik, ezzel párhuzamosan pedig sokan úgy gondolták: az elektronikus kommunikáció forradalmasíthatja a bűnüldözést, és biztonságosabbá teszi az életet (Marvin 1988). A távíró médiumához kapcsolt optimista elvárások között a világbéke elhozása is szerepelt (Standage 1998), leginkább arra alapozva, hogy a korábban csak jelentős időeltolódással, de a távíró segítségével már világszerte a lapokban csaknem egy időben megjelenő, így egyszerre megélhető hírek és események, a közös élmény elmossa a kulturális ellentéteket.

Az új kommunikációs és médiatechnológiáknak a kulturális értékek vagy társadalmi érdekek által formált befogadásának története később, a 20. század során, főként a rádió és a televízió megjelenésével (Barbier–Bertho Lavenir 2004) számos további hasonló példát szolgáltatott. A kommunikáció és média 20. századi társadalomtörténetének legfontosabb fejleménye és újdonsága, hogy az elektronikus technológiák nem csak az információáramlásban, hanem a korábban a kizárólag a nyomtatás, a sajtó által meghatározott nyilvánosságban, közbeszédben is meghatározó szerepet kaptak, így az elektronikus kommunikációs és médiatechnológiákhoz kapcsolódó kulturális attitűdöknek, értékeknek a korábbiaknál átfogóbb rendszere alakult ki.

2.1. Az információáramlástól a nyilvánosságig és a tömegmédiához kapcsolt értékekig: rádió és televízió

Több 19. század végi elektronikus technológia elméletben és gyakorlatban is alkalmas volt a már nem pusztán „one to one”, azaz két kommunikáló fél közötti információcsere-re. Ilyen lehetőségek voltak például a telefonon a „many to many” csoportos beszélgetések vagy a „one to many” csoportba sorolható Puskás-féle Telefonhírmondó (Marvin 1988, 1999). Mégis a mozi és a rádió váltak az első elektronikus, „one to many” információterjesztésen, tájékoztatáson alapuló tömegműveletű médiumokká a 20. század elején, és így az addig e téren monopolhelyzetben lévő nyomtatott sajtó első igazi konkurensévé.

Az elektronikus tömegmédia kialakulása nemcsak a médiatartalmak természetét és a médiafogyasztási szokásokat alakította át radikálisan, hanem átrendezte a média-technológiákhoz kapcsolt értékek társas konstrukciójának spektrumát is. A 20. század elejétől a nyugati közgondolkodás egyre kevésbé pusztán az emberi elme, viselkedés vagy a közösségek és a technológia, hanem mindezeknek a szempontoknak a társadalmi berendezkedés, közelebbről a demokratikus rendszer komplex viszonylatában betöltött szerepe mentén társított értékeket a régi és új technológiákhoz, a populáris, a közéleti és az akadémiai színtereken egyaránt. Az egyre táguló és körvonalazódó nyilvánosság tehát egyre többet kezd foglalkozni magának a nyilvánosságnak a kommunikációs technológiák tükrében szemlélt értékeivel, fejlődésével, jövőképeivel.

Azzal, hogy milyen populáris és szakmai értékítéletek, elképzelések éltek a tömegműveletű médiumok vélt jó vagy rossz társadalmi hatásaival kapcsolatban, meglepően kevés összefoglaló munka foglalkozik. Az egyik ilyen mű Robert E. Davis (1976) monumentális, 725 oldalas kötete, a *Response to Innovation: A Study of Popular Argument about New Mass Media*, amely 1891-től 1955-ig követi végig az elektronikus tömegműveletű médiumokat – a mozit, rádiót, televíziót – kísérő népszerű kulturális vélekedéseket, a kortárs amerikai sajtóban megjelenő írást alapján. Davis több szempont alapján osztályozta a technológiák társadalomra gyakorolt hatásairól szóló véleményeket. A vitára általánosan jellemző két fő csoportot az új tömegműveletű médiumok elleni támadások, illetve az új médiumokat védő, azok előnyeit hangsúlyozó vélekedések alkotják. Mindkét csoporton belül két fő hatókörben vizsgálja Davis az értékítéleteket, egyfelől olyan, általános kategóriákban, mint a szórakozás, tájékozódás, nemzeti érdek, világbéke, kultúra, erkölcs, egészség, másfelől egyes társadalmi intézmények, csoportok felől, mint például az oktatás, politika, vallás és család.

Függetlenül attól, hogy milyen hatással voltak az egyes tömegműveletű médiumok a társadalmi berendezkedésre, vagy hogy egyáltalán hatással voltak-e a társadalomra, Davis áttekintése egyértelművé teszi, hogy a mozi, a rádió és a televízió elterjedését egyaránt élénk viták, egymásnak szögesen ellentmondó értékítéletek, radikálisan szembenálló vélemények, dichotomizáció jellemezték (lásd Williams 2005). A kezdetben a filmszínházakat támadók szerint a mozi az erkölcstelenség melegágya volt, amely a filmekben kínált minták által ráadásul a bűnözést is terjeszti. A filmet mint médiumot társadalmilag jónak látók pedig a széles tömegekhez eljuttatható minőségi szórakozás, az oktatásban való felhasználhatóság értékeit hangsúlyozták. A rádióval kapcsolatos értékítéletek egészen a 20-as évekig – amíg a rádiós technológiák elsősorban drótnélküli távíróként, majd a távírónál összetettebb kommunikációs médiumként működtek és jelentek meg

a diskurzusból – pozitív innovációként keretezték a technológiát, és a jövőjével kapcsolatos elképzelések is mind azt hangsúlyozták, hogyan lehet az eszközzel változatos hanganyagokat és információkat a lehető leggyorsabban eljuttatni távoli pontokra, és ez hogyan funkcionálhat a társadalmat összetartó erőként. Az ezzel radikálisan ellentétes értékelések, félelmek, szorongások a 20-as években kezdtek megjelenni, amikor már a rádióra egyre inkább tömegműediumként tekintett a közvélemény.

Bár már a második világháború előtt is volt hat csatorna és mintegy tízezer készülék az Egyesült Államokban, a televízió mint tömegműedium a világháború után, 1948-tól kezdett tényezővé válni. A már korábban is a műedium társadalmi hasznát hangsúlyozó vélemények mellett 1949-től, a televízió egyre sikeresebbé válásától (Teachout 2009) válnak egyre markánsabbá azok a kritikák, melyek szerint a televízió elsilányítja a kultúrát, szétfelbontja a családot, eltorzítja a képzeletet, a jó ízlést, az emberi elmét (lásd Williams 2005). Ezek a fő értékítéletek változó időközönként és kulturális kontextusokban, hol hevesebben, hol mérsékeltebben, de újra és újra felmerültek a televízióval kapcsolatban (Mander 1978). Az értékítéletek természetesen nem a monolitikus, immanens technológiákra adott, elszigetelt társadalmi válaszként voltak jelen, hanem aktívan formálták a műediumok befogadásának, használatának jövőjét: mind a mozi, mind a rádió és a televízió esetében például ezeknek a társadalmi aggályoknak, nyomásoknak az eredményeképp születtek meg az adott médiaplatformokon keresztül közvetített tartalmaikat szabályozó etikai bizottságok, iparági önszabályozó testületek és médiatörvények is.

2.2. A hálózattól a tömegműediaig: a számítógép és az internet

Az internet társadalomra és kultúrára gyakorolt káros, illetve üdvös hatásait egymásnak ütköztető diskurzusból nagyjából hetven évvel a rádióval és negyven évvel a televízióval szemben markánsan megfogalmazott kritikák első megjelenése után, a kilencvenes években kezdett kialakulni. Mivel az internet fő sajátossága, ha úgy tetszik, újdonsága abban áll, hogy egyszerre működik az összes típusú kommunikációs interakciót kiszolgáló információs hálózatként, valamint az összes tartalomtípust közvetíteni képes tömegműediumként, bevonva és összekötve a többi médiatípust is (Castells 1996, Fortunati 2005, Szakadát 2007), ezért az internethez kapcsolt értékek narratívái is időrendben az internet e két, időben némi eltéréssel tényezővé váló funkciójához kapcsolódva jelentek meg. Először a kommunikációs hálózathoz, majd a tömegműediumhoz kapcsolódva.

Az internet első bevett használati formájához, a kommunikációs hálózathoz (legalább) két történeti szál konvergenciája vezetett el, hiszen az internet ma ismert formájának története a személyi számítógépek már több évtizede, és az elektronikus kommunikációs hálózatok fejlesztésének egy évszázada tartó folyamatainak összekapcsolódásával kezdődhetett meg. Ez az összekapcsolódás, mint az a visszaemlékezésekből, korabeli dokumentumokból látható, egyáltalán nem volt evidens vagy régóta várt fejlemény. A számítógép jövőképei között már az ötvenes évektől előkerülnek az igaz, szobaméretű, de már otthoni használatra szánt modellek elképzelései, sok egyéb, később csak részben vagy egyáltalán nem megvalósult koncepció között (lásd Karvalics 2001), viszont egészen a hetvenes évek elejéig nem merül fel komolyan az otthoni számítógépek

hálózatba kötésének koncepciója a fejlesztési távlatokról szóló előrejelzésekben, populáris és tudományos elképzelésekben. Hasonlóképpen, az első, adatcsomagokat továbbító hálózatok kapcsán sem volt előtérben a személyi számítógépekkel való összekapcsolhatóság jövőképe. Amikor már az internet mint kommunikációs hálózat megvalósulni látszott, és már megszülettek az ezzel a funkcióval kapcsolatos jövőképek (Turner 2008, Szűts 2013), akkor pedig a globális hálózat és az internet mint tömegmédia lehetőségei estek kívül a rövid és hosszú távú technológiai extrapolációk körén.

Mielőtt tehát az internet összekapcsolódott volna a személyi számítógépek tervezési koncepcióival és így mindennapi valóságával, a számítógép körül kialakult átfogó kritikai-utópisztikus technokulturális mozgalom határozta meg az új technológiák lehetséges hatásaival foglalkozó diskurzusokat. Legalább két, nagyon eltérő előjelű, forrású és hatókörű, de sok ponton összekapcsolódó eszmerendszert érdemes elkülöníteni. A számítógép mint a megismerés modellje, és a számítógép mint a mindennapi életet virtualizáló, az emberi viselkedést modifikáló eszköz, avagy – visszanyúlva a technológia filozófiájának gyökereiig – az emberi test és tudat meghosszabbítása (Hronszy 2000).

A számítógép mint az emberi elme és gondolkodás lehetséges modellje az ötvenes évek elején, a hidegháborús amerikai hadiipari és technológiai fejlesztések által meghatározott tudományos mezőben kialakuló kognitív tudomány egyik alapvető módszertani alapelvevé és metaforikus hivatkozási pontjává vált (Pléh 1998, 2000, Tófalvy 2006). Az európai eszmetörténetben mintegy négy évszázados hagyománnyal rendelkező karteziánus emberképnek a 20. század második felétől nagyjából az ezredfordulóig a tudományos és a közgondolkodásban is domináns elképzelése szerint az emberi agy alapvetően modellezhető, megismerhető és leírható a számítógép működési elveinek és funkcióinak az emberi megismerésre alkalmazásával.

Az emberi gondolkodás modelljeként a számítógép-metafora koncepciója kezdetben alapvetően optimista elbeszélésekben jelent meg a tudományos gondolkodás és a populáris kultúra berkeiben. A megismerés rövidtávú megértése, az emberi képességek kiterjesztése, a mesterséges intelligencia kifejlesztése és az életminőség javítása utópisztikus elvárásaival. Ezeknek az elképzeléseknek a viszonylag rövid dominanciája a tudományos és a közgondolkodásban idővel megingott. A megismeréstudományban a nyolcvanas évek végétől, az összefoglaló néven poszt-karteziánusnak nevezett újabb (narratív, társas, kulturális, evolúciós, biológiai rendszerelméleti, lásd Cole 2005, Bruner 1985, Pléh 2000) rivális megközelítések elbizonytalanították az agy és az elme számítógépes modellezhetőségének ideáját, új, társadalmi és biológiai kulcsmetaforákat ajánlva nem csak a kognitív tudománynak, hanem az embertudományoknak általában.

A tudomány megismerés-metaforái a „mesterségestől” a „természetes” felé mozdultak el, és ezzel párhuzamosan a közvélekedésben is az elme korábban biztatónak tűnő szimulációs törekvései egyre inkább félelmetesként, károsként és természetellenesként jelennek meg. A mesterséges intelligencia és a cyborg-lét a hatalom totális kontrolljának a potenciális eszközeként és terepeként jelenik meg, amelyben kulcselem a szimuláció, a valódi, természetes, emberi környezettel harmóniában élő világgal szembenálló, manipulált virtuális világ disztópiája. Ezek az átfomálódó ismeretelméleti felfogások a leginkább hétköznapi szinten, a számítógépek mindennapi használatának megítélésében is erőteljesen jelen voltak, és jelen vannak még ma is. A személyi számítógépek elterjedésével párhuzamosan alakulnak ki a számítógéphasználat szélsőséges sztereotípiái és a

hozzá kapcsolódó félelmek (Kling 1996): a szabadidő egészséges, természetes eltöltése helyett a sötét szoba és a képernyő egészségtelen és természetellenes társaságát választó, szociálisan elszigetelt és lelkiileg beteg, függő, testileg deformált számítógéphasználó populáris reprezentációi.

2.3. Az internet átalakulása: kommunikációs hálózat, második nyilvánosság, tömegmédia

Ebben a meglehetősen összetett, egymással konfliktusban álló értékítéletekkel tarkított diskurzív közegben jelentek meg a kilencvenes évek közepétől, az internet első, szélesebb körben való elterjedését kísérve a világhálóval kapcsolatos etikai, erkölcsi, kritikai aggályok, melyek főként a virtualitás korábbi, és az anonimitás ehhez csatlakozó fogalmának kritikus tematizálásához társultak (lásd Csepeli 2009). Az új kommunikációs hálózat e két újszerű jellemzője ezekben a diskurzusokban mint egyes társadalmi rétegekre, illetve az egész társadalomra veszélyes vonások jelentek meg (lásd Baym 2010). Amíg az anonimitás a bírálók szerint a megbízhatatlansági tényezőket, valamint a bűncselekményeknek való kitettséget növelte az internet használatával, addig a virtualitás – tehát a hálózat által nyújtott valóságképezés – ismét mint afféle „természetellenes” közeg, a „valósághoz” való viszony felbomlasztásának veszélyét hordozta magában. Ezek a virtuális világokban való navigáció veszélyeit hangsúlyozó diskurzusok gyakran a felhasználót – hasonlóan a számítógépes játékok felhasználóit – mint „beteget” jelenítik meg, addiktológiai analógiák és metaforák sokaságát felhasználva.

Az internethasználókat esetenként az internetfüggők és internetes bűnözők sztereotipizálására használt jelzőkkel és tulajdonságokkal leíró, főként a nem internet-használó és a technológiát nem ismerő populáció körében terjedő, gyakran morális pánikokkal (Kitzinger 2000, Kuipers 2006) övezett negatív visszhangok mellett fontos párhuzamos motívumként jelent meg a kialakuló internethasználói szubkultúra saját diskurzusa, második nyilvánossága. A kezdetben viszonylag kis létszámú, korai befogadó felhasználói réteg közösségalkotó tényezőként értelmezte az új technológia használatát, és ennek megfelelően a belső elbeszélések az internet mint közösségformáló erő, a társadalmi-kulturális jó utópiája felé vezető eszköz jelent meg (Rheingold 1994, Turner 2008).

A szélessávú internet megjelenésének következtében elterjedő online közösségi médiával kapcsolatban, a kétezres évek első harmadától már más típusú kulturális kritikák jelentek és jelennek meg, részben kapcsolódva a korábbi ítéletekhez és koncepciókhoz. Három csoportra bontva a reflexiókat, a tudás és kreativitás, a társas kapcsolatok és kommunikáció, valamint a társadalmi berendezkedés és a demokrácia fogalmai körül sűrűsödnek össze az internettel mint médiával és mint közösségi platformmal foglalkozó diskurzusok (lásd Csepeli 2006).

Az anonimitás kezdeti fenyegetésével (amely a közösségi média korában már éppen ellenkezőleg, privacy problémaként jelenik meg) leginkább folyamatosságot alkotó toposz az interneten elérhető számos ellenőrizetlen és megbízhatatlan információ létéből az internetes tartalmak összességére kiterjesztett hiteltelenség-bírálattá vált, mely szerint az internet mint médium természeténél fogva alapvetően csak megbízhatatlan

tudást és rossz minőségű tartalmat közvetít. Emellett pedig megjelent az internetet – hasonlóan a korábban a televíziót övező morális pánikokhoz (lásd Williams 2005) – mint a társadalmat, kultúrát tönkretévő (Keen 2007), illetve még radikálisabban, az emberi gondolkodást leépítő, elbutító (Carr 2008) hálózatként pozicionáló társadalmi visszhangok sokasága is. Ezen gondolatmenetek szerint az internet emancipáló közege alapvetően nem jó, hanem rossz hatással van a tartalom-előállítás összességére, ellehetetlenítve a minőségi tartalmakat, másfelől pedig a felhasználók folyamatos, több feladatra egyszerre fókuszálni próbáló online jelenléte (az úgynevezett multitasking), lehetetlenné teszi a mélyebbnek gondolt tartalmak befogadását, így a gondolkodás elsekélyesedéséhez, a kreativitás leépüléséhez vezet.

Ezzel a sekélyesség-doktrínával és a korábbi, virtualitástól tartó értelmezésekkel is szervesen összefüggenek az emberi kommunikációs folyamatok elsekélyesedésétől tartó (Turkle 2011) technopesszimista elbeszélések, melyek szerint a „valódi” kommunikáció helyét átvevő hiperkonnektivitás és valós idejű online és mobilkommunikáció feloldja a mély emberi kapcsolatokat, és az igazi barátságok, családok, mikroközösségek felbomlásához vezet. Mivel a virtuális kommunikáció a hangalapú mellett egyre inkább szövegalapú csatornákon is zajlik, az ehhez a médiumhoz alkalmazkodó nyelv pedig egyszerűsödik, romlik, maga után vonva a kifejezőkészség satnyulását és ismét, a gondolkodás leépülését.

A tágabb társadalmi rend és a demokrácia vonatkozásában is vannak következményei ezeknek a folyamatoknak, amelyek a társadalmi nyilvánosság működésének elakadásához, a demokratikus közeg gyengüléséhez vagy éppen felbomlásához vezethetnek. A disztópikus kritikák szerint azzal, hogy a kurált, szerkesztett, moderált tartalmak dominanciáját egyre inkább megingatják a szerkesztetlen, ellenőrizetlen felhasználói tartalmak az internet nyilvánosságában, a korábban a sajtó és az ezzel felhatalmazott ágensek által moderált közvélemény helyét átveszi a káosz, ahol már nem lehet érvényt szerezni a közösségi akaratnak, hanem zajba fullad az egymás mellett futó csatornákon áramló információ. Másfelől, az egyre jobban személyre szabható tájékozódással és online hírfogyasztással – mely jelenséget az eredetileg a Nicholas Negropontétól (1995) származó „daily me” hívó szóval is szokás illetni (és egyben kritizálni) – az egyes társadalmi rétegekhez, politikai preferenciákhoz vagy más érdeklődési körökhöz tartozó csoportok végleg elszigetelődnek egymástól, ahelyett hogy párbeszédbe bocsátkoznának. Nem beszélve arról, hogy a közösségi média potenciálisan a totalitárius rendszerek rendkívül hatékony elnyomó eszköze is lehet (Morozov 2011).

Ezzel szemben az internet és közösségi média mint tömegmédium addig nem látott sokoldalúsága előhívta a változó mértékben elkötelezett, pozitív, optimista és utópikus reakciókat is. A gondolkodás elsilányításával szemben az internet és közösségi média kreativitást és kollaborációt elősegítő természetét hirdetők (Shirky 2008, 2010) a kooperatív, önzetlen tudásmegosztás és -produkció, a wiki-modellek és a crowdsourcing-technikák szellemi erőforrás-liberalizációját emelik ki. Az ezt lehetővé tevő technológia pedig már egyértelműen a társadalmi jó eszközévé válik. A hálózati tudás (lásd Ropolyi 2006) tudásszerveződésre gyakorolt pozitív hatásai pedig az egyenlőbb tudás- és információs társadalom (lásd Farkas 2002) kialakulását segítik elő, ezáltal az internet közvetetten a demokratikus berendezkedés stabilizálója és támogatója (Benkler 2006).

Egy adott médiaplatform által közvetített tudás befogadását, strukturálását, szerveződését mindezen versengő diskurzusok, értelmezések fényében, nemcsak a média természete határozza meg, hanem az az aktuális társadalmi-kulturális beágyazottság is, hogy az adott befogadó éppen melyik típusú előítéletet, értelmezést propagáló társadalmi és érdekcsoportok által közvetített információt tartja hitelesnek. De hogyan vesznek részt az értékeket megalkotó és legitimáló csoportok a technológiák kulturális megalkotásában?

3. Érdekek a technológia értékekkel való felruházásában: a releváns társadalmi csoportok szerepe

A technológiáról való gondolkodás nem a saját, belső, immanens törvényei szerint változik, hanem az éppen aktuális társadalmi, kulturális kontextus és hagyomány erőterében alakul. Erre az egyik legérzékletesebb példát a németországi, technológiáról való gondolkodásnak a világháborúk megtapasztalása következtében bekövetkező attitűdváltozásai adták (Hronszky 2000). A német technikafilozófia és közgondolkodás változásainak dinamikája azonban nem csak a tágabb kulturális folyamatok és a technológiáról való gondolkodás nagy íveinek, hanem az új technológiák társadalmi megalkotásában részt vevő releváns társadalmi csoportok, közösségek és a folyamatok lezajlásának megértéséhez is hozzásegíthet.

A 20. században a német közgondolkodásban egyfelől a világháborúk láttán megrendült értelmiség, filozófusok, közírók képviselték a túlnyomórészt pesszimista attitűdöt a technológiával kapcsolatban (többek között Jaspers, Heidegger, Marcuse, a frankfurti iskola). Azonban volt egy másik közösség, amelynek érdekei azt diktálták, hogy a technológia szemlélete ne pesszimista legyen, hanem térjen vissza a nagy háborúk előtti, alapvetően optimista szemlélethez, melyben a technológia a civilizáció és kultúra építő eszköze. Ez a közösség a német mérnökszakma volt. A német mérnökök már 1865-ben megalapított érdekvédelmi egyesülete, a Verein Deutscher Ingenieure (VDI) ezért a második világháborút követő évtizedekben lobbizni kezdett azért, hogy a közvélekedésben valamilyen módon ellensúlyozzák a technológiával kapcsolatos pesszimista hozzáállást, és nyilvánosságot kapjanak az optimista értelmezések is:

„...jellemző volt rájuk a biztos öntudat a második ipari forradalom Németországában. Ennek az öntudatnak jelentős motiváló szerepe volt a műszaki tevékenység fontosságát hangsúlyozó reflexiókban a műszakilag rendkívül gyors fejlődésnek induló, 19. század végi, majd az első világháború előtti, iparára is büszke Németországban. A német mérnökök társadalmi elismertségüket az egész következő történet során megtartották, s viszonylag hamar újraszerveződtek a második világháború után. Száz évvel alapítását követően a VDI létrehozta az Ember és Technika Bizottságát. A VDI afirmatív küldetéstudata világos volt. Ennek az afirmatív küldetéstudatnak azonban a pesszimista technikafilozófia alapvetően útjában volt. Elő kellett tehát segíteni, hogy a filozófia véget vessen a technika filozófiai »démonizációjának«, elő kellett segíteni olyan afirmatív munkák megjelenését, mint Desauer könyve (Streit um die Technik) vagy Klaus Tüchel nézeteinek elterjedését,

aki a hatvanas években fellépett azért, hogy a technikát mint az emberi szabadság kialakításának új helyét értelmezzék” (Hronszy 2000, o. n.).

A helyzetet a hatvanas évek végétől kiépülő jóléti társadalom gazdasági mechanizmusai azonban némileg átalakították és bonyolították: attól kezdve a technológia már elsősorban nem mint tömegpusztító fegyver, hanem mint a természeti környezetre veszélyes gyakorlat jelenik meg a technopesszimista álláspontokban. Természetesen mindezek az ellentétek az akkori Németország keleti felében, a szocialista blokkhoz tartozó NDK-ban is jelen voltak, csak éppen egy radikálisan különböző gazdasági, kulturális és ideológiai térben. Az NDK-ban – hasonlóan a keleti blokk többi országához – az állampárti, központi ideológia a VDI-hez némileg hasonlóan vélekedett a technológia szerepéről. A termelőerő növelésének és a szocialista alapokon nyugvó gazdasági rendszer fő biztosítékának látta a technológiát, ezért mindent megtett azért, hogy az „egzisztencialista” vagy egyéb módon kritikus eszmék ne jelenjenek meg a közbeszédben.

Pinch és Bijker ([1987] 2005) a technológia társadalmi konstrukciójának (SCOT) koncepciója mellett az úgynevezett empirikus relativizmus programban (EPOR) fejti ki részletesebben, hogy milyen ágensek figyelembevételével lehet érdemes a konstrukciós folyamatot értelmezni. Az EPOR modelljében a folyamatban részt vevő közösségeket releváns társadalmi csoportoknak nevezik, és a továbbiakban én is e felfogás mentén szeretnék tovább haladni. A megközelítésnek egyik oldalról hiányosságaként tűnhet fel, hogy meglehetősen homályban hagyja ezeknek a csoportoknak a természetét, de másfelől pedig könnyen instrumentalizálhatóvá teszi a felfogást, hogy a specifikus csoportokat nem preskriptív módon, előzetesen, hanem a technológiák befogadásának tükrében vonja be a vizsgálati keretbe. Ami folyamatosságot és egyben kereteket ad, az a technológiának tulajdonított jelentés:

„A kifejezés éppúgy lefedni szándékozza intézmények és szervezetek (mint katonai szervezetek és néhány különleges ipari vállalat), mint egyének szervezett és szervezetlen csoportjait. A kulcskövetelmény az, hogy egy bizonyos társadalmi csoport minden tagja számára azonosak legyenek az egy bizonyos terméknek tulajdonított jelentések. Annak eldöntésénél, hogy mely társadalmi csoportok relevánsak, először is azt a kérdést kell feltennünk, hogy a vizsgált társadalmi csoport tagjai számára a termék egyáltalán hordoz-e valamilyen jelentést. A »fogyasztók« vagy »felhasználók« társadalmi csoportjai nyilvánvalóan megfelelnek ennek a követelménynek” (Pinch–Bijker [1987] 2005: 69–70).

Azaz, a releváns csoportok akár az egyes közösségeken (szakma, tudomány, színtér) belül is lehetnek, vagy akár át is ívelhetnek az egyes tudásformák hálózatain; létrejöhetnek a vita tárgyát képező technológiai innováció létrejötte előtt, vagy éppen annak a következményeként: a technológia társadalmi konstrukciója lokális folyamatainak megértéséhez pedig a tényezők együttes feltárása szükséges. Például, amint az látható a populáris, irodalmi-művészeti, szakmai, társadalomkritikai és tudományos értékkapcsolásokat is egymáshoz képest elrendező 1. táblázatban, a társadalmilag „tudományosként” vagy „nemtudományosként” keretezett vélekedések halmaza (a tudomány önmagát sokszor értékmentesként, neutrálisnak pozicionáló diskurzusa ellenére) átfedést mutat a tech-

nológiai nem értéksemleges mezőkkel, a technológiai optimizmussal és pesszimizmussal egyaránt. Hasonlóképpen, a szakmai, populáris, vallási vagy más diskurzusokban is megvannak a lokális feszültségek és konfliktusok, melyek megvitatásához a technológiához társított értékek csatlakozhatnak. Önmagában tehát egyik speciális tudás- vagy közösségtípus – legyen az hálózat, mező, színtér vagy éppen szubkultúra (Bourdieu 1993, Hebdige 1976, Straw 1991) – sem képviseli exkluzív módon a technológia társadalmi konstrukciójának tipikus folyamatait.

A tudományszociológia és az STS „második hullámának” felismerése szerint (Barnes–Bloor–Henry [1996] 2002, Collins–Evans 2002, 2007) a tudományos tudást nem érdemes kiragadni a tudás, és a speciális szakértelmet sem a szakértelem átfogó társadalmi terepéből; ennek mentén a technológiai értékek tulajdonításának interakcióit és konfliktusait is az adott társadalmi csoportokon belül vagy azokon átívelő érdekcsoportok felől érdemes megközelíteni. A technológiáról való gondolkodás társadalmi megalkotásában tehát alapvető szerepet töltenek be a technológia lehetséges használatait, következményeit vagy társadalmi szerepét eltérően értelmező közösségek, társadalmi csoportok interakciói vagy konfliktusai.

Szintén a már meglévő társadalmi konfliktus technológiához kötését jeleníti meg a mai közéleti és publicisztikai diskurzusban rendkívül erősen jelen lévő téma, amely az Y, Z és egyéb generációknak nevezett mai fiatal korosztályokat társítja az antiszociálissá, egoistává, önzővé és felszínessé tevő technológiai eszközök (okostelefon, tablet) túlzott használatával (lásd Newsweek 2012). A tizenévesek és az idősebbek között fennálló, történetileg nagyjából a 20. század második felében eredeztethető társadalmi és diskurzív generációs konfliktusnak pusztán egy technológiai nyelvre való átültetése történik meg ezekben a megnyilvánulásokban. A korábban pusztán lustának, felelőtlennek és nemtörődömnek nevezett tinédzserek a nyolcvanas években a hangos zenehallgatás és walkman-hallgatás által sérültek az idősebb generációk szerint, úgy a 21. század elején a mobil eszközök (vagy tágabban: a számítógép és az internet) kontextusában válnak zombikká (élőhalottakká), természetből elidegenedetté és a technológia által elbutítottá.

Nem csak a hatalomért, a kontrollért vagy autenticitásért folytatott, és nem csak a már zajló harcok erőterében alakulhatnak ki a technológia társadalmi megalkotásában közreműködő releváns csoportok. Az új technológiának eltérő értelmezései maguk is létrehozhatnak egymással konfliktusba kerülő közösségeket, ahogy az például a bicikli elterjedésekor az „antikerekpárosok” megjelenésével történt (Pinch–Bijker [1987] 2005).

Hasonló, bár lényegesebben szélesebb körben ható mechanizmusok voltak megfigyelhetők a távíró elterjedésének időszakában is. Ahogy azt például a távíró társadalomtörténetével foglalkozó munkák (Stubbs 2003, Standage 1998) leírják, a távíró bevezető és működtető cégek – élen a jó ideig monopolhelyzetben lévő Western Unionnal – jelentősen átalakították a férfi és női foglalkoztatottság és a társadalmi nemek percepciójának, sztereotípiáinak rendszerét. A Western Union kezdetben főleg férfiakat alkalmazott kezelőként a kapcsolóközpontokban, később azonban egyre több nőt kezdett a cég felvenni, arra az ideológiára alapozva, hogy a női munkaerő jobban alárendelhető a menedzsment kontrollmechanizmusainak, és így hatékonyabban lehet majd üzemeltetni a rendszert. A szakma ennek az anti-emancipatorikus stratégiának a következményeként elnőiesedett, ami abban a gazdasági, kulturális közegben – a 19. század végén

– amikor a női munkavégzés még rendkívül ritka és alapvetően vagy rosszallással, vagy értetlenséggel szemlélt gyakorlat volt, végső soron a női munkavégzés emancipációjához is hozzájárult. Erre a folyamatra reflektálva pedig konfliktusos diskurzusok alakultak ki a szakmai fórumokon, főként a férfi kezelők között, akik véleménycikkekben és fikciós munkákban egyaránt a technológia rossz tendenciái felett elmélkedtek (Stubbs 2003). A releváns társadalmi csoportokká így a kezelők szakmáján belül a férfi és a női alkalmazottak váltak, és az ő saját diskurzusokon belül értelmezhető a kommunikációs és médiatechnológia használatához társított társadalmi nem értékrendszere.

3.1. Üzleti érdekek és technológiai pánikkeltés: a Világok harca botrány

Máig a 20. század legnagyobb, ikonikus médiapánikjaként tartja számon a közvélemény az Orson Welles-féle *Világok harca* rádiójáték által 1938 őszen kiváltott országos pánikot az Egyesült Államokban. A CBS rádióhálózat *The Mercury Theatre on the Air* című műsorában 1938. október 30-án adták le az akkor 23 éves Orson Welles által rendezett, egyórás műsort, amely H. G. Wells hasonló című regénye alapján a Földet sújtó marslakó-invázióról tudósított. A műsor alapját adó zenekari művek játszását egyre gyakrabban szakították meg szimulált hírblokkokkal – a formátum a hallgatók számára a háborús tudósításokból lehetett ismerős –, melyek arról számoltak be, hogy marslakók szálltak le New Jersey-nél, és New York felé tartanak, kíméletlenül elpusztítva mindent, ami az útjukba kerül. A program elején természetesen figyelmeztették a hallgatókat, hogy amit hallanak, az nem a valóság, és maguk a hírblokkok sem voltak olyan valósághűek, hogy ne merülhetett volna fel a hallgatókban a gyanú. Mégis, a másnapi lapok tucatjai országos pánikról számoltak be címlapjaikon, a *New York Times*től a *Chicago Herald and Examiner*ig, utóbbi ezzel a címlapsztorival jelentkezett: „Radio fake scares nation”, azaz a rádiós álhír megrémíti a nemzetet. A még pár napig kibontott és követett sztorikban a lapok milliónyi halálra rémült emberről számoltak be, akik kiözönlöttek az utcára, és menekülőre fogták a hírek hallatán.

Mindezekre a pánikreakciókra azonban a napilapok tudósításain kívül semmilyen történeti forrás nem nyújt bizonyítékot. Amint azt Campbell (2010) médiamítoszokról szóló kötetének a *Világok harcáról* szóló fejezete szisztematikusan bemutatja, semmilyen szempontból nem lehet alátámasztani az országos pánikról szóló történetet. A rádióműsort egyfelől az egész ország lakosságának mindössze töredéke, mintegy 6 millió ember hallhatta egyáltalán, de azt már nem lehet tudni, hogy a valós hallgatottság mekkora volt. Emellett az összes beszámoló anekdotikus: nincsenek statisztikák, rendőrségi dokumentumok a tömegpánikról, és sem első kézből származó leírásokat, sem fotókat nem közöltek a lapok a tömegekről. Nagyon sokan tehát már csak úgy értesülhettek a pánikról, és úgy adták tovább a hírt, hogy ők maguk nem is hallották a műsort, csak a lapokban olvastak róla.

Mi történt hát valójában? Ahogy azt Campbell (2010) és Miller (2000) is megfogalmazta, az, hogy a napilapok – miután értesültek arról, hogy pár hallgató valóban valóságnak hitte az Orson Welles-féle rádiójátékot – kiváló lehetőségnek gondolták a hírral demonstrálni a rivális médiatechnológia, a rádió megbízhatatlanságát. A folyamatot tovább katalizálta, hogy a vasárnapi lapzártá előtt érkezett meg sok szerkesztőségbe az

egyébként a rádióellenes lobbi egyik fő képviselőjének számító (Jackaway 1995) Associated Press hírügynökség távirós hírszolgáltatásán keresztül a hír a pánikról, melyet az utolsó pillanatban kellett szenzációs és olvasmányos formába önteni. Ahogy Campbell fogalmaz:

„Az amerikai napilapoknak a versenyhelyzetben érdeke volt élesen bírálni a rádiót, megbízhatatlanként és felelőtlenként beállítani. Több napilap nagy lelkesedéssel ragadta meg a kiváló alkalmat. Ez olyan lehetőség volt, amit nem hagyhattak ki” (Campbell 2010: 41).

A napilapok tartalmában közölt leleplezést követően természetesen nem maradhattak el a nyílt iparági nyilatkozatok, állásfoglalások sem. A szaklapok és szerkesztőségi állásfoglalások többek között azt fejtegették, hogy a rádió nem ura a helyzetnek, képtelen minőségi standardokat betartani, a rádiót meg kell tisztítani a gonosz szenzácionalizmustól, de akár a cenzúra is lehetséges módszer volna a rádió megeregulázására. Az *Editor and Publisher* című szakmai lap szerkesztőségi cikke így elmélkedett a Világok harca-ügy tanulságairól:

„...A nemzet egésze továbbra is ki van téve a hiányos, félreértelmezett hírek veszélyének, egy olyan médium által közvetítve, amelynek még saját magának is bizonyítania kell, hogy megfelelően felkészült a hírszolgáltatás feladatának végrehajtására” (That Radio Scare, 1938. november 5., 20., idézi Campbell 2010: 41).

Hasonló véleményt fogalmazott meg a *New York Times* is. A *New York Herald Tribune* azt hangsúlyozta, hogy mindez a nyomtatott sajtóval nem történhetett volna meg, a *Chicago Tribune* pedig még azt is állította, hogy a rádióhallgató közönség eleve szellemileg felkészületlenebb, mint a napilapolvasó közönség, ezért nem voltak képesek felismerni, hogy a műsor nem valódi.

A *Világok harca* által kiváltott, az utókor által gyakran előszeretettel felidézett pánik tehát nagyrészt a nyomtatott lapok szalagcímeiben konstruálódott meg, valójában szó sem volt országos méretű pánikról. A rádió-nyomtatott sajtó háború végül nem sokkal később, 1939-ben „hivatalosan” is lezárult, amikortól az Associated Press már nem tiltotta a hírosszefoglalóinak közlését a rádiókban (Jackaway 1995), ezzel kezdődött meg a negyedik szakasz, az elfogadás és kooperáció periódusa – hasonlóan a technológiai innovációk használatba vételéhez és mindennapokba való beilleszkedéséhez. Az elektronikus médium társadalmi beágyazottságának változását pedig látványosan illusztrálja, hogy pár évtized alatt a korábban kizárólag a print újságírásnak tulajdonított fő értékekre, az objektivitásra és alaposagra való hivatkozássá válhatott az úgynevezett „BBC-standardokra” való utalás.

Mindezekből a példákban kirajzolódik, hogy a technológiákhoz társított kulturális és társadalmi értékítéletek, és azok körül zajló konfliktusok fő gerjesztő tényezője nem egyedül és nem feltétlenül maga a technikai újdonság, innováció, hanem a technológiának az érintett társadalmi csoportok felőli láthatóvá válása, és ezeknek a csoportoknak a technológiák használatában, értelmezésében megjeleníthető érdekütközései: a kulturális jelentések különbözőségének konfliktusa.

4. Hogyan lesz az újból régi technológia? Szakaszok és periódusok a technológiák kulturális megalkotásában

A technológiák időbeli változása kulturális beágyazásának folyamata, hogy milyen szekvencialitással és jellemzően milyen tagozódással zajlanak le az új technológiák társadalmi konstrukciójának részfolyamatai, a régi és új, a jó és rossz fogalmaihoz hasonlóan történeti strukturális folyamatosságot mutat. Arra, hogy hogyan lehet ezt a folyamatot modellezni, Pinch és Bijker ([1987] 2005) szintén él egy javaslattal. Három szakaszt különítenek el – a természettudományos tudás társadalmi felépítésének mintájára – a technológia társadalmi megalkotásában.

Az első szakasz egy olyan periódus, amikor az új technológia megjelenését követően afféle értelmezési flexibilitás övezi a technológiát, azaz a társadalmi szereplők folyamatosan keresik és vitatják, milyen vonatkoztatási pontokhoz igazodva lehet támogatni vagy éppen ellenezni a technológiát, és milyen értékeket lehet kapcsolni hozzá. A második szakaszt azok a mechanizmusok jelentik, amelyek határokat szabnak az értelmezési flexibilitásnak, azaz a vitát bizonyos korlátok közé szorítják. Ezt a periódust követi a harmadik szakasz, amelyben az úgynevezett lezáró mechanizmusok, az adott technológiát övező társadalmi-kulturális egyeztetésnek véget vető események kapnak helyet. Ami nem feltétlenül azt jelenti, hogy a technológiáról „bebizonyosodik” hogy jó, hanem inkább azt, hogy a vele kapcsolatos „problémák” megoldása nélkül, retorikai módon zárul le a legitimitását tárgyaló vita, vagy olyan módon pozicionálódik át a vele kapcsolatos probléma, hogy annak alapján már könnyebb azt elfogadni.

Az EPOR periódusai eredetileg a „kemény” természettudományokra kidolgozott változata a tudányszociológiában jelent meg, majd Pinch és Bijker a technológiaszociológia területére emelte át a saját verziójukat. Függetlenül ettől a modelltől születtek azonban hasonló elvek mentén megalkotott konstrukciós szakaszmodellek, kifejezetten az új kommunikációs és médiatechnológiák társadalmi megalkotásának megfigyelt mintázataira építve. Ezeket a hol explicit módon modellként megfogalmazott, hol az esettanulmányokban, történeti elemzésekben implicit módon benne foglalt modelleket az EPOR vázára felépítve állítottam össze az alábbi, 2. táblázatot. Az egységes modell igyekszik integrálni és magába foglalni a többek között Pinch–Bijker ([1987] 2005), Pingree–Gitelman (2003), Davis (1976), Nye (2004) és Jackaway (1995) által felvetett, javasolt periodicitásértelmezéseket.

2. táblázat.

Az új technológiák társadalmi konstrukciós folyamatának periódusai, Pinch–Bijker ([1987] 2005), Pingree–Gitelman (2003), Davis (1976), Nye (2004) és Jackaway (1995) felhasználásával.

<i>A technológia kulturális konstrukciós folyamatának szakaszai</i>	<i>A szakaszok főbb közösségi és diskurzív jellegzetességei</i>	
	<i>Lezajló technológiai és közösségi folyamatok</i>	<i>Domináns értéktársítások és retorikák</i>
Innovációs aktus	Egy technológiának egy korábbi technológiától való elhatárolása, újnak tekintése.	Az „újdonság” pozitív hatásainak, a „régitől” való különbözőségének a hangsúlyozása.
Értelmezési rugalmasság és konfliktus	Széles közönség felé láthatóvá válás; belépés a mainstream közegbe; az új technológia értelmezéseinek, implikációinak, értékeinek keresése. Az új technológiákhoz kapcsolt értékek, a releváns társadalmi csoportok összeütközése.	A negatív és pozitív társadalmi hatásokat előtérbe helyező diskurzusok összeceppása, párhuzamos zajlása.
Lezárás	Az értelmezések egy részének többségi legitimációja, egy másik részének delegitimációja.	Jellemzően lezárás a probléma újradefiniálásán keresztül.
Konzolidáció és retrospekció	A többség számára legitim és nem-legitim értelmezések társadalmi stabilizációja (szubkulturálissá váló vagy eltűnő értelmezési tartományok). Az új technológiák régivé válása, és jelenlegi értékrendszerük múltba vetítése.	A heterogén diskurzív mező egyszereplőssé válik, vagy az újabb retorika domináns helyzetbe kerülésével, vagy annak periferizálódásával.

Pingree és Gitelman (2003) alapvetően kétfázisú folyamatként látja az új médiumok társadalmi elfogadásának jellemző forgatókönyvét. Ők az új média „krízisének” hívják azt a szakaszt, amikor a média még nem találta meg a társadalom értelmezésében a biztos hivatkozási pontokat, vagy még hiányosak a tulajdonképpeni meghatározásai. Ennek a szakasznak pedig az vet véget, akkor következik be a konszolidáció, ha az új médium észlelése valamilyen módon beilleszthetővé válik a már kialakított sémákba – akár úgy, hogy az új médium lesz az új régi médium, akár úgy, hogy eltűnik a mindennapokból és úgynevezett „halott média” lesz.

Az értéktulajdonítások már explicit módon szerepet kapnak Nye (2004) hármas felosztásában. Meglátásában az új technológia kezdeti társadalmi reakciói utópikusak, pozitív elvárásokkal telítettek, és ezek vonják maguk után hamarosan a szélsőségesen negatív, disztópikus értelmezéseket. Az első szakasz tehát a technológiai utópia és disztópia párhuzamos jelenlétének szakasza. A második szakaszban, ahogy a technológia széles körben használttá, mainstreammé válik, világos lesz, hogy az utópikus potenciál nem realizálódik, és valamiféle kijózanodás következik be, amit Nye „realitópianak” (real-topia) nevez. A harmadik, lezáró szakaszban, azután hogy a technológia már elavultként értelmeződik, az úgynevezett „nosztópia” (nos-topia) állapota következhet be. Ez az attitűd nosztalgiának és a múltba révedő tökéletesség-eszménynek a sajátos

keveréke. Utópikus olyan értelemben, hogy idealisztikus tulajdonságokat, tökéletességet tulajdonít a technológiának, de nosztalgikus olyan értelemben, hogy ezek az elvárások nem egy új és ismeretlen, hanem egy már visszaszorulttá vagy halotttá vált technológiához kapcsolódik, és a múltba irányul.

A mozi, a rádió és a televízió korai elterjedésének populáris fogadtatását az amerikai sajtóvisszhangok nyomán rekonstruáló Davis (1976) munkájából egy ötfázisú folyamat rajzolódik ki. Az első periódus az új technológia megjelenése és bevezetése, melyet jellemzően lelkes, optimista és utópikus értéktársítások kísérnek (Curran 2010). A második szakasz a technológia térnyerése: ekkor jelennek meg az első, markánsabban negatív vélemények és disztópikus konstrukciók. A térnyerés szakasza még egy perióduson átível: eben a szakaszban párhuzamosan vannak jelen, és egymással küzdenek az eltérő jelentések. A stabilizáció fázisában már elhalnak a szélsőségesen disztópikus és utópikus, negatív és pozitív vélemények egyaránt, a konszolidáció során pedig az új technológia lassan régivé válik a kulturális értelmezési térben.

A rádió és a nyomtatott sajtó intézményes és retorikai küzdelme, mint az új technológiához kapcsolt értékek változásának médiapiacba ágyazott korai – a 20. század húszas és harmincas éveinek folyamán lezajló – története is kínál egy szempontrendszert. Gwenyth Jackaway (1995) három fő lépcsőben írta le az intézményes identitás, struktúra és funkció terepein, a releváns társadalmi csoportok, azaz a print és rádiós újságírók, médiavállalatok között lezajló konfliktust. Az első szakasz az újságírás berkein belül kialakult mérlegelés volt, melyben az újságírók megosztottak voltak azzal kapcsolatban, hogyan is kellene kezelni az új versenytársat. A második szakaszban a nyomtatott újságíró-szakmai szereplők már egységesen léptek fel a rádió mint feltételezett közellenség ellen, végül a harmadik szakaszban, amikor világossá vált, hogy nem lehet az általuk ideálisnak vélt keretek között tartani a rádiót, bekövetkezett a konszolidáció, azaz a gazdasági kapcsolatfelvétel és az együttműködés időszaka.

Az is lényegi kérdés az technológiák újdonságának, az innovációnak a társadalmi megalkotásában, hogy milyen módon kapcsolódnak össze egymással a párhuzamos technológiák észlelései. Ezt kísérli meg feltérképezni Everett Rogers (1983) innovációterjedés modellje, többek között olyan szempontokat figyelembe véve, hogy milyen mértékben befolyásolja az adott innovációk terjedését a felhasználói közösségekben az, hogy mennyire kompatibilis az innováció a korábbi technológiákkal, milyen komplex az innováció, vagy hogy mennyire megfigyelhető és megtapasztalható az a fogyasztók számára. A technológiai innovációk azonban nem önálló, magányos entitásként jelennek meg a fogyasztói horizonton, hanem a befogadói csoport által megalkotott együttállások formájában. Ezekben az alakzatokban több technológiai innováció egymással szorosan összekapcsolódva jelenik meg, ezeket a csoportokat nevezi Rogers klasztereknek, melyek azért is fontos szerepet játszanak az innovációk terjedésében, mert az egy nagyobb csoport tagjaként kommunikált vagy értelmezett innovációt hatékonyabban lehet promotálni vagy éppen befogadni, amennyiben a klaszter egészéről kialakított reprezentáció e tekintetben kedvező.

A technológiák kulturális megalkotásának folyamatait, fázisait egységes keretben szemlélve, az új technológiának a horizonton feltűnése az innovációs aktus: ez az a periódus, amelyben egy bizonyos érdekcsoport valamilyen módon újként pozicionálja az adott technológiát. Az innovációs aktust követően jönnek létre a technológia eltérő értelmezései, használatai: az az értelmezési rugalmasság és konfliktus szakasza. A lezárás akkor

következik be, ha egy bizonyos jelentés vagy használat átveszi a vezető szerepet, és a többi értelmezés marginalizálódik. Ezzel következik be a konszolidáció és retrospekció időszak, melyben elfoglalják a helyüket az egymáshoz képest régi és új technológiák, és amelyben visszatekintve nyernek értelmet az innovációk, megszületnek a fejlődés koncepciói és elbeszélései.

Összegzés

Miért kapcsolódnak össze újra és újra a jó és a rossz, az új és a régi évezredek fogalmainak konfliktusai a technológia kulturális jelentéseinek megalkotásában?

Az új és régi technológiákhoz kapcsolt értékek visszatérő konfliktusait egyfelől magyarázhatja a technológia értéksemlegessége. Az a közeg, amihez az adott csoportok többféle, az általuk potenciálisként látott alkalmazásokból és használatokból levezetett értékeket társíthatnak, örök ösztönzője az értelmezések összecsapásának. Egy technológia értelmezése – legyen az akár egy kalapács, vasúthálózat vagy nyílt forráskódú szoftver – sosem korlátozódik egy kizárólagos értékdimenzióra, ahogy a technológia használatának, alkalmazásának körét sem szorítja keretek közé egy bizonyos értelmezés. A kulturális motivációk felől nézve pedig a technológia remek eszköz arra, hogy a már létező társadalmi csoportok saját elveik, értékeik, elképzeléseik újdonságát hozzák létre és legitimálják egy olyan technológiával, amely újként jeleníthető meg. Az újdonság megalkotása tehát egyszerre technológiai és kulturális feladat. Szükséges hozzá egy olyan alkalmazás, ami lehetővé tesz újként beállítható használatokat, és kell hozzá egy kulturális közeg is, ami a használatot helyezi perspektívába.

A viszonyrendszer tartalma folyamatosan változik: ahogy alakul a technológiai ökoszisztémával együtt a kultúra és a gondolkodás, úgy formálódnak át a technológiai jó és rossz, régi és új megalkothatóságának lehetőségei. Maga a dilemma azonban úgy tűnik, mindvégig velünk marad.

Irodalom

- Aczél P. (2014) Az új. In Lányi A. – László M. (szerk.) *Se vele, se nélküle? Tanulmányok a médiáról*. CompLex. 15–29.
- Barbier, F. – Bertho Lavenir, C. (2004) *A média története*. Osiris.
- Barnes, B – Bloor, D. – Henry, J. ([1996] 2002) *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Osiris.
- Baym, N. (2010) *Personal Connections in the Digital Age*. Polity.
- Benjamin, W. ([1936] 1969) A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In *Kommentár és Prófécia*. Gondolat, 301–334.
- Baym, N. (2010) *Personal Connections in the Digital Age*. Polity.
- Benkler, Y. (2006) *The Wealth of Networks. How Social Production Transforms Markets and Freedom*. Yale University Press.
- Benkler, Yochai (2011) Networks of Power, Degrees of Freedom. *International Journal of Communication* 5. 721–755.
- Berger, P. L. – Luckmann, T ([1966]1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Jászöveg műhely.
- Bevan, A. (2012) Nostalgia for Pre-Digital Media in Mad Men. *Television & New Media*, 14 (6) 546–559.

- Bolter, R. – Grusin, J. D. (1999) *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bourdieu, P. (1993) *The Field of Cultural Production*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Campbell, W. J. (2010) Fright Beyond measure? The myth of the war of the worlds. In *Getting It Wrong*. University of California Press. 26–44.
- Carr, N. (2008) *Is Google Making Us Stupid? What the Internet is Doing to our Brains*. Atlantic Magazine, July–August.
- Carr, N. (2010) *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. W. W. Norton & Company.
- Castells, M. (1996) *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I*. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Cole, M. (2005) *Kulturális pszichológia*. Gondolat Kiadó.
- Collins, H. – Evans, R. (2002) The third wave of science studies: Studies of expertise and experience. *Social Studies of Science* 32:2. 235–296.
- Collins, H. – Evans, R. (2007) *Rethinking Expertise*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Curran, J. (2010) Technology Foretold. In Fenton, N. (2010) szerk. 19–34.
- Csepeli Gy. (1990) ...És nem is kell hozzá zsidó. Az antiszemitizmus társadalom-lélektana. Kozmosz.
- Csepeli Gy. (2009) Álarcosból a blogteremben. *Kritika*, 6. 2–5.
- Czitrom, D.J. (1983) *Media and the American Mind: From Morse to McLuhan*. The University of North Carolina Press.
- Davis, F. (1979) *Yearning for yesterday: A sociology of nostalgia*. New York: Free Press.
- Davis, R. E. (1976) *Response to Innovation: A Study of Popular Argument about New Mass Media*. New York: Arno Press.
- Draaisma, D. (2002) *A metaforamasina: Az emlékezet egyik lehetséges története*. Typotex.
- Edgerton, D. (2008) *The Shock of the New: Technology and Global History since 1900*. Profile Books.
- Fenton, N. (2010) szerk. *New Media, Old News. Journalism & Democracy in the Digital Age*. Sage.
- Fenton, N. (2010) Introduction: Drowning or Waving? New Media, Journalism and Democracy. In Fenton, N. (2010) szerk. 3–16.
- Fortunati, L. (2005) The mediatization of the net and the internetization of the mass media. *International Communication Gazette*, 67 (1), 27–44.
- Foucault, M. ([1966] 2000) *A szavak és a dolgok*. Osiris.
- Gieryn, T. F. ([1983] 2006) Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban. In Kutrovácz–Láng–Zemplén (2006) szerk. 173–194.
- Gieryn, T. F. (1999) *Cultural Boundaries of Science: Credibility on the Line*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Gitelman, L. (1999) *Scripts, Grooves and Writing Machines*. Stanford University Press.
- Gitelman L. (2006) *Always Already New: Media, History, and the Data of Culture*. Cambridge, MA: MIT.
- Hansot, E. (1974) *Perfection and Progress: Two Modes of Utopian Thought*. Cambridge Mass: MIT
- Hebdige, D. (1979) *Subculture: The Meaning of Style*. London: Methuen.
- Hronszy I. (2000) *A német technikafilozófia fejlődéséről*. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, TV1: Fasciculus 2, Miskolc. 159–183.
- Jackaway, G.bL. (1995) *Media at War: Radio's Challenge to the Newspapers, 1924–1939*. Westport, Connecticut, London: Praeger.
- Jenkins, H. (2006) *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- John, R. R. (2010) *Network Nation: Inventing American Telecommunications*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press.

- Keen, A. (2007) *The Cult of the Amateur*. Crown Business.
- Kittler, F. (1999) *Gramophone, Film, Typewriter*. Stanford University Press.
- Kitzinger D. (2000) A morális pánik elmélete. *Replika*, 40. 23–48.
- Kling, R. (1996) Hopes and Horrors: Technological Utopianism and Anti-Utopianism in narratives of Computerization. In Kling, R. (szerk.) *Computerization and Controversy*. Academic Press. 40–58.
- Kuhns, W. (1971) *The Post-industrial Prophets: Interpretations of Technology*. New York: Weybright and Talley.
- Kuipers, G. (2006) The social construction of digital danger: debating, defusing and inflating the moral dangers of online humor and pornography in the Netherlands and the United States. *New Media & Society*, 8(3) 379–400.
- Kutrovácz G. – Láng B. – Zemplén G. (2008) *A tudomány határai*. Typotex.
- Mander, J. (1978) *Four Arguments for the Elimination of Television*. New York, New York: Harper-Collins.
- Marvin, C. (1988) *When Old Technologies Were New: Thinking About Electric Communication in the Late Nineteenth Century*. Oxford.
- Marvin, C. (1999) *When Old Technologies were New: Implementing the Future*. Annenberg School for Communication Departmental Papers (ASC), 58–72.
- Miller, D. L. (2000) *Introduction to Collective Behavior and Collective Action*. Waveland Publishing.
- Negroponte, N. (1995) *Being Digital*. Knopf.
- Newsweek* (2012) iCrazy. Panic. Depression. Psychosis. How Connection Addiction is Rewiring our Brains. Július 16.
- Nye, D. (1997) *Narratives and Spaces: Technology and the Construction of American Culture*. New York: Columbia University Press.
- Nye, D. (2004) From utopia to “real-topia”—inventing the inevitable. In Verheul, J. (szerk.) *Dreams of paradise, visions of apocalypse: Utopia and dystopia in American culture*. Amsterdam: VU University Press, 161–172.
- Ong, W. (1982) *Orality and literacy*. Methuen & Co.
- Peters, B. (2009) And lead us not into thinking the new is new: a bibliographic case for new media history. *New Media & Society*, Vol 11(1&2): 13–30.
- Pinch, T. J. – Bijker, W. E. ([1987] 2005) Tények és termékek társadalmi konstrukciója, avagy hogyan segítheti egymást a tudományszociológia és a technikasociológia? *Replika*, 51–52.
- Pingree, G. B. – Gitelman, L. (2003) Introduction: What’s New About New Media? In Pingree–Gitelman (2003) szerk. xi–xxii.
- Pingree, G. B. – Gitelman, L. (2003) szerk. *New Media 1740–1915*. MIT Press.
- Pitt, J. C. (2000) Conflicts of Values and Technological Change. In *Thinking about technology: foundations of the philosophy of technology*. New York: Seven Bridges Press, 113–121.
- Pléh Cs. (1998) *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex.
- Pléh Cs. (2000) *A lélektan története*. Osiris.
- Punt, M. (2000) Parallel Histories: Early Cinema and Digital Media. *Convergence*, 6(2) 62–76.
- Rheingold, H. (1994) *The Virtual Community*. Secker & Warburg.
- Rogers, E. M. (1983) *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- Ropolyi L. (2006) *Az internet természete. Internetfilozófiai értekezés*. Typotex.
- Shapin, S. (1994) *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*. Chicago: Univ. Chicago Press.
- Shirky, C. (2008) *Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations*. Penguin books.
- Shirky, C. (2010) *Cognitive Surplus*. Penguin press.

- Shirky, C. (2014) Why I Just Asked My Students To Put Their Laptops Away. Medium.com, Szeptember 8. <https://medium.com/@cshirky/why-i-just-asked-my-students-to-put-their-laptops-away-7f5f7c50f368>
- Standage, T. (1998) *The Victorian Internet*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Star, S. – Griesemer, J. (1989) Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39. *Social Studies of Science* 19 (3) 387–420.
- Sterne, J. (2003) *The Audible Past. Cultural Origins of Sound Reproduction*. Duke University Press.
- Sterne, J. (2012) *MP3: The Meaning of a Format*. Duke University Press.
- Straw, W. (1991) Systems of Articulation, Logics of Change: Scenes and Communities in Popular Music. *Cultural Studies*, (5)3. pp. 361–375.
- Stubbs, K. (2003) Telegraphy's Corporeal Fictions. In Pingree–Gitelman (2003) szerk. 91–112.
- Szakadát I. (2007) *Egyben az egész – egytől egyig*. Typotex.
- Szűts Z. (2013) *A világháló metaforái. Bevezetés az új média művészetébe*. Budapest, Osiris.
- Teachout, T. (2009) The New-Media Crisis of 1949. *Wall Street Journal*, Augusztus 22.
- Thierer, A. (2008) Grouping Recent Net Books: Internet Optimists vs. Pessimists. Techliberation.com, szeptember 6. <http://techliberation.com/2008/09/06/grouping-recent-net-books-in-internet-optimists-vs-pessimists/>
- Thierer, A. (2010) The Case for Internet Optimism, Part 1: Saving the Net from Its Detractors. In Szoka–Marcus (2010) szerk. 57–88.
- Toulmin, S. – Goodfield, J. (1965) *The Discovery of Time*. University of Chicago Press.
- Turner, F. (2008) *From Counterculture to Cyberculture: Stewart Brand, the Whole Earth Network, and the Rise of Digital Utopianism*. University Of Chicago Press.
- Turkle, S. (2011) *Alone Together*. Basic Books.
- Tófalvy T. (2015) *A kritikai technológiakutatásról*. Magyar Tudomány, 1., 96–102.
- Toulmin, S. – Goodfield, J. (1965) *The Discovery of Time*. University of Chicago Press.
- Zamjatyin, J. ([1924] 2008) *Mi*. Cartaphilus.
- Zimmerman Umble, D. (2003) Sinful Network or Divine Service: Competing Meanings of the Telephone in Amish Country. In Pingree–Gitelman (2003) szerk., 139–156.
- Zittrain, J. (2008) *The Future of the Internet—And How to Stop It*. Yale University Press, New Haven & London.
- Williams, R. (2005) *Television: Technology and Cultural Form*. Taylor&Francis.
- Z. Karvalics L. (2001) *Információ, társadalom, történelem*. Typotex.

Tófalvy Tamás PhD, Kultúrakutató és kommunikációs szakember. Kultúrakutatóként a kommunikációs technológiák társadalmi megalkotásával, konfliktusaival és zenei színterekkel, kommunikációs szakemberként a média-önszabályozás és a digitális média közpolitikáival, tartalomfejlesztési stratégiáival foglalkozik. Jelenleg a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció tanszékének egyetemi adjunktusa, a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi tanszékének Jedlik Ányos ösztöndíjas kutatója, a Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesülete (MTE) főtitkára. Doktori disszertációját a Műegyetem Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskolájában védte meg. 2012–13-ban Columbia Egyetem Fulbright-ösztöndíjas kutatója, 2011–12-ben az Indiana University Bloomington Rézler Gyula ösztöndíjas kutatója volt. A Zenei Hálózatok Egyesület alapítója. Blogja a kontent.blog.hu címen érhető el. E-mail: tamastofalvy@gmail.com

Az online világ új hatalmasai

(Stuart Cunningham – Jon Silver: *Screen Distribution and the New King Kongs of the Online World*. Palgrave Macmillan, 2013)

Napjainkban a filmipar és televíziózás is komoly átalakuláson megy keresztül. Stuart Cunningham és Jon Silver szerint a legfontosabb változások a filmek és a televíziózás (pontosabban a mozgóképes vizuális tartalmak) online disztribúciója terén figyelhetők meg. A változást vagy olyan piaci szereplők irányítják, akik korábban teljesen más profillal rendelkeztek, vagy olyan új, innovatív vállalatok, amelyek kifejezetten a disztribúció által váltak globális piacvezető márkákká. A szerzők úgy látják, pillanatnyilag hét ilyen cég van: a Google által tulajdonolt YouTube, Apple, Amazon, Yahoo, Facebook, Netflix és a Hulu. Ezeket a szerzők a „The Magnificent Seven”-nek nevezik.

A tartalom – írja Cunningham és Silver –, melyet Hollywood állított elő eddig: a király. Ám szerintük a hatalom és a profit a képernyőt tartalommal megtöltő iparágban mindig is az elosztásban rejlett. A szerzők egyik legfőbb megállapítása, hogy a képernyőre tartalmat előállítókra támaszkodó iparágak megpróbálták megszerezni a kontrollt az online disztribúció felett, de nem jártak sikerrel. Az új, eleve digitális világban megszülető, globális perspektívával rendelkező piaci szereplők ma már a televíziós hálózatokhoz hasonló stratégiákat építenek ki, beleértve a tartalomgyártás megrendelését is. Ez a változás kiszélesítette a „televíziózás” fogalmát. Ahogy a szerzők fogalmaznak: lehet, hogy a tartalom a király, de az új piaci szereplők válhatnak az online világ King Kongjaivá.

1. Az online filmdisztribúció történeti korszakai az USA-ban

A filmipar és a televíziós tájképe visszafordíthatatlanul megváltozott. A szerzők határozottan azt állítják, nincs okunk sem riadalomra, sem hurráoptimizmusra. A valóság komplexebb, mint ahogy gondolnánk. Alig nyolc éve, hogy az Apple iTunes már nem csak zenét, hanem filmeket és televíziós tartalmakat is engedélyezett letöltésre. Még ugyanabban az évben a DVD-kölcsönző óriás, a Netflix előfizetői rendszert hozott létre online letöltésekre, és 30 millió előfizetőjével rögtön piacvezető lett az Amerikai Egyesült Államokban. (A Netflix azóta is Amerika vezető streamingfilm- és televíziós-tartalom- kölcsönzője, korlátlan hozzáférést adó, havi fix 7,99 USD-s havidíjjal. Különös erőssége, hogy fogyasztói analitikát tud prezentálni a hirdetőik számára.) Az elmúlt években új gigacégek jelentek meg az online film és televíziós tartalmak elosztásának piacán, amelyek a televíziós hálózatokéhoz hasonló építkezésbe fogtak. Az üzleti modellek

megváltoztak, ezzel a szervezeti kultúra is megváltozott, és a változások új értékrendet hoztak. A szerzők szerint mindez a változás számos lehetőséget is rejt magában. Amellett érvelnek, hogy például a „független tartalomgyártó filmesek” megtalálhatják a maguk közönségét a digitális disztribúció új csatornáinál is, ami kétségtelenül nagy lehetőséget jelent számukra.

A digitális demokrácia szószólói szerint a televíziós műsorok igazi alternatívája a megfizethető, magas minőségű gyártással és utómunkával készülő, digitális tartalom, amely széles közönséghez interneten keresztül jut el. Tekintettel arra, hogy a zeneiparban ez a változás már végbement, várható a filmipar hasonló fejlődése. Mások szerint a nagy tartalom-előállítók (film és videógyártók) elég nagyok ahhoz, hogy megakadályozzák ezt a folyamatot, mert mindent mozgósítani fognak domináns szerepük megőrzése érdekében. Ezzel szemben Cunningham és Silver a történelmi médiatörténeti folyamatokat elemezve arra a megállapításra jut, hogy a változások összetettebbek. Az elosztás történetét tekintve három „történeti hullámot” említenek.

Az első korszakban új online elosztó rendszerek születnek 1997 és 2002 között (az úttörő Ifilm, majd az őt követő Atom Films, Intertainer, SightSound, CinemaNow), amelyek kicsik, tőkehiányosak, és „megelőzik” a korukat. Elemzésük szerint azonban a technológia és a piac ekkor még „embrionális állapotban volt”, nem készült fel az általuk hozott innovációra – például a tárcsás, telefonkábelen érkező internet alkalmatlan, mert hosszú időt igényel a letöltés, és a nagy videofájlokat kezelő szoftverek is kezdetlegesek voltak. Ezért az említett vállalkozások, bár innovatívák voltak, hamar tönkre is mentek, vagy beolvadtak nagyobb cégekbe.

A második korszak 2001-ben mutatja első kezdeti jeleit: amikor a legnagyobb hollywoodi vállalatok maguk léptek az online elosztás piacára. (Részben félelemből, hogy a zeneiparban történtek tapasztalatai nyomán előremeneküljenek.) Hat cég fogott össze két website megalkotásával a Video-on-demand (VOD) piacon. Megszületik a MovieLink (eredetileg MovieFly) amely mögött a Sony, Paramount, Universal, MGM–UA és Warner áll), és a Moviebeam (a Disney finanszírozásával). Ebben a korszakban azonban még nem beszélhetünk olyan tömegigényről, mely fizetni szeretne legális film- és tévé-tartalmakért, és a filmgyártóknak nem sikerült működő üzleti modellt kialakítaniuk.

A harmadik hullámban a 2000-es évek közepétől online világban jártas, core-business modelljüket tekintve más területen ismert cégek álltak elő elosztóként a filmes piacon. Az Apple iTunes, a Netflix, az Amazon és a Hulu ekkor léptek be az elosztás piacára, és maradtak vezető pozícióban mind a mai napig. A Hulu például három év alatt hihetetlen eredményeket ért el, ingyenes, prémiumtelevíziós tartalmak közzétételével, amelyeket több csatornától vesznek át, és hetente frissítenek. Nagy előnye a fogyasztó számára, hogy a műsort nem szakítják meg reklámblokkal, és bár a közzétételt reklámokból finanszírozzák, a tartalom ingyenes marad. A szerzők szerint a Hulu üzleti modellje már „network-televíziós modell a neten”, még akkor is, ha még nem biztosak abban, hogy a modell hosszú távon fenntartható lesz.

A harmadik hullámban a fenti cégekhez zárkózik fel a tartalom erőteljes fejlesztésével 2009 óta a Google által tulajdonolt Youtube. A tartalom professzionalizációjára való törekvés, a globális online tévécsatornaként történő újrapozicionálás dátuma ez a cég történetében. Bár a Yahoo-nak vannak anyagi nehézségei, nagy erővel beruház és fejleszt, mégpedig eredeti tartalom-előállítással, melyet kifejezetten webre gyárt.

2. Az online videomegosztás Ázsiában és Európában

Az Amerikai Egyesült Államokon kívül sok további piaci szereplő küzd a túlélésért. Kína Youtube-klónjai a Youku és a Tudou a teljes kínai kulturális szektort befolyásolják, és globális befolyásra is törekszenek, igaz, állami kontroll alatt. Az elért nézőszámot tekintve hihetetlen hatásúak. Bár Kínában a Facebookot és a Youtube-hoz való hozzáférést is korlátozzák, a legmodernebb online trendek fedezhetőek fel: például televíziós sztárok vezetnek kizárólag online felületekre létrehozott műsorokat.

Indiában ugyan a lakosság kis százaléka internetezik, de a piaci potenciál óriási. Legismertebb videomegosztó oldalaik a Rajshri.com, ErosEntertainment.com és BigFlix.com. Megemlítik még Dél-Korea Cinero nevű VOD-szolgáltatóját, a Japán Marumaru Eiga, a Nico Nico Douga és a Yahoo/Usen's GyaO csatornákat, ez utóbbin a zenék és trailerek forgalma is jelentős. Az arab világban a Cinomoz, a braziloknál a RAIN (YouRAIN) a legismertebb filmajánlókat és filmeket digitálisan közlő csatorna.

Az angol, francia és dán kísérletekről is írunk, amelyekben „a filmes kulturális hagyaték” megőrzéséért közös elosztórendszereket próbálnak a filmgyártók létrehozni. A dánok hozták létre például a FIDD (Filmmakers' Independent Digital Distribution) vagy a Movieeurope.com-ot a független filmek elosztása céljából (s hogy valós alternatívát nyújtsanak Hollywoodal szemben). Az angol és német piacon erős a LoveFilm, a francia piacon a Glowria, a németen a MaxDome és az olasz piacon a FilmisNow helyi filmközvetítő platform erős.

3. A változások jelentősége és modelljei

A „figyelemgazdaságban” (Langham 2006) zajló csaták leírására törekedve a szerzők a gyorsan változó piacot elemzik. A legnagyobb esélye a győzelemre szerintük nem a jelenleg befolyással bíró médiavállalatoknak van, hanem az elosztási platformok feletti kontrollal rendelkezőknek. Különösképpen, ha sikerül egyre nagyobb közönséget megszólítaniuk a megsokszorozódott képernyőkön (a korábbi mozi, majd a mostani televízió mellett vagy helyett számítógépeken, tableteken, mobil eszközökön).

A hagyományos televízió ráadásul erősen szabályozott, és sohasem tud olyan globálissá és nemzetközivé válni, mint az internet. Ráadásul a vizuális tartalom fogyasztása már nem otthon, házi környezetben, közösen a családdal történik: a platformok számos képernyőt nyitottak, amelyek nem helyhez kötöttek. Fentiek okán a televízió hátránnyal indul, és a szerzők szerint – bár ezt nyíltan nem mondják ki – a print médiához hasonlóan hosszú távon hanyatlásra van ítélve.

A „televíziózás” fogalma azért is átalakulóban van, mert a tartalom lehet film, sorozat, híradó, sportesemény vagy egy koncert élő felvétele, bármilyen képernyőn. A tartalom előállítója pedig nem a televízió, hanem bárki, aki szeretne azzá válni: legjobb példa erre a Youtube, ahol a tartalom jelentősebb részét még ma is a fogyasztók töltik fel.

Milyen jelentős a hatalmi kontroll a platformok felett? A különböző modellek esetében különböző: de minden esetben jelentős. A szerzők két modellt különböztetnek meg, az IT-innovációs, és a Prémium tartalom modellt. Az első modellre építőket hozzáférési vállalatnak nevezik. Mind az amatőr, mind a félprofi tartalom-előállítóknak óriási

si lehetőséget nyújtanak. A fogyasztók által feltöltött tartalom és az új piaci szereplők által előállított tartalmak a szerzőpáros szerint: avantgárd, posztmodern és ön-reflexív tartalmak (tegyük hozzá: ez az újdonság vonzóvá teszi őket a hagyományos televíziós műfajokkal szemben). A Prémium tartalom modellben a tartalom árazása és elhelyezése a disztribúciós csatorna függvénye, azaz platformspecifikus. Ezen a téren viszont sokkal nagyobb a piaci verseny, több a konkurens szolgáltató. Egyedi stratégiákkal viszont komoly sikereket lehet elérni: jó példa erre a Netflix sorozata, a *House of Cards*, Kevin Spacey főszereplésével és David Fincher hollywoodi rendező segítségével. A tizenhárom részes sorozat disztribúciója egyedi volt: kizárólag online lehetett megtekinteni.

Az előfizetők számát tekintve, a reklámbevételeket számolva a szerzők multimillárdos üzletnek tartják az elosztás piacát. Ugyanakkor a kiadási oldalon a tartalom tárolásának és a saját tartalom létrehozásának költségeivel is számolnunk kell – még akkor is, ha kisebb, költséghatékony gyártó teameket (YouTube Creator Space, Amazon Studios, Yahoo Studios) hoztak létre a szolgáltatók, nem hagyományosan nagy stúdiókat.

Hová vezetnek a változások? A jó tartalom létrehozásának és közzétételének lehetősége adott. Leendő filmkészítők saját közönségre lelhetnek, különösen a közösségi média intenzív használatával – Hollywood, vagy az ő termékei elosztóinak kihagyásával. Hollywood számára a régi elosztórendszer, a mozik jelentik a globális platformot, s nem tévedünk nagyon, ha Hollywood stratégiáját látjuk e hálózatok fenntartásában és marketingjében. Az online elosztásban nem sikerült erős piaci pozíciót szerezniük, és a szerzőpáros előrejelzése szerint, e téren nem lesz változás. Cunningham és Silver szerint hamarosan a digitális elosztás fog dominálni a vizuális tartalomfogyasztásban. A „Magnificent Seven”-nek nevezett hét nagy, befolyással bíró elosztó nem csupán abban erős, hogy a tartalmat a fogyasztókhoz eljuttatja, hanem abban is, hogy a hagyományos médiát háttérbe szorítja. Ehhez új, megfizethető, digitális technológiával létrehozott tartalmat kínálnak, és amint a fogyasztók ezt választják, a hirdető is online költi el marketingbűdzsájukat. Cunningham és Silver azt állítják, „ha a tartalom a király, akkor az elosztók a King Kongok”.

A film, video-, tv-tartalmak online, nemzetközi, globális elosztásának határait még messze nem látjuk. 2011-ben 2 milliárd ember rendelkezett internet-hozzáféréssel, ám a Földön 7 milliárd ember él. A szerzők viszont nem merengenek el azon, hogy civilizációelméleti szempontból a tartalomelosztás kontrollja milyen változásokat hozhat. Ők a folyamatok dokumentálására törekedtek, munkájuk leíró és a történeti hűségre törekvő. Prognózisuk nem nyúlnak túl médiatörténeti megállapításokon. Egy dolog azonban bizonyos: a korábbi média gazdaságtan tankönyveket lassan el kell dobnunk, vagy legalábbis mint médiatörténeti ritkaságokat kell, hogy olvassgassuk a jövőben.

Irodalom

Langham, Richard (2006) *The economics of attention: style and substance in the age of information*. Chicago: University of Chicago Press.

Hargitai Lilla a Média Unió Alapítvány ügyvezető igazgatója és a Brand Avenue kommunikációs ügynökség stratégiai igazgatója. Tanulmányait az ELTE szociológia és magyar szakán és a CEU politológia szakán végezte, tanult a University of Amsterdam kommunikáció szakán és a University of London politológia szakán is. Számos egyetemen tanított, jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Karának Szociológia Doktori Iskolájában az Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program hallgatója. E-mail: hargitai.lilla@gmail.com

Stuart Cunningham, PhD a Queenslandi Egyetem média és kommunikáció tanszékének tanára, az Ausztrál Kutatási Tanács (ARC) Kiválóság a kreatív iparágakban és az innovációban központ kreatív iparágakkal foglalkozó osztályának igazgatója. Cunningham a média, kommunikáció és a kritikai kultúrakutatás területén publikált, a médiapolitikára is hatást gyakorló írásairól ismert. Társszerzője számos oktatáspolitikával és kommunikációval kapcsolatos műnek. Az ausztrál médiafelügyeleti szervnek (Australian Broadcasting Authority) és a Brisbane-i Városi Tanács felkérésére is írt tanulmányokat. Legismertebb munkája a már negyedik kiadást megérő *The Media and Communications in Australia* (melynek társszerzője Graeme Turner). Elnökségi tagja volt az Ausztrál Film Tanácsnak (Australian Film Commission) 1992–98 között, és a QPIX (Queensland's Screen Development Centre) elnökévé is választották nyolc évre, a tisztséget 1997–2005 között töltötte be. Az Ausztrál Akadémia Társadalomtudományi tanácsának tagja és pénztárosa is volt 2003 és 2006 között. Állami kitüntetésben is részesült, és az „1000 figyelemre méltó ausztrál” közé is beválasztották.

Jon Silver, PhD a Queenslandi Egyetem Kreatív iparágak kara, Média, szórakoztatás, kreatív művészetek, film és képernyő Intézetében. A Screen Economists Research Group nevű kutatócsoport tagja. Szakterülete a digitális média és a filmipar piacának történelme. Legfrissebb kutatási eredményeit a technológia hatásáról a filmek és televíziós tartalmak eloszlásáról Cunninghammal közösen írott művében foglalta össze, bár 2008-ban doktori disszertációját már Hollywoodnak a filmpiacon és a tartalomelosztás terén betöltött szerepéről írta. Globális trendeket összegző kutatásai az online elosztási stratégiák és fenntartható modellek témakörében nemzetközi szinten is jelentősek.

Digitális evolúció

(Mercedes Bunz: *The Silent Revolution. How Digitalization Transforms Knowledge, Work, Journalism and Politics Without Making Too Much Noise*. London: Palgrave Macmillan, 2014)

Milyen hatással van a digitalizáció az újságírára és a társadalmi nyilvánosságra? Mi a szakértők szerepe a mai világban, amikor a tudás már az internetről is letölthető? Hogyan gondolkozunk és élünk egy olyan világban, ahol a technológia természetes része az életünknek? A könyv többek között ezekre a kérdésekre keresi a választ, és különböző digitális platformok elemzése segítségével, mint a Google, Twitter vagy Facebook, lebilincselő módon ad képet a jelenkor tudástáráról. A digitális korszak társadalmi nyilvánosságának strukturális átalakulását számos példán és kritikai elemzésen keresztül végigkövethetjük, csakúgy mint az új érában a kontroll technológiájának fejlesztésére tett kezdeményezéseket. Azzal, hogy a szerző a technológia által vezéreltnek látszó világban felhívja a figyelmet az aktívabb humán szerepre, akadémiai szintű filozófiai vitáknak is teret ad.

A könyv első fejezetei a digitalizáció mint jelenség megértésével foglalkoznak. Feltárják a munka és tudás történelmi átalakulását, bemutatják, hogyan hatottak a különböző algoritmusok az információs társadalomra. A mű második része a társadalmi nyilvánosság és digitalizáció összefüggéseit vizsgálja. A továbbiakban a könyv egyes fejezeteiből emelném ki a főbb gondolatokat, és azokon keresztül szemléltetném a digitális transzformáció és az információs társadalom szempontjából fontos összefüggéseket.

Anélkül, hogy észleltük volna, vagy tudatában lennénk, a digitalizáció mint társadalmi innováció gyökeresen megváltoztatta világunkat. Ez részben a különböző algoritmusok széles körű használatának köszönhető, másrészt pedig a Google keresőmotorának, amely napjainkra az információk összegyűjtésének legfőbb eszközévé vált. Bunz a digitális forradalom innovációjaként a Stats Monkey programot hozza fel példának, amelyet amerikai egyetemisták fejlesztettek ki 2010-ben. A program sporttudósításokat és helyi újsághíreket automatikus módon, emberi erőforrás bevonása nélkül hozott létre, és célja az olcsóbb tartalom-előállítás volt. „A robotizált újságírás korszaka elkezdődött” – kommentálta a történet a híres francia újság, a *Le Monde*. Az újságírók felháborodással fogadták a kísérletet és aggodalmukat fejezték ki, hogy munkájuk egy részét a jövőben hasonló alkalmazásokkal helyettesítik.

A szerző az ipari korszak találmányával, a Spinning Jennyvel von párhuzamot, amely az angliai szövőipar termelését korszerűsítette, és végső soron az ipari forradalom kirobbanását eredményezte. Az ipari forradalom gépei az emberi munkát automatizál-

ták, a digitális forradalom algoritmusai pedig az információfeldolgozást és az emberi tudást. De mik is azok az algoritmusok? Hogyan hoznak létre tudást?

A könyv részletes definíciókkal szolgál az algoritmusok különböző értelmezésére. A számítógépek nyelvétől kezdve, az adatfeldolgozáson át eljutunk addig, hogy algoritmusok a kulturális tudás előállításának új eszközei. Parisi szerint (Bunz 2012: 6) az „algoritmusok ma már nem egy feladat végrehajtásának eszközei”, hanem „végrehajtó entitások”, amelyek kiválogatják, értékelik és előállítják az adatokat. Ez az fajta megközelítés továbblép a korábbi felfogáson, miszerint az algoritmusok a számolás megkönnyítését segítik, vagy olyan programozási nyelvek, mint a Java vagy a C++. A big data korszaka – amelyben adatok sokaságát kell kezelni – emellett, hogy az algoritmusok hatékonyságát fokozta, vitákat is elindított az algoritmusok meghatározásáról. Maga az algoritmus szó egy nyelvcsaládba tartozik a kóddal. A szerző szerint a „kód a nyelv, amelyben az algoritmusok íródnak”. Mindkettő ugyanazt jelenti, csak más perspektívából: az algoritmus – amely számítási feladatokat hajt végre bizonyos szabályok szerint – egy matematikai nézőpont, míg a kód – amellyel másokat jellemzünk – nyelvészeti. Az algoritmusok mi-létezésére többféle megközelítés létezik.

Algoritmus mint nem létező: Kittler (Bunz 2012: 7) híres mondása, hogy „a szoftver nem létezik”. Szerinte az algoritmus pusztán a hardver terméke, amely arra a célra lett kifejlesztve, hogy a hardverekkel kapcsolatos technológiai felfogásunkat megtévessze. Ez a radikális megközelítés számos problémát felvet: filozófiai szempontból az igazságot a függöny mögött keresi; humán oldalról a technológiai determinizmust veszi alapul. Algoritmus mint tevékenység: ennek a felfogásnak a középpontjában az áll, hogy az algoritmusok különböző módon tárolják az információkat, mint ahogy írják azokat: nem narrálnak, hanem számolnak. Ezért az online digitális archívumok „matematikailag meghatározott terek”. Algoritmus mint interakció: a szoftver tanulmányok az algoritmusok működését tágabban értelmezik, és azt kutatják, hogyan lehet a szoftverek immaterializmusát legyőzni. Az interakcionális felfogásban a design, hiba és preferencia kerül előtérbe csakúgy, mint az algoritmusok működésének társadalmi feltételei. Algoritmus mint dolog: Yuk Hui filozófus (Bunz 2012: 8) az adatokat „digitális objektumoknak” tekintheti, Parisi pedig „algoritmikus tárgyokról” beszél (Bunz 2012: 8). A digitális tárgyak különböző kapcsolatokkal írhatók le, amely megközelítésben a kapcsolatok az algoritmusok interakcióinak színterei. Algoritmus mint eszköz: Berry megfogalmazásával élve az algoritmusok „digitális humánnumok” és a kulturális tudás előállításának új eszközei (Berry 2012: 5). Az algoritmusok nem csupán azt a perspektívát adják, hogy jobban megértsük a kultúrát a digitális technológia segítségével. Szerinte az algoritmusok ahhoz is elengedhetetlenek, hogy megértsük korunk tudását.

A digitalizáció megváltoztatta az információs társadalom tudásról alkotott korábbi képét. Míg a számítógépek információkat dolgoznak fel, addig az algoritmusok nem pusztán reprodukálják az információkat, hanem újrendezik, rangsorolják azokat relevancia szerint, és ezáltal új tudást hoznak létre. Sokan tartanak attól, hogy az algoritmusok – és végső soron a digitalizáció – a humán intellektus hanyatlását eredményezik. Azonban az túlzott félelem, hogy az emberi agy keresőmotorokkal helyettesíthető, és a digitális tudás átveszi a hatalmat a humán tudás felett. A digitalizáció logikáját a humán használat hajtja, amely a tudás legitimitásának érdekes eltolódásához vezetett.

Az ipari korszakban akkor vált valami elfogadott tényné, ha tudományos intézmények deklarálták annak hitelességet, vagy ameddig egy új eredmény, innováció vagy kutatás meg nem döntötte a korábbi nézeteket. A digitalizáció korában a tényeket nem intézményi szinten „állítják elő”, hanem az Internet felhasználók többsége igazolja azok hitelességét. A pluralitás fontos tényezőjévé vált az információs társadalom igazságának és hozzájárult az „információk demokratizálódásához”. A tudás transzformációja felveti a kérdést, hogy mi lesz innentől kezdve szakemberek szerepe? A régi tényekre mint antik darabokra tekinthetünk? Hogyan lehet az ember és gép interakcióját megnyugtatóan harmonizálni olyan kvalifikált területeken, mint például az újságírás vagy a tőzsde?

A mai digitalizált világban gépek termelnek helyettünk. Az információs társadalom nem fizikai erőnlétre, hanem tudásra épül, ahol immateriális javakat immateriális munkával állítanak elő. Vajon a történelem ismétli önmagát, és a digitalizáció olyan hatással lesz a középosztályra, mint az ipari forradalom a munkásosztályra? A szerző jóslata, hogy az algoritmusok nemcsak az újságírás munkafolyamatát fogják megváltoztatni, hanem az élet minden olyan területére is hatással lesznek, ahol tudás előállítása vagy közvetítése történik. „A kulturális technika automatizálása – amely fölött ezidáig csak az ember rendelkezett – [...] fundamentálisan megváltoztatja a világot” (Bunz 2012: 3). Közismert tény, hogy régen – főként a nyomtatás korszakában – a tudósok afféle exkluzivitást élveztek, mert náluk koncentráldott a tudás, és ezáltal jelentős befolyásra, hatalomra tettek szert. Most a digitalizáció korában, amikor információ túlkínálat van, hogyan lehet a tudás továbbra is hatalom? Az bizonyos, hogy az algoritmusok a humánnál sokkal gyorsabban és pontosabban képesek digitális tartalmak kezelésére. Ugyanakkor hiányzik belőlük az a képesség, amely a humán sajátossága: az ítélőképesség. A digitális információk „forráanyagok”, amelyek „speciális robbanó erővé” válnak – írja Bunz a *Wikileaks und die Folgen* című könyvben (Bunz 2012: 134–151). A források ereklekéként működnek: igazolják a múlt valóságát, és a „hitelesség erejéből merítenek”. Ezek lehetnek valóságosak, de nem automatikusan igazak. A valóság és igazság közötti szakadék a tudás által ellenőrizhető, és erre továbbra is csak az ember képes.

A könyv az információs társadalom és a technológia kapcsolatát szociológiai és filozófiai szempontból is vizsgálja. A francia filozófus, Simondon frissítő gondolatai új értelmezést adnak annak a vitának, amelynek középpontjában az áll, vajon minimalizálja-e a technológia a humán képességet, és befolyásolja-e a szabad akaratot. Simondon szerint a humán és technológia kapcsolata valamiféle elkötelezettséget jelent: a humánt a gépek interpretálójaként határozza meg (Simondon 1958: 128). A technológia társadalmi aspektusa nem a gépek funkcionalitásából fakad, hanem saját logikája van, amelyet nem lehet előre megjósolni vagy kontrollálni, csak figyelemmel kísérni. A cél az lenne, hogy megpróbáljuk feltérképezni a technológia „hálózati realitását”, amely végső soron a társadalmi nyilvánosság megváltozását is eredményezte. Korábban a privát és a nyilvános kommunikáció különböző csatornákon zajlott. Személyes jellegű információkat az emberek az otthon falai között, telefonon vagy postai levelek útján osztottak meg, míg publikus kommunikációnak az számított, ami ennél szélesebb körben történt. A digitalizáció olyan látható közösségi mintákat hozott létre, mint a Facebook vagy a Twitter, ahol a tömegben az egyén nem veszti el a saját hangját. Sőt, az algoritmusokra épült kommunikációs platformok még inkább felerősítik a digitális közösség erejét és hangját.

Az Internet a televízió, rádió és sajtó triumvirátusát is komoly kihívásoknak teszi ki. Az újságírás és olvasók közötti kapcsolatot „civilizációs anomáliaként” jellemezte Lippmann (1920: 13), ahol az újságírók az információk kapuőrei, és templomhoz méltó szigorúsággal tudósítanak az eseményekről. A digitális közönségek megjelenésével ez a templom erős nyomás alá került: az újságírás elvesztette korábbi exkluzív szerepét. Ma már bárki egy mobiltelefon vagy kamera segítségével eseményeket tud rögzíteni, és valós időben az interneten közzétenni. A „publikáló társadalmat” sok kritika éri, hogy ellenőrzés és anyagi ráfordítás nélkül csökkennek az újságírási sztenderdek, ami miatt a megbízhatóság romlik. A különféle blogokon megjelenő hírek sok esetben nélkülözik a pontosságot, ezért sokan úgy tekintenek a blogokra, mint az „újságírói média parazitaírára”, amelyek elveszik a munkahelyeket a tradicionális újságíróktól (Bunz 2012: 73). Fontos azonban különbséget tenni a kettő között. Digitális nyilvánosságról akkor beszélhetünk, amikor valami potenciálisan a technológia által elérhető válik mindenkinek, míg az újságírói nyilvánosság az, amikor valami potenciálisan elérhetővé és egyben relevánssá válik mindenki számára.

A magánélet széles körű és nyilvános tematizálásán túl a digitális nyilvánosság új politikai lehetőségeknek is teret ad. A múltban a tömegeket politikailag nehezebb volt kezelni és aktivizálni. A digitális társadalom (digital society) lehetőséget teremt arra, hogy a reprezentatív demokrácia a participatív demokrácia felé haladjon. A könyv számos példán keresztül szemlélteti, miként növelik a digitális kommunikációs platformok a politikai aktivitást. A digitalizáció új eleme politikailag nem az, hogy megtaláljuk egymást, és innentől kezdve ki sem mozdulunk a lakásból, hanem az interneten megosztjuk egymással gondolatainkat. A forradalmi momentuma az, hogy a politikai eseményeket ezeken a platformokon koordinálni, szervezni tudjuk, és a mozgósítás eredményeképp egyszerre hagyjuk el a lakást. A közelmúlt arab tavasza ezt jól igazolja, ahol több ezer ember egyszerre csatlakozott a tüntetéshez, és valós időben Twitteren és Facebookon tudósított a kairói Tahrír tér történéseiről. Felmerül továbbra is az a kérdés, hogy digitalizáció mennyire segíti az állampolgári aktivitás emelkedését és a demokráciába való bekapcsolódást? Valóban a „politikafogyasztók” új közösségi hálózatait termelheti ki, vagy csak az aktív állampolgárokat tesz még aktívabbá? Ha ehhez hozzávesszük, hogy a digitális szakadék egyre mélyül, és egyre többen kerülnek az információs társadalom perifériájára, akkor azon is érdemes elgondolkozni, miként lehet a digitalizációt a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének hatékony szolgálatába állítani.

A *The Silent Revolution* című könyv jelentősen hozzájárul az információs társadalom és tudásdigitalizáció szakirodalmához, segíti a technológia által irányított új társadalmi nyilvánosság jobb megértését. A könyv – tudományos és ismeretterjesztő szerepe ellenére is – igen olvasmányos, jó stílusban megírt munka, amely ajánlható mindenkinek, aki a digitális korszak iránt érdeklődik.

Irodalom

- Berry, David (2012) *Understanding Digital Humanities*. London: Palgrave Macmillan.
- Lippmann, Walter (1920) 'Journalism and the Higher Law'. *Liberty and the News*. New York: Harcourt, Brace and Howe pp. 3–17.
- Bunz, Mercedes (2012) *Das offene Geheimnis: Zur Politik der Wahrheit im Datenjournalismus*. In: Geiselberger H. *Wikileaks und die Folgen*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Simondon, Gilbert (1958) *Du Mode d'Existence des Objets Techniques*. Paris: Aubier Editions.

Szombati Orsolya közel egy évtizedes kommunikációs tapasztalattal rendelkezik. 2005 és 2008 között a Noguchi Porter Novelli pr ügynökségnél ügyféligazgatói pozíciót töltött be; egészségügyi, telekommunikációs és élelmiszeripari ügyfelek kommunikációs tevékenységét irányította. 2008-tól a Vodafone Magyarország szponzorációs szakértője, ahol a vállalat vízilabda, Forma-1, zenei és kulturális támogatási stratégiájának kidolgozásáért és végrehajtásáért felelt. Pályafutását három év után a közigazgatási szektorban folytatta Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzatánál különböző pozíciókban, ahol jelenleg is kommunikációs és protokoll tanácsadóként dolgozik. Szombati Orsolya okleveles MBA közgazdász, diplomáját a Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Karon, valamint a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán szerezte nemzetközi kommunikáció és marketing szakon. Jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen PhD tanulmányokat folytat, kutatási területe a szórakoztató média és a politika összefüggéseinek vizsgálata. E-mail: orsolyaszombati@gmail.com

Mercedes Bunz, PhD német művészettörténész, filozófus, újságíró. Tanulmányait a gimnázium befejeztével a berlini Freie Egyetemen végezte filozófia és művészettörténet szakon. A Heinrich Böll Alapítvány ösztöndíjasaként a weimari Bauhaus Egyetemen 2005-ben sikeresen doktorált az internet 1950–1980 közötti történetének vizsgálatából. Disszertációjából 2008-ban *Tárolás és elosztás: Az Internet története* címmel ismeretterjesztő könyv jelent meg. Pályafutását szabadúszó újságíróként kezdte, majd 2006-tól a Bielefeld Egyetem oktatója lett. Számos német online újságnak írt, mint a *Telepolis*, *Carta*, de a *Tagesspiel* online verziójának elindítása is Bunz nevéhez fűződik. A német szakújságírók szövetsége munkásságát 2010-ben szakmai díjjal jutalmazta. 2009-ben csatlakozott az angol *Guardian* című napilaphoz, ahol a média és technológia rovat tudósítójaként egészen 2011-ig dolgozott. *The Silent Revolution* című könyve az algoritmusok társadalomra gyakorolt hatásáról a Suhrkamp kiadó gondozásában 2012-ben jelent meg. Ugyanebben az évben a Hybrid Publishing Lab kiadó és akadémiai kutatóközpont igazgatójává választják, amelynek tisztséget a mai napig betölti. Mercedes Bunz Dr. phil. jelenleg Londonban él és dolgozik, a lüneburgi Leuphana Egyetem oktat digitális média és technológiai filozófia területeken.

PAPERS

András Koltay**The internet as media, press freedom and the democratic publicity – Towards a regulation of online publicity**

In recent years the internet has brought about a considerable upheaval in our lives; as a new medium it carried the promise of completely renewing democratic publicity. The purpose of the present paper is to examine the extent to which the internet has lived up to that promise, whether the state may have a role to play in relation to the practical realisation and everyday utilisation of the substance of this promise. In order to answer this question, the paper briefly reviews the concept of the freedom of the press with respect to the question of the public service obligations burdening the subject of this freedom, obligations which are necessarily the basis for the regulation of the internet. The paper discusses the regulation of the internet, online services and the freedom of the press, the state of democratic publicity on the internet and, finally, the transformation of 'traditional' media and journalism.

Keywords: internet law, media regulation, press freedom

13

Emília Barna**Where the bedroom as studio meets online social media – The Budapest lo-fi scene**

The paper looks at the example of the so-called Budapest lo-fi music scene. It examines the cultural construction, particularly in terms of gender, of online platforms functioning as spaces for the distribution of music products created with the help of affordable home recording technology, and for the collective practices of music making. The online platforms become linked with the space of the bedroom, which, as a private environment housing accessible and controllable technology, in theory guarantees a protected creative sphere. My main questions regard, firstly, the extent to, and manner in which the scene can be considered democratic in gender terms within the context of the pop-rock world. Secondly, the role played in this by flexible models and accessible opportunities provided by home recording technology, and technology for online music sharing and social networking, such as Bandcamp and Tumblr. And thirdly, the particular relationship to technology as reflected in the attitudes, tastes of musicians.

Keywords: gender, lo-fi, music scene, online communities, technology

30

Nóra Nyírő

Media technology innovation, acceptance and diffusion – fast-forward or not?

Digital media technology is part of 'new media' as a phenomenon, and is in the forefront of social and individual use, research and market positioning. This article does not aim to define new and old, modern and traditional media, but aims to analyse users' acceptance patterns regarding new technologies appearing subsequently, one after the other. The research presented in the article examines digital video recorder technology in relation of live television viewing, and tries to identify the influencing factors of its acceptance. From a theoretical point of view, the study proved the relevance of integrating media technology acceptance model and gratification theory. Also, from a practical point of view, it provides a detailed case study of the acceptance of digital video recorder technology.

Keywords: DVR, innovation acceptance, innovation diffusion, time-shifted television viewing

46

Imre Mátyus

The Social and Ideological Background of Open Source Software Development

In the development of info-communication technologies one should study not only the rule of distinct trends and technological innovation, but also the social and ideological context of their emergence – the sphere of different values, norms and ideas. A prominent example for the pivotal role of ideological background of computing is free and open source development, for it was strongly influenced by its social context from the beginnings. Here I would like to show – mostly through the example of Ubuntu Linux distribution – what kind of social impacts, visions, expectations were and are present in open source development, and how do they influence technological development and the concepts of community? In this article I try to provide an overview on the social context, the dominant ideas and professional practices behind Linux development from the 1960s until today.

Keywords: hacker culture, ideology, information technology, open source

62

Petra Hähner

**Paper versus screen – University students
and digital reading**

In the second half of the 20th century electric text was invented and today digital reading is gaining more and more importance in the developed world. As a result, reading habits and strategies are changing which might have an effect on cognitive competencies. This study investigates the attitude of four groups of university students towards using digital texts and the increasing role of digital reading in higher education. The results show that the participants (aged between 20 and 25) prefer using printed and digital texts at the same time, because both formats have their specific function in the study process.

Keywords: comprehension, digital culture, e-book, education,
new media, reading

84

Róbert Takács

**Social and cultural expectations regarding
the Western and Eastern television broadcasting
in Hungary and the Socialist Bloc after 1953**

After 1948 the political publicity and the related theoretical reflections in the states of the Soviet bloc were split from Western media and communication theories, while the existing practice was based on the denial of 'bourgeois journalism'. The study focuses on the question whether the appearance and proliferation of television – that coincided with the period of de-Stalinization and the re-establishment of Western cultural contacts in the East – provoked different reactions from the cultural and political elites of the state socialist countries. The study points out that based on differing character of the socialist political system the expectations concerning the propaganda horizons, social effects and cultural opportunities of the new medium in general were also different. Nevertheless, the practice also brought similar symptoms.

Keywords: cultural politics, cultural transfers, propaganda, socialism, television

95

Tamás Tófalvy

**From Technopessimism to Digital Utopia –
Cultural Construction of Communication and Media
Technologies**

How are new communication and media technologies constructed in the network of social and cultural values? How are the notions of good and evil technologies born and what particular aspects or continuity can be found in the attachment of values to technology? In this paper, focusing on those questions I aim to examine the role of social context in the cultural construction of communication and media technologies, through the examples of some peculiar ideological formations that have been formed over time by value attachments to technologies, from technopessimism to utopias.

Keywords: communication and media technologies, digital technologies,
internet, SCOT, values

113

BOOK REVIEW

Lilla Hargitai

Tyrannies of the online world

On Stuart Cunningham – Jon Silver: *Screen Distribution
and the New King Kongs of the Online World.*
(Palgrave Macmillan, 2013.)

139

Orsolya Szombati

Digital evolution

On Mercedes Bunz: *The Silent Revolution. How Digitalization Transforms
Knowledge, Work, Journalism and Politics Without Making Too Much Noise.*
(Palgrave Macmillan, 2014.)

149